

**NYUGAT-MAGYARORSZÁGI EGYETEM
KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI KAR**

**GAZDASÁGI FOLYAMATOK ELMÉLETE ÉS
GYAKORLATA DOKTORI ISKOLA
PÉNZÜGYI ALPROGRAM**

AZ ETIKAI KONTROLL ÉS ELŐZMÉNYEI

Doktori (Ph.D.) értekezés

Készítette:
Huff Endre Béla

Témavezető:
Prof. Dr. Báger Gusztáv CSc

Sopron
2009

AZ ETIKAI KONTROLL ÉS ELŐZMÉNYEI

Értekezés doktori (PhD) fokozat elnyerése érdekében

Készült a Nyugat-magyarországi Egyetem
Széchenyi István Gazdasági folyamatok elmélete és gyakorlata Doktori Iskola
Pénzügyi alprogram keretében

Írta:
Huff Endre Béla

Témavezető: Dr. Báger Gusztáv
Elfogadásra javaslom (igen / nem) (aláírás)
A jelölt a doktori szigorlaton %-ot ért el

Sopron,
a szigorlati Bizottság elnöke

Az értekezést bírálóként elfogadásra javaslom (igen / nem)

Első bíráló (Dr.) igen / nem
(aláírás)

Második bíráló (Dr.) igen / nem
(aláírás)

A jelölt az értekezés nyilvános vitáján %-ot ért el.

Sopron,
a szigorlati Bizottság elnöke

A doktori (PhD) oklevél minősítése

.....
Az EDT elnöke

TARTALOMJEGYZÉK

BEVEZETŐ GONDOLATOK. Az etikai kontroll szükségességéről	6
1. ETIKA BEÉPÜLÉSE A GAZDASÁGI ÉLETBE	8
1.1 Az etikai tartalomról és standardokról	9
....1.1.1 A cselekvő ember világa	9
....1.1.2 Erkölcsről és morálról	13
....1.1.3 Erényről és standardokról	18
....1.1.3.1 Általános emberi erények	20
....1.1.3.2 Általános gazdasági erények	22
....1.1.3.3 Tervezés és ellenőrzés szakmai erényei	24
1.2 Az etika beépülése a gazdaságtudományba	35
....1.2.1 Az elégséges etikumról	41
....1.2.2 A tervezhető és számon kérhető etikumról	53
....1.2.2.1 Externáliák és az etikum kapitalizációja	59
....1.2.2.2 Kulturális tartalom kapitalizációja	73
....1.2.2.3 Externáliák és az etikum kaotikus viselkedése	79
2. GAZDASÁGI TERVEZÉS, ELLENŐRZÉS ÉS GAZDASÁGI ETIKA KIBONTAKOZÁSA	94
2.1 A gazdasági etika vázlatos története	94
....2.1.1 Tervezés és ellenőrzés a civilizáció hajnalán	98
2.2 A klasszikus gazdaságtudomány etikuma	100
....2.2.1 Tervezés és ellenőrzés a klasszikus korban	110
....2.2.2 A legmagasabb szintű állami ellenőrzés intézményei	114
2.3 A klasszikus polgári közgazdaságtan etikuma	120
....2.3.1 Tervezés és ellenőrzés a középkorban	128
....2.3.2 Tervezés és ellenőrzés az újkorban	135
2.4 A kikényszerített gazdasági etika	143
....2.4.1 Avantgárd törekvések	153
....2.4.2 A posztmodern szellemiség közgazdaságtana	160
....2.4.2.1 Etikus megfontolások a magyar szakirodalomban	166
3. ESETTANULMÁNY	173
3.1 Megfontolások a közpénzügyek szabályozása etikai tartalmát illetően	173
....3.1.1 I. Megfontolás	173
...3.1.2 II. Megfontolás	177
...3.1.3 III. Megfontolás	183
...3.1.4 IV. Megfontolás	185
3.2 Tézisek a közpénzügyek szabályozása etikai tartalmát illetően	190
ÖSSZEFOGLALÁS	192
SUMMARY	196

MELLÉKLETEK:	200
M.1. IDÉZETT IRODALOM JEGYZÉKE	200
M.2. A PROBLÉMAMEGOLDÁS LOGIKAI APPARÁTUSÁRÓL	211
M.2.1 A problémamegoldás logikai apparátusáról	212
M.2.1.1 Logikai szimbólumokról	213
M.2.1.2 Ekvivalenciáról és azonosságról	215
M.3. ÁBRÁK ÉS TÁBLÁZATOK JEGYZÉKE	220
 KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS	221
JOGI NYILATKOZAT	222

BEVEZETŐ GONDOLATOK

Az etikai kontroll szükségességéről

A gazdasági élet szereplői valamilyen szinten egymásra vannak utalva. Annak érdekében, hogy erőforrásaikat és lehetőségeiket a leghatékonyabban használják ki – kemény konkurenciaharc ellenére – egymást tisztelő partnerekként kell viselkedjenek. A modern gazdasági környezet nem azonos a kora-újkorival, ahol az eredeti tőkefelhalmozás viszonyai között mindenki harcolt mindenki ellen. Ma a gazdasági törvényszerűségek betartása mellett elvárás a gazdasági és társadalmi normák, mint „játékszabályok” betartása. Hasonló a helyzet a kormányzati szintű gazdasági tervezés, a közigazgatás, és az ellenőrzés terén. Kényszerítő körülmények hatására kénytelenek belátni, hogy csak szakmai és etikai alapértékek megtartása mellett lehetnek eredményesek. A normák standardizálása megéri a fáradságot, megtérül a gazdasági tervezés sikereit, és a közigazgatás hatékony működését látva. Etikai kontroll azzal a természetességgel kerül a rendszerbe, ahogyan a gazdasági és pénzügyi ellenőrzésnek helye van. Egyszerre jelent elméleti és gyakorlati kihívást szempontjainak összeállítása, háttérének megalapozása.¹

A dolgozat terjedelmi okok miatt nem foglalkozik a téma minden kérdést felölelő bemutatásával (pl. vállalat-gazdaságtan, nemzetközi pénzügyek stb.), kizárólag makrogazdasági közpénzügyi kérdéseket, az etikai kontroll felettébb szükséges voltát, valamint a történelmi előzményeit tárgyalja.²

- Bemutatjuk, hogy a közgazdaságtanban a maga természetességével van benne a gazdasági-etikai tartalom, melyet érdemes érvényesülni hagyni a gazdasági tervezés és ellenőrzés hatékonyságának emelése érdekében.
- Érzékeltetjük, hogy az államháztartás tervezése, ellenőrzése, a közpénzügyi rendszer működtetése háttérében a jó kormányzás (gubernáció) iránti igény áll a maga szakmai és etikai elvárásaival.

¹ Csaba László egy vele készített interjúban azt állította, hogy az egzakt közgazdász szemlélet és társadalmi értékek összehangolása napjaink tudományos kihívása. „Hogyan lehet a közgazdaságtan egzaktságát megőrizve társadalmilag relevánsabbá tenni?” (Csaba László. 2007) A kérdés a következőképpen aktualizálható: hogy lehet ezt beépíteni a gazdasági tervezés- és ellenőrzés tudományaiba? A válasz akkor sem egyszerű, ha tudjuk, az etikai tartalom már „bekéredzkedett a tudományba”. (Báger-Huff. 2002.)

² A dolgozathoz kihagyott fejezetek nélkül is egységet alkot. Az elhagyott fejezetek a kutatás-módszertani problémák elemzésén kívül a kormányzati szintű gazdasági tervező etikus természetű megfontolásait tartalmazzák, um: befektetői, mikrogazdasági, makrogazdasági, gazdaságpolitikai, valamint a transzparenciát és a korrupciót érintő megfontolásokat.

- A dolgozat elkészítésekor praktikus feladatként fogalmazódott meg, hogy a felállítandó etikai normák a gyakorlatban is beváljanak, használhatók (működtethetők) legyenek mind a kormányzati szintű gazdasági tervezés, mind a közigazgatás, mind a közpénzügyi ellenőrzés során.
- Az etikai kontroll történeti – gazdaságtörténeti, gazdasági-elmélet-történeti – előzményeinek bemutatásával a célunk kettős, egyrészt hogy bebizonyítsuk, az állami, központi gazdasági tervezés és ellenőrzés összehangolása iránti igény már a régi korokban is jelen volt, másrészt hogy történeti távlatból rátekintve észrevegyük, az etikai kontroll régen is fontos volt, és hogy különösen fontos ma.

A dolgozat célja, hogy az államháztartás tervezése, a közpénzügyek vitele és ellenőrzése témában olyan gazdaságtudományi alapvetés szülessen, amely a gyakorlati alkalmazás lehetséges útjait jelöli ki. Ezt mintegy igazolandó került bele harmadik fejezetként a közpénzügyi rendszer átalakítását kezdeményező szakmai vitához készült hozzászólás. Az Állami Számvevőszék által 2007-ben összeállított, és az Országgyűlés számára eljuttatott Tézisek pénzügyi rendszer kritikáját véve alapul, a hozzá készített gazdasági-etikai természetű kiegészítéseit tartalmazza, kiemelve a dolgozat alapgondolatát: az etikai standardok beépítése a közpénzügyek rendszerébe hatékonyabb gazdasági, és konszolidáltabb társadalmi viszonyokat eredményez.

A kutatómunka lezárása 2007-ben volt, és 2008 nyarára készült el a kézirat, ezért az időközben kibontakozó gazdasági és hitelválságot nem tárgyalja, ennek ellenére így is segít megérteni azt. Egyrészt: Kiderül, hogy háttérben gazdaságfilozófiai modellválság áll. A neoliberais tanítás, egyfajta ancien régime-ként került válságba nemcsak Amerikában, de ortodox-liberális európai követőinek körében is. Kivezető útként a társadalmi és etikai értékekre egyaránt fogékony szociális piacgazdaságtan, mint poszt-avantgárd filozófia kínálkozik. Másrészt: Egyértelművé teszi, hogy a válság csak felszíne a mélyben zajló társadalmi strukturális és morális válságnak. A bevezetni javasolt etikai kontroll természetesen ezt nem oldaná meg, de intézményi szinten képes lenne kezelni.

1. AZ ETIKA BEÉPÜLÉSE A GAZDASÁGI ÉLETBE

Az államháztartás gazdasági tartalmának tervezése ugyanúgy felvet etikai természetű kérdéseket, miként az ellenőrzése. A gazdasági elemzők a gyakorlat oldaláról már többször felhívták arra a figyelmet, hogy a kérdéssel foglalkozni kellene, átfogó tudományos elemzése mégis elmaradt. Bizonyosan a téma képlékeny természete miatt. Közgazdászok a gazdaság etikai problémáitól, kvázi irracionális természetük miatt idegenkednek. Másik oldalon az etikával foglalkozók, zömében bölcsészek, a gazdasági kérdések racionális oldalától idegenkednek. Egymás terepére nem szívesen lépnek. Hiányoznak a mindkét terepre érvényes, biztonságot adó módszerek, melyekre még akkor is szükségük lehet, ha különben mindkét területen otthonosan tevékenykednek.

Továbbiakban tisztázandó kérdések nemcsak a határterületeiken, de az etikában és gazdaságtudományokban is vannak.:

- Tisztázandó, hogy az etikai tartalom (etikum) miként képes beépülni a gazdasági folyamatokba.
- Tisztázandó a gazdasági tartalomnak (oikonomikum) az a sajátossága, hogy miként képes magába fogadni az etikumot.
- Tisztázandó, hogy a gazdaságtudományok és az etika egymáshoz közeledésének milyen tudományelméleti következményei vannak.

A kormányzati szintű gazdasági tervezés és ellenőrzés gyakorlata jelenleg csak arra terjed ki, amit klasszikusan elvárnak tőle, amit törvények, szabályok előírnak. Társadalmi, és etikai elvárásokat nem, legfeljebb közvetve fogalmaznak meg. A tudomány oldaláról jelenleg is sokan tartják úgy, hogy a gazdasági tervezésben és közpénzügyek szervezésében jelentős kockázatot jelent a társadalmi elvárásokat, morális normákat alapelveként követő gazdálkodás. Eközben a gazdasági élet eleven gyakorlata már jó ideje más. A gazdasági tervező és a közpénzügyek alakítói kénytelenek szembesülni a társadalmi normákkal, az etika gazdaságformáló képességeivel. A közpénzügyeket ellenőrző apparátus helyzete annyiban más, hogy szerepét és viselkedését szakmai standardok, törvények, jogszabályok jóval szigorúbban rögzítik, miközben gazdaságpolitikai kényszerhelyzetek nem befolyásolják.

Tudományelméleti vonatkozásban szintén talányos helyzet előtt állunk. Napjaink közgazdaságtana még mindig megosztott, a tekintetben, hogy praktikusán jár-e előnyökkel, ha a kormányzat gazdaságpolitikáját morális szempontok is motiválják? A tudomány „fővonalába” sorolják még mindig azt a megközelítést, amelyik látványosan idegenkedik a moráltól, különösen is az erkölctől. Avantgárdnak számít, szakmai karrierjét kockáztatja az a kutató, aki társadalmi-etikai problémákat mérlegel. Mindeközben az ellenőrzés-tan az INTOSAI Limai Nyilatkozat (1977) óta természetesnek tartja, hogy működését erre alapozza.

Az államháztartás tervezésének és ellenőrzésének összekapcsolása gyakorlati és elméleti megfontolások alapján egyaránt fontos. A kutató számára lehetővé teszi, hogy bemutassa a gazdasági (közpénzügyi) tervezés és ellenőrzés, illetve a gazdasági és etikai tartalmak egymásra utaltságát. A gazdasági élet praxisa számára tisztább viszonyok kialakítását teszi lehetővé.

1.1 Az etikai tartalomról és standardokról

Az etikai tartalom alapos kibontására egy etikai szakkönyv (summa ethica) lenne alkalmas. Praktikus igényekre is tekintettel lévő gazdasági-etika erre alkalmatlan. Etikai tartalom itt és most nem a cselekvő ember világának teljességére irányul, hanem szigorúan a gazdasági praxisra. Ezen keresztül megvilágítva a homo ethicus és homo politicus jelentőségét, mintegy kifaragva belőlük a szakmai és etikai standardokat.

1.1.1 A cselekvő ember világa

Etika a cselekvő ember világát értékelő tudomány. Nem lehet addig véleményt alkotni senkiről – egyénről, kisebb, nagyobb közösségről, gazdasági szereplőről – míg az konkrét döntési helyzetbe nem kerül. Cselekedetének csak ezután lesz etikai tartalma. Az érintett x, y, z szereplőkről megállapíthatjuk, hogy léteznek, ezzel logikai ellentmondásba sem kerülünk, de etikai értelemben egymással csak akkor kerülnek kapcsolatba, ha cselekszenek, és viselkedésüket meg kell ítélni. Tranzakcióra lépnek egymással, esetleg közösen külső szereplőkkel. Ha x és y együttműködnek, és kirekesztik z-t, ennek van etikai tartalma, x és y a döntését értékítéleteikkel összhangban hozzák meg. Az etikai tartalma (E) nem önmagától születik, hanem cselekedeteik formálják. Nem rossz x és y, és nem jó z mindaddig, míg cselekvő kapcsolatuk megítélhetővé nem válik.

Például: „x és y korrupt módon kikerülik z-t, mert z nem hajlandó velük korrupt kapcsolatot létesíteni.” A következőképpen írhatjuk le helyzetüket:

$$(K(x) \& K(y)) \vee \sim K(z)$$

$$(\sim E(x) \& \sim E(y)) \vee E(z)$$

/K(x) = korrupt szereplőnk (x) $\neq$ E./

Amíg szereplőink nem kerültek egymással korrupt kapcsolatba, és ezt egyikük vissza nem utasította, addig x, y, z létezését konstatálhatjuk csupán, bárminemű etikai tartalom nélkül.

Tudományos elemzésükre csak akkor kerülhet sor, ha már kapcsolatba léptek egymással, és ha értékítéletünk tárgyává tettük. Az elméleti elemzőtől is gyakorlatias hozzáállást feltételez. (Irracionalista szemléletű filozófia szerint az etikának nincs tudománya.) A 18. század végén Immanuel Kant (1724-1804) mutatta ki, hogy miközben van tudománya, nem elméletére, hanem mindig konkrét cselekedetekre, az emberi praxisra utal. Nem az ész, hanem a gyakorlat tudománya. Megfogalmazása szerint: az érintett szereplők (x, y, z) kapcsolatát elméleti szinten a metafizika tárgyalja, és ez „a tiszta gyakorlati ész kritikája felé” irányít.³ Ha ennek szellemében gyakorlatias véleményt alkotunk, „azt nem a tiszta ész alapján tesszük” Arra ugyanis a „szintetikus matematikai ítélet” képes. Mondjuk, ha belátjuk, hogy $7+5=12$, ezt úgy értjük, $7+5$ „egyesíti” 7 és 5 összegeként 12-t. A művelet végeredménye a „tiszta ész” szerint 12. (Kant. 1913. 36. old.) Ezzel szemben a „gyakorlati ész” nem így, hanem az értelem által működik, és az erkölcsileg nemes dolgokra, mint „maximákra” – az embertől elvárható tökéletes viselkedés elérésére – törekszik.⁴

Gyakorlatias megfontolások vezérlik az etika művelőit, amikor elkülönítik legáltalánosabb kérdéseiket az alkalmazott etikától. Teoretikus megfontolásokkal telített általános etikától a

³ Kant természetesnek tekintette, hogy az etikai tartalom meghatározásakor a gyakorlati és elméleti kérdéseket egymással élesen szembeállítsa. Erkölcsi, morálfilozófiai és metafizikai stádiumokról beszélt. Aki véleményt akar mondani erkölcsi kérdésekben, annak végig kell járnia az ítéletalkotás hosszú folyamatát. Igaz, a végén implikálja a „gyakorlati észnek megfelelő” eredményt.

„A felosztás ennél fogva így fest: 1. Első szakasz: áttérés a közönséges erkölcsi észmegismerésről a filozófiai észmegismerésre. 2. Második szakasz: áttérés a népszerű morálfilozófiáról az erkölcsök metafizikájára. 3. Harmadik szakasz: az erkölcsök metafizikájától a tiszta gyakorlati ész kritikája felé megteszük az utolsó lépést.” (Kant. 1991/a. Előszó.)

⁴ Ezen „maximák” megvalósítása nem irreális cél. „A tiszta gyakorlati ész” megvalósítása azon múlik, hogy az emberben legyen kellő elszántság végrehajtására. „Alaptörvénye: Cselekedj úgy, hogy akaratod maximája mindenkor egyszersmind általános törvényhozás elvéként érvényesülhessen.” (Kant. 1991/b. 138. old.)

konkrét kérdések elemzésével is foglalkozó alkalmazott etikákat. Előbbivel inkább filozófusok, utóbbival szakemberek és az átlagember foglalkozik.

Az etika gyakorlatias köznapi ügyeihez mindenkinek köze van. Joggal érzi úgy, hogy ért hozzá. Megköveteli magának, hogy véleményét mindenki tiszteletben tartsa. Még akkor is, ha történetesen nincs igaza. Ez az emberi hozzáállás a kisgyerekkorban jelenik meg, kialakulása szüleink révén – egyes vélemények szerint már az anyaméhben – kezdődik, majd az iskolában, munkahelyen, és a társas kapcsolatok során tovább formálódik. Freud a jellem fejlődését a szülő és a gyermek különleges kapcsolataként írta le, mely a későbbiekben a társas érintkezésekhez a háttérben („tudat alatt”) energiákat mozgósít. (Freud. 1986) Piaget a körülményekhez történő racionális alkalmazkodással magyarázta mindezt. (Piaget. 1988) Tehát mindenkiben – minden cselekvő emberben – van etikai természetű véleményalkotás.

„Jellem és jellemtelenség,” „jó és rossz,” „bűn és erény” megítélhető viszonyok. Nem pusztán általános elvárások. Viszonykategóriák. Mindenki számára van olyan ember, vagy csoport (referenciacsoport), akinek a véleményét követendőnek tartja. Igyekszik hozzá igazodni, jelleme szerint erkölcsös döntéseket hozni. Ranschburg Jenő azt mondja, nemcsak az elfogadott értékekhez (morál) alkalmazkodunk, de jellemünk alakulása (erkölcs) is fejlődés eredménye. Konvenciókhoz alkalmazkodunk: először „prekonvencionális,” majd „konvencionális,” végül „posztkonvencionális” módon.⁵

Igazolva látjuk Kant megállapítását, az ész és az értelem törvényszerűségei egymásból nem vezethetők le. Matematikai igazságok közvetlenül nem használhatók a cselekvő ember viselkedésének leírásakor. Az ember esendő és sokrétegű lény. Rotterdami Erasmus (1469-1536) úgy mondta: „balga lény.” Istenhez és a tökéletességéhez képest együgyű, de a természeti lényekhez képest kiemelkedik. Képességei sajátosak. Elfogadható, hogy hibázzon, hogy jelleme nem isteni. (Erasmus. 1999.) Ancsel Éva (1927-1993) ezért is

⁵ „Prekonvencionális erkölcs” a 10 év alatti gyerekek sajátossága. Jót és rosszat, helyest és helytelent „én-en kívül determinált” elvárásként fogadják el. Ha erkölcsi, vagy morális problémával kerülnek szembe, másról: szülőktől, óvónőtől, tanítóktól kérnek segítséget.

„Konvencionális erkölcs” a legtöbb ember által elfogadott viselkedés. „Társadalmi konvenciókat követ.” Referenciacsoportok elvárásainak akar megfelelni. (Morális szint. /Huff./)

„Posztkonvencionális erkölcs” időben is később jelenik meg. „Kutatások szerint ezt a szintet a felnőtt lakosság mintegy 20%-a éri el. Az értékek és az elvek ezen a szinten függetlenné válnak az autoritástól. Az egyén sokkal inkább saját belső sztematikai elvárásaihoz igazítja viselkedését, mint autoritáshoz, vagy a közösség elvárásaihoz.” (Erkölcsi szint. /Huff./)(Ranschburg. 2002. 64-69. old.)

hangsúlyozta, hogy ember csak emberi lépték szerint képes viselkedni, hogy törekvései nem az igazságosság kedvéért, hanem általa valósulnak meg.⁶

Az eddig elmondottak magát az embert mutatták be, etikai tartalmán keresztül antropológiáját. Általánosan érvényes megállapításai a gazdasági életben tevékeny emberre is érvényesek, természetes, hogy elfogadják. Nehézségek akkor jelentkeznek, amikor az általános etika művelői a filozófiai szempontból bizonyosan korrekt elvárásaikat az üzleti-gazdasági élet gyakorlatán kéri számon. Kiderül, hogy ott azok nem működőképesek, Idegen testként viselkednek a gazdasági szervezetben, mely ellen az elkezd védekezni, és kiveti magából. Erre már Török Attila hívta fel a figyelmet. Élesen szembe állítva egymással azt az etikát, amelyik képes megérteni az üzleti élet gazdasági tartalmát, és belőle vonja le etikai következtetéseit. Vele szembe állítva azt, amelyet eleve öncélúnak lehet tekinteni, mert gazdaságon kívüli elvárások motiválják. Így kerülnek szembe a „megtérülő etika” és az „öncélú etika.”⁷ (Török. 2002. 63-69. old.)

Az üzleti etika tartalma a cselekvő ember világát érinti, minden emberi tranzakcióban jelen van. x és y és z meghozzák döntéseiket egyéni érdekeik és értékrendjük szerint. Ezért kerül szembe egymással a tranzakciók gazdasági és etikai tartalma.

Gazdasági tranzakció ∇ Etikai tranzakció.

Előbbiben a tranzakciós költségek elszámolhatók, utóbbiban az „öncélú etikai” vonatkozások miatt, nem. A gazdasági tranzakciók esetén a költségekkel pontosan lehet kalkulálni, a cserearányok oly mértékben nyilvánvalóak, hogy felmerülő vitákat jogilag is lehet rendezni. Ezzel szemben az etikai tranzakciók tisztességes viselkedést és a tisztességtelen magatartás kerülését jelentik. Anyagiakban nem kifejezhető értékekről van szó. „A tranzakciós költségek etikai elmélete ennek megfelelően a társadalmi

⁶ „Az emberrel szembeni túlzó elvárások a szabadon cselekedni képes ember autonómiáját veszélyeztetik.” (Ancsel egyetemi előadása. 1984) „Vajon van-e, aki pusztán az igazságért tesz igazságot, anélkül, hogy ennek bármi köze lenne emberekhez – még ha nem is megnevezhető személyekről van szó?! Nyilvánvalóan nem lehet.” (Ancsel. 1981. 93. old.)

⁷ Török egy tanulmányában arra hívta fel a figyelmet, hogy az öncélúság és megtérülés szempontjainak szétválasztása gyakorlati megfontolásból fontos. A gazdasági-etika elméletét is alapjaiban érinti, hogy ezen megállapításaival számoljunk. (Huff.)

-Az „öncélú etikák” filozófiai szempontok motiválnak. A gazdasági élet eleven gyakorlatát kívülről, idegenként szemléli, nem érti ezért elítéli. Az „öncélú etikások” mindig megtudják mondani, hogy egy adott helyzetben hogyan kellett volna az érintetteknek dönteniük. Szerintük mindig van helyes és helytelen, jó és rossz döntés.

-A „megtérülő etika” hogy egy befektetőt a megtérülés motiválja, hogy belőle hasznot remél. Gazdasági döntéseit etikai konfliktusok közepette hozza meg. Tisztában van vele, hogy ritkán tud jó és rossz között választani. legfeljebb a rossz és kevésbé rossz között.

hedonizmusnak az üzleti etika szempontjából fontos segédelmélete.” (Török. 2002. 72-73. old.)

1.1.2 Erkölcsről és morálról

Erkölc és a morál a cselekvő ember világát írják le. Mindkettő gyűjtőfogalom, az etika tartalmi kategóriái, de az elterjedt véleményekkel ellentétben egymásnak nem szinonimái.⁸ Nem tudunk úgy beszélni etikai kérdésekről, hogy vagy az erkölcsöt, vagy a moralitást ne érintsük. Ha mégis sikerülne, úgy biztosak lehetünk benne, hogy az nem etikai probléma. Gazdasági-etikai vizsgálódások során sem kerülhető meg, hogy velük foglalkozunk. Még akkor sem, ha egyébként a problémát gazdasági elemzés segítségével véljük megoldani.

Például:

- „Vajon, a korrupció etikai, vagy gazdasági természetű?”
- „Vajon, a korrupció kihívására elégséges gazdasági választ adni?”
- „Vajon, ha a korrupciót tisztán etikai kérdésként kezeljük, úgy a korrupt magatartást kielégítik e etikai fogalmaink, megkerülve a közgazdaságtani tisztázó munkát?”
- „Vajon, a megfelelő kormányzati szintű tervezés milyen mértékben képes csökkenteni a korrupció alakulását?”
- „Vajon, a korrupció mértékének alakulását a korrekt kormányzati ellenőrzés milyen mértékben képes befolyásolni?”

⁸ Összekeverésük köznyelvi szinten még tolerálható, máskülönben elfogadhatatlan.

Nyelvművelő is azzal áll jelentésük értelmezéséhez, mintha egymás szinonimái lennének, mondván, a morál latin szó magyar fordítása az erkölcs. A Nyelvművelő kéziszótár a következőképp okoskodik: „A morál melléknév jelentése: erkölcsi. A moralista: erkölccsal foglalkozó filozófus, ill. erkölcsi kérdéseket boncolgató, szigorú erkölcsiséget hirdető személy.” (Grétsy – Kemény 2005.) Ugyanígy állnak hozzá az idegenszavak szótárainak szerkesztői is, Tolcsvai Nagy Gábor, Szécsi Ferenc, vagy Bakos Ferenc. A fogalom nem megfelelő használata azért alakult ekképpen, mert még a filozófiai szakmunkák is pongyolán használják. Elkülönítésével a filozófiai lexikonok sem törődnek, a fogalmak tartalmát tisztázatlanul hagyják, azt sugallva, mintha felcserélhetők lennének: etikus, morális és erkölcsös. Pl. Török Attila az Üzleti etika című könyvében hozzávetőleg pontosan választja őket szét, a végén mégis elfogadja összemosásukat. „Az etika, erkölcsfilozófia, erkölcstudomány, morálfilozófia szavak felcserélhetők, szintúgy az erkölcs, az etika és a morál.” (Török. 2002. 10. old.)

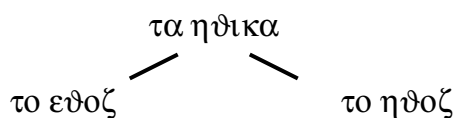
Nem így áll a franciáknál, angoloknál, németeknél. Ők mind fontosnak tartják már köznyelvi használat során, hogy szét legyenek választva. Az *ethique*, és *ethical* szavakat nem mossák össze a *morale* jelentéssel.

A magyar nyelvű filozófiai szakirodalomban Ancsel Éva ügyelt rá, sőt kínos precizitással, hogy ne legyenek összemosva, mert tartalmi problémát okozhat. Ezt nem öncélú okoskodással tette, hanem filológiai precízen, visszautalva Arisztotelészre, aki annak idején hasonlóképpen járt el. „Az erkölcsnek van többes száma, sőt tulajdonképpen csak többes száma létezik. Az *éthosz*nak (morálnak) lényegét tekintve nincs többes száma csak megnyilvánulási formáiban.” (Ancsel. 1981. 34. old.)

A kérdéseket még lehetne tovább folytatni. Ha hozzálátunk megválaszolásukhoz, akkor szembetaláljuk magunkat az etikának alapkérdésével. Mi is az etika? Miként épül fel? És vajon, a morál, vagy az erkölcs oldaláról szerencsésebb-e tanulmányozni?

Az etika gyakorlatias természete szerint a döntések meghozatalára képes emberrel foglalkozik. A cselekvő ember tetteit értékeli, azét, aki alternatívák közül választ. Ő a homo ethicus.⁹ Jó és rossz, helyes és helytelen közül választ. Török Attila felvetése szerint: rossz és kevésbé rossz között. Akkor is etikai döntést hoz, ha elmulasztja a cselekvést.

Morális és erkölcsi oldalát, tehát kettős természetét Platon nyomán Arisztotelész mutatta be. Az etikai tartalmat „ethosza” szerint ő különböztette meg.

Az „ethosz” egyazon hangalakot de élesen eltérő tartalmat takar. Megkülönböztetésükre szokták latinra „ethosként” (το εθος) és „éthosként” (το ηθος) átírni.¹⁰

το εθος = Szokás, öröklött állapot, (ezen szokások szerint) megnyilvánuló állapot.

το ηθος = Meghitt, drága, becses hely, jellem, érzélem, emberi (jellemzően emberi).

Az előbbi esetében lényeges, hogy „öröklött állapotról szól”. το εθος szerint az adott közösség, mintegy kitermeli a maga számára ethosát, elvárja, hogy tagjai elfogadják, kövessék, és utódaik számára áthagyományozzák. A rómaiak latinra morálként fordították.

Utóbbi esetében a „jellemen” van hangsúly, tehát az egyes ember individuális döntésén. Ezért a το ηθος egy „lakhely,” mégpedig az individuum lakhelye, egy „meghitt, drága, becses hely.” Aki jelleme szerint autonóm döntést hoz – akár közössége moralitásával

⁹ Cselekvési alternatívák hiányában kényszerhelyzetben kell dönteni, de alternatívák még ekkor is vannak. A Biblia is erre hoz fel példákat. Isten Ádám és Éva számára a Paradicsomban megparancsolta, hogy a Tilalmas fát és gyümölcsseit kerüljék el. Nem tette számukra lehetetlenné, hogy közelébe kerüljenek és egyenek belőle. Éva megtehetette volna, hogy elkerüli, de nem így tett. Ádám megtehetette volna, hogy nem hallgat Évára, de nem így tett. Szabadon döntöttek, és választották a bűnt. Istennel kötött szerződésüket rúgták fel. Éva hiába hivatkozott arra, hogy őt a kígyó győzte meg. Ádám hiába hivatkozott, hogy őt Éva győzte meg. Döntéseik következményét nekik és utódaiknak kellett viselni. Isten újabb szövetséget kötött a Paradicsomból kiűzetett emberrel. A szerződést szegő utódok ezért ők a Vízözönben megbűnhődtek. Isten újabb szerződést kötött Noéval és utódaival, majd pedig a kiválasztott népével, Ábrahámval és leszármazottaival. Mint mondotta: „Nézd ez az én szövetségem veled.” (Teremtés 17.9)

Cselekvési alternatívák nélkül gépként üzemelő automata lenne az ember. A robotoknak erkölce nincsen.

¹⁰ Nem igazán tudjuk hogy az „ε” és „η” hangokat hogy ejtették ki. Csak neolatin nyelvi analógiáink vannak, és feltételezni tudjuk, hogy előbbi keményebben („he”), az utóbbit lágyabban („e”) mondták ki.

szemben is – erkölcsösen cselekszik. Például így tett Antigoné – Szophoklész színművének főhőse – mert a fennálló törvény megszegését is vállalta, hogy jelleme szerint erkölcsösen járjon el.

Arisztotelész, amikor az etika kettős természetét kifejtette tisztában volt vele, hogy az etikai tartalmak elkülönítése fontos. Ezek nem lehetnek egymás szinonimái. Az ember jellemző sajátosságai, hogy közösségi lény (homo politicus), értelmes lény (homo sapiens), és etikus lény (homo ethicus), akinek morált teremtő képessége ugyanolyan fontos, mint jellemformáló ereje. Ő ezeket sosem keverte össze.¹¹ A következőképpen fogalmazott: „minden cselekvés és elhatározás is, nyilván valami jóra irányul,” hozzá csak a jó célokat kell meghatározni, az erényes viselkedés jellemzőit. (Arisztotelész. 1987. DK: 1094/a.) Ezek alapján tekintjük cselekedeteket jónak, mert morális, vagy a jellemből fakadóan tekintjük jónak, tehát erkölcsösnek.

Az etikát, ezen kettős természetével kell beemelni a gazdasági életbe. Képes azt mintegy megtermékenyíteni a maga módszereivel, morális elvárásokkal, erkölcsi kétségeivel.

- Erkölce bizonyíthatóan csak az embernek van. Azon már lehet elmélkedni, hogy morállal más lények is rendelkeznek-e? Ha autonóm döntést igénylünk az ember számára, ez az autonómia jelleméből fakad. Morális szempontokat viszont csak közösségek hozhatnak létre. Amennyiben az egyén oda akar tartozni, kénytelen alkalmazkodni. Cselekvés szabadságával továbbra is rendelkezik, viszont morális határokon belül. Jól felfogott érdekei miatt az ember elfogadja helyzetét. A növényeknek – még a legfejlettebbeknek – sem adatott meg a szabad mérlegelés lehetősége. Közösségbe szerveződni képes állatok, mint a „társadalmat alkotó” rovarok, vagy „falkában együttműködő” ragadozók viselkedésének bioszociális megítélése már ellentmondásos. Életérzet és fajfenntartási kényszerek szervezik azt az együttműködésüket, amit egyes kutatók ösztönösnek, mások tudatosnak tekintenek. Viselkedésüket protoetikai mércével csak akkor ítélni meg, ha azt

¹¹ A magyar filozófiai szaknyelvben a keveredéshez a Nikomakhoszi etika fordítója, Szabó Miklós is hozzá járult. Amikor a mű II. kötetét fordította, néhány helyen a szótári alakjuk miatt okozott akaratlanul keveredést. A következőképpen fogalmazott: „Az erény tehát kétféle: észbeli és erkölcsi; az észbeli főképp a tanításnak köszönheti eredetét és növekedését, s ezért tapasztalatát, és idő kell hozzá; az erkölcsi pedig a szokásból keletkezik, s ezért elnevezése is csekély változtatással a szokás szóból ered.” (Arisztotelész. 1987. DK: 1103/a.)

Való igaz, a szótárban a το εθος mellett is megjelenik az „erkölcs,” de a szövegkörnyezet ennek ellentmond, mint ahogy máshol, helyesen a το ηθος szerepel.

tapasztaljuk, képesek az ösztöneiken túlmutató autonóm döntést hozni. Például képesek önfeláldozó magatartásra, vagy szeretetteli érzelmekre. (Csányi. 1991.) Közösségi értékeiket megcsodálhatjuk, de erősen vitatható, hogy kvázi moralitásukat emberi léptékkal ítéljük meg.

- A moralitás társadalmi termék. Már a társadalom mikrostruktúrája, a család is kitermeli. Nagyobb létszámú közösségek, mint iskolai, munkahelyi, kulturális (ide értve szubkulturákat is), vagy vallási közösségek az együttélés és az együttműködés feltételeit szabályozzák. Nem elsősorban írásos, inkább íratlan normák születnek.
- A gazdaságban tevékenykedők számára sem válik szét az üzletember és az etikus ember. Elvárásoknak – melyek alapján erkölcsösnek, illetve közössége tisztességes tagjának tekintik – az egész ember felel meg, nem külön az üzletember, és nem külön a magánember. Amikor vállalkozóként döntést hoz, ennek nemcsak szakmai, de etikai következményét is vállalja. Az államháztartás kormányzati szintű tervezőjének is számolnia kell döntéseinek következményeivel, hogy az nem pusztán GDP számokban fejezhető ki, de emberi sorsokban. A modern döntéshozó megpróbálja felelősségét azzal elfedni, hogy döntését technokratának tekinti. Nehéz helyzetben van, nemcsak a hatékony gazdálkodást kéri rajta számon, de jellemét is.

A gazdaság minden szintjén jelen van az etika. Szociológiai, kultúraelméleti és etikai tudományos elemzések mellett közgazdasági elemzések is tárgyalják, hogy mint külső (external) körülményeknek mennyire jelentős a hatásuk. Nemzetközi összehasonlító vizsgálatokat e-tekintetben már a 18. században végeztek. Montesquieu szerint a népek gazdasági teljesítménye kulturális és földrajzi tényezők alapján különbözik egymástól. Smith az eltérést a munkához való hozzáállás és az állami szerepvállalás mibenlétével magyarázta. Be nem avatkozással ugyanis a „láthatatlan kezdet” serkenteni lehet, hogy a nemzeti termék mennyisége növekedjen. A gazdaságra ható külső tényezők szerepének modern szemléletű vizsgálata a 19. században Max Weber hatására elkezdődött. Ma már gazdaság-szociológiai és kultúra-szociológiai közhelynek számítanak az ez irányú megállapítások. Mégis, az összehasonlító gazdasági táblázatokat „nem divatos” kulturális és etikai szempontokat is figyelembe véve elemezni. (Huff. 2007/a.)

Megfigyelhető egy ezzel ellentétes, és szintén vitatható, gazdaságmagyarázat. A gazdasági bajokért mindenestül kulturális és etikai tényezőket tesznek felelőssé. Korrupcióért,

adómegkerülésért, csalásért, a mindig kiskapukat kereső magatartásért, nem a gazdaság állapotában, hanem emberi tényezőkben keresi okait. Népszerű politikai programot lehet hirdetni: küzdelem a korrupció ellen címmel. Kormányzati propagandakampányt lehet hirdetni „Fair” címmel. Ugyanezt a politikai ellenzék is megteheti: „Élhetőbb országot akarunk!” A szaksajtó is hajlamos rá, hogy a „korrupcióra hajlamos” emberek viselkedésével magyarázza a jelenséget. Kulcstényező az ember, akit önvészélyes viselkedéssel lehet vádolni.¹² Eltorzítja a gazdasági viszonyokat. Az a látszat keletkezik, hogy mindenért ő a felelős, még a korrupcióra hajlamosító körülményeket is ő idézi elő.

Az a látszat alakulhat ki, mintha kibékíthetetlen lenne az ellentét az etikus és a közgazdász szemlélete között. Ellentétüket gyakran azok a példázatos kérdések idézik elő, amikor egymással szembeállítják. Minek alapján kell A és B program között dönteni? Klasszikus elvárások szerint mindenekelőtt a gazdasági szempontokat kell preferálni, egyéb szempontokat legfeljebb csak utána. Modern korunkban került elő, hogy morális szempontokkal is számolni kell, mégpedig a gazdaságiak mellett.

Akár az A, akár a B program tartalmát sokrétűen elemezzük.

A v B

- Értékeléskor egymással szembekerülhetnek csoportérdekek, kis és nagycsoportok, közösségek, politikai és lobbyérdekek.
- A és B programnak lehet politikai tartalma is, ami befolyásolja a döntéshozót.
- A és B program menedzserei kereshetnek, esetleg találnak is kiskaput érdekeik érvényesítéséhez. Az alternatívák morális tartalmat is öltenek. A feltároló kiskapu nem kell feltétlenül azt jelentse, hogy keresztül kell rajta menni, ám a gyakorlat lehet, hogy épp erre ösztönöz.

¹² Egy jellemző vélemény szerint: a közsféra átláthatatlan torz viszonyait a közsféra alkalmazottainak „bűnös” viselkedése teremti. „Miért nem képes felismerni a tanár a gyerekekkel, hogy az iskola az egyetlen hely, ahol érdek és befolyásoltság nélkül tanulhatja meg a világ egyes igazságait? Talán, mert maga sem ismeri fel, hogy mi ad valódi értéket a megváltozott környezetben. Miért gondolja az orvos a hálapénzről, hogy az jár neki? Mert rossz a rendszer, és joga van kompenzálni? A hivatalnoknak, hogy kenőpénzt kérjen ügyintézésért, ki adta a jogot? A szankciómentesség? A jól felépített kontrollok és a folyamatos szakértői ellenőrzés hiánya?” (Kühn. 2008) Az Ernst & Young szakértői elemzéséből való az idézet, de lehetne az APEH, vagy más ellenőrző hatóságé, vagy politikusé is. A probléma gazdasági tartalmát fedi el, miként az ok-okozati viszonyokat is összetéveszti. A legegyszerűbb azt mondani: a moralitás mélyponton van.

- Jelleméből fakadó döntést egy gazdasági vezető ritkán enged meg magának. Túlságosan nagy kockázattal jár. Gazdaságpolitikai irányító számára még nehezebb erkölcsös döntést hozni, ha tőle kizárólag a hatékonysági mutató növelését várják.¹³

Gazdasági döntéshozóval szemben elvárás, hogy törvényeket és jogszabályokat betartva korrekten hozzon döntését, amikor A és B program között választ.

Még, ha biztosak is vagyunk abban, hogy kormányzati politikusként politikailag elkötelezett döntést hoz, akkor is elvárható tőle a magas szintű szakmai és etikus hozzáállás. Kovács Árpád szerint el kell fogadni tőle az elfogultságot, mondván, „a költségvetés tervezése minden esetben politikai aktus.” (Kovács. 2007/a.) Ha A program mellett gazdaságossági szempontok szólnak, B program mellett etikai, pl. szociális szempontok, a kormányzati szintű döntéshozó annak alapján választ, hogy közülük melyik szolgálja jobban politikai érdekeit. A gazdasági és etikai kérdések számára politikai megítélés alá kerülnek.

Gazdasági döntéseknek mindig van etikai tartalma.

Kormányzati szintű gazdasági döntések mindig politikai közegben születnek.

1.1.3 Erényekről és standardokról

Az etikai tartalom felmérése a gazdasági tervezés és ellenőrzés számára praktikus okok miatt fontos. Nemcsak a tudomány elméletét szolgálja, de képes hozzájárulni a közpénzügyek korszerű és erényes viteléhez, egy magas színvonalú gubernációhoz, tehát a jó kormányzáshoz.

1. Tekintsük erényesnek az emberi értékek felmagasztalását.

2. Erényes az, aki ezt tőle elvárható módon, jelleme szigorúságával képes követni.

¹³ Nagy Imre 1953-1956 közötti viselkedését nagyban befolyásolta, hogy pártjával (MDP) szemben lojális volt. Gazdaságirányítóként a pártpolitikai elvárásokkal szemben szakmai szempontok is motiválták. Nem engedték meg számára, hogy pusztán jellemes embereként döntsön. 1956 előtt mégis az a különleges helyzetben volt, hogy amikor a politikai lojalitással szemben közgazdaságtanilag korrekt döntéseket hozott, ez egybeesett a társadalmi elvárásokkal és jellemével.

Aktuális gazdaságpolitikai példákat mellőzve, újabb példák is igazolhatják a szakmai és etikus döntések összehangolhatóságát. A rendszerváltoztatás előtt is volt olyan időszak, amikor a gazdasági mechanizmus átalakítása egybeesett a társadalmi elvárásokkal. Rendszerváltás után előfordulhatott, hogy egy kormány legnépszerűbb politikusa éppen pénzügyminisztere. Nem azért mintha felelőtlenül osztogatott volna, hanem mert kormánya tisztességes emberének tekintették.

3. Erényes az az intézmény, amely képes ezen elvárásoknak megfelelő morált kialakítani, rögzíteni, és működtetni.

4. Tekintsük erényesnek azt is, aki az erényes elvárásokat és a praktikus kihívásokat képes összeegyeztetni.

Erényesnek tartjuk azt, aki, ha etikai természetű döntést kell meghozzon, jelleméből fakadóan is helyesen (erkölcsösen) dönt. Hasonlóképpen erényesnek tartjuk azt is, aki morális lényként társadalmi környezete elvárásait követve hoz döntést. Intézményekről is elmondható, hogy erényes, amennyiben működésüket szakmai és általános erényekre alapozzák. Ezen intézményi erények háttérében áll a gubernáció.

Gubernáció¹⁴ a hatékony kormányzás iránti igényt fejezi ki. Ez teszi egy adott intézmény vezetője számára elfogadhatóvá az értékszemléletet, végül is a jó kormányzást.

A gubernáció szellemében az államháztartás kormányzati szintű tervezőjét akkor tartjuk erényesnek, ha munkáját szakmai és etikai szempontok egyaránt motiválják, elvetve a technokrata hozzáállást, és az elvtelen moralizálást. Elkötelezetten irányítja az államháztartást, gazdaságot és pénzügyeket.

Az erényesség Kant által hirdetett maximáját kielégíteni ugyan nem lehet, de törekedni rá lehet, sőt érdemes. „Cselekedj úgy, hogy akarated maximája mindenkor egyszersmind általános törvényhozás elveként érvényesülhessen.” (Kant. 1991/b. 138. old.) Ez egy maxima, amit szerinte minden embernek iránytűként érdemes követnie. Az államháztartás tervezőjétől, és a közpénzügyekkel foglalkozó többi szakembertől sem várhatunk kevesebbet. Etikai kontroll alkalmával sem a maxima megvalósulását kérhetjük számon, hanem a törekvést irányában, az erényes hozzáállás igazolását.

5. Standardok kialakításának a célja, hogy a gazdasági és üzleti életben, a tervezésben, és ellenőrzésben erényes viselkedésre késztesen.

¹⁴ Gubernációnak a közigazgatás történetben mindig fontos szerepe volt. Platon Államától a modern szemléletű államtudományokig.

Gubernáció (lat: gubernatio) kormányzást jelent, és miként egy hajót a kormányrúd (gubernaculum) tart helyes irányban a jó kormányos (gubernator) által, úgy az állami és közügyek jó /!/, szakszerű és tisztességes irányításához is rá van szükség. Ebbéli jelentésében került a kifejezés át a középkori latin közigazgatási nyelvvezetékbe, valamint a neolatin szóhasználatba. Gubernátor kifejezés a 19. századig megmaradt a magyar köznyelvben. Gouverneur /fr./: kormányzó; gouvernement(e) /fr. és ol./: vezetés, kormány, kormányzás; der Gouverneur /ném./: kormányzó; government /ang./: irányítás, kormányzás, államigazgatás.

6. Standardizálni csak arra alkalmas értékeket lehet. Egyrészt a sarkalatos erényeket, mert ezek képesek a gazdasági mechanizmusokba szervesen beépülni, kielégítve az etikai kontrollal szemben támasztott elvárásokat. Másrészt azon erények sokaságát, melyek révén teljesülnek Kant gyakorlatias elvárásai.

1.1.3.1 Általános emberi erények

Az erények legáltalánosabb szinten az emberi értékek felmagasztalásáról szólnak: az erény tehát a humánus maga. Minden más erényt belőle vezetünk le. Általános emberi erényeket, és szakmai erényeket egyaránt. Sarkalatos jellege abban is megmutatkozik, hogy a bölcsesség, bátorság, szolidaritás, szeretet értékei benne fejeződnek ki. Az emberekkel szemben számtalan etikai természetű elvárást fogalmazznak meg. Erényes embernek nem kell az összeset pontosan ismerni. Elegendő, ha a sarkalatos erényekkel tisztában van, ha humánus az alapállása, ezek után jelleme szerint sem téved.

HUMÁNUS

Bölcsesség. Jelent megszerzett (megélt) és elsajátított (megtanult) ismeretet, képességet arra, hogy az ember felismerje az összefüggéseket, és megalapozott döntéseket legyen képes meghozni. Józan felismeréshez és igazságszeretethez vezet.

Bátorság. Jelent mindenekelőtt elkötelezettséget, mellyel az ember meri vállalni az erényes magatartást. Miként a szókratikus filozófusok állították: „nem elég elfogadni, hogy szükség van az erényekre, azt gyakorolni kell.” (Xenophon.) „Cselekvése az erényes.” (Arisztotelész.) Bátorság Bibó szerint nem azt jelenti, hogy nincs az emberben félelem, inkább a gyávaság hiányáról szól, hogy nem keres magának feleslegesen félelmet keltő dolgokat, előítéletek nem uralkodnak rajta. Szabad, elkötelezett és tetterővel rendelkezik a bátor.

Szolidaritás. Jelent emberi felelősségvállalást a jelen, sőt a jövő generáció védelmében. Szolidaritás jegyében nem hagyja magára a veszélyeztetett társát, együtt érez vele bajában, tőle telhetően segíti, közösséget vállal vele, képviseli érdekeit, ha az magától rá nem képes.

Szeretet. Jelenti a legszorosabb együvé tartozás erényét, azzal az emberre és világra nyitott szemlélettel, ahogyan ezt Pál apostol megfogalmazta. A szeretet tehát az emberi érték

megtalálása, és igény megtartására.¹⁵ Általa a szerető a másik félben az egyszeri és megismételhetetlen lényt tiszteli és fogadja el, és kötődik hozzá. Szeretete teszi lehetővé, hogy ne idegenkedjen, ha olyan, mint ő, vagy ha éppen különbözik tőle. „Ember vagyok, semmi nem idegen tőlem, ami emberi.” (Terentius.)

Természetvédelem (Természetszeretet) Jelenti azt az igényt, hogy az ember természetes környezetével, élő és élettelen, de mint humanizált dolgokkal együtt éljen. Humánus erénye emberi erény. Bölcsessége teszi lehetővé, hogy belássa, helyzete a természettel kölcsönhatásban stabilizálódik. A szolidaritás érzése és szeretete már az élővilágra is kiterjed. A bioetika a 20. század végére épült be humanista értékeink közé. Természetet védelmezve önmagunkat védjük, hiszen „egy Földünk van,” általa az emberiség jövőjét óvjuk. (László. 1986)(Huff. 1989) A természet szeretetének ökoetikai tartalmát – mint posztmodern filozófiát – Hans Jonas fogalmazta meg. Míg László Ervin közgazdaságtani és rendszerelméleti elemzésével volt elfoglalva, Jonas az emberiség felelősségét emelte ki, azt mellyel a jövő generációja iránt tartozik. A felelősség imperatívusza című (1984) művében már a kérdései is a lényegre érintették: „Kell-e az embernek létezni?” „Ki és mi mondja, hogy az emberiség érdemes a fennmaradásra?” „Kinek a nevében állítjuk, hogy léte kedvezőbb, mint a nem léte?” Erkölcsi kötelessége, hogy ha önmagát és jövőjét védelmezi, a természetre is tekintettel kell lennie. Ady Endre szavaival: „Az élet él és élni akar.” Kiderült, hogy még Albert Schweitzer életvédő szemlélete¹⁶ is ma válik modernné, mert időközben kiderült, a jövő generációja és az emberiség léte a tét.¹⁷

¹⁵ Pál ezt a definíció szintjén, tökéletesen fogalmazta meg. „A szeretet türelmes, a szeretet jóságos,/ a szeretet nem féltékeny, nem kérkedik, nem is kevély./ Nem tapintatlan, nem keresi a maga javát / nem gerjed haragra, a rosszat nem rója fel./ Nem örül a gonoszságnak /örömét az igazság győzelmében leli./ Mindent eltűr, mindent elhisz, mindent remél, mindent elvisel./ S a szeretet nem szűnik meg soha”

„Mert még csak töredékes a tudásom,/ akkor majd úgy ismerem mindent, ahogy / most engem ismernek./ Addig megmarad a hit, remény és a szeretet, ez a három,/ de közülük a legnagyobb a szeretet.” (Korintusiakhoz. 13, 4-13.)

¹⁶ Schweitzer eredendően teológiai megfontolásból jutott arra a nézetre, hogy az élet védelmét abszolút értéknek kell tenni. „Az emberek iránti magatartás tekintetében az élet tiszteletének etikája ijesztően határtalan felelősséget ró ránk.” (Schweitzer. 1999. 137. old.) „Minden egyes esetben meg kell fontolni, hogy valóban fennáll-e az a kényszerűség, hogy egy állatot – állatkísérleteken – az emberiségért feláldozzanak.” (Schweitzer. 1999.135. old.)

¹⁷ Hans Jonas az emberiség közös felelősségére figyelmeztet azzal, hogy létét minden földi élet védelmétől tette függővé. A felelősségtudat imperatívusza című munkájában (1984.) egy új etika szükségességére figyelmeztetett: „A tökéletesség idealista etikájának helyét át kell, hogy vegye egy komolyabb etika, ami a felelősségre épül.” (Jonas. 1999.)

1.1.3.2 Általános gazdasági erények

Az általános gazdasági erényeket, mintegy az általános emberi erények kiegészítőiként is kezelhetjük. A gazdasági viszonyokat megtestesítő sarkalatos erények.

A közvélemény úgy tartja, hogy a gazdasági élet törvényei a humán értékekkel ellentétesek, gyakran nincsenek abban a helyzetben, hogy felismerjék a gazdaságban az erényeket. Az ellentétek akkor éleződnek ki, amikor nem válik nyilvánvaló számukra, hogy – pl. a joghoz, szociológiához hasonlóan – a gazdasági élet a társadalomnak szerves része. Normális működése mellett erényei harmonizálnak a társadalom humán értékeivel. A történelmi újkorból származik a közöttük kialakított ellentét. A klasszikus közgazdászok közül néhányan, majd elsősorban neoklasszikus követők kezdték leépíteni róla a társadalmi felelősségtudatot azzal, hogy „a gazdaságot kell szolgálni.”¹⁸ Keynes és követői, vagy a szociális piacgazdaság teoretikusai természetesnek tartották/tartják, hogy a szabadpiaci elvek összeegyeztethetők a társadalom humán tartalmú elvárásaival. „A gazdaság szolgálja a társadalmat és nem fordítva.”

GAZDASÁGOSSÁG

Az általános gazdasági erények – racionalitás – hatékonyság – rendszerszerűség – a gazdaság sarkalatos erényei. Nem pusztán a gazdaság öntörvényű értékeit fejezik ki, de társadalmi érdekeket is. Sarkalatos erények, mert a gazdaság törvényeit belőlük le lehet vezetni.

Racionalitás. A józanésznek, illetve a józan értelemnek megfelelő döntés. Jánusz arcú fogalomná teszi, hogy egyszerre van „ésszerű” és „értelmes” tekintete. A felvilágosult (cartesianus) elme józanságát mutatja, aki hajlandó előzetes elvárásoktól is függetleníteni magát, aki képes önállóan mérlegelni és döntéseket hozni. Kant kifejezésével élve, „mindent az ész ítélőszéke elé állít.” Megfogadja az „ítélőszéke” mellett hozott döntését, elutasítja, amit az nem tartott józannak. A gazdaságosság racionális szemléletének kiteljesedését a gazdaságtudományok módszertanai segítik: gazdasági matematika, gazdasági logika, gazdasági statisztika, gazdasági informatika. A józanész segítségével

¹⁸ A gazdasági érdekek totális szem előtt tartását a gazdasági expanzió teoretikusai, mindenek előtt a Chicagói és az un. Új Bécsi Iskola hirdette. Talán leginkább Keynes és az Észak-európai szociális modellekkel való szembenállásukat kiemelve. Hayek a gazdaság kiterjesztését szorgalmazta, Rose és Milton Friedman már egyenesen amellet érveltek, hogy még a társadalmi bajok orvoslója is a gazdaság lehet. A klasszikus közgazdászok ilyen kijelentéseket nem mertek volna tenni.

meghozott döntést a józan értelem igazol, vagy cáfol. A gazdasági döntéshozó bár elfogadja az „ítélőszék” állásfoglalását, a döntés felelőssége mégis ráhárul. Segítségére van a józan értelme, megszerzett tudása, tapasztalata, rutinja, hogy a végén racionális, bölcs döntést hozzon.

Józan ésszerűsége $\Leftarrow$ RACIONALITÁS $\Rightarrow$ Józan értelem

Hatékonyság. A gazdasági adottságokban rejlő lehetőségek kihasználását teszi lehetővé. Nem hagyja eltékozolni a kínálkozó lehetőségeket. Gazdaságosan használja ki a rendelkezésére álló erőforrásokat a ráfordítások (költségek) minimalizálásával, ugyanakkor a lehetséges haszon mértékének növelésére (haszonmaximalizálás) törekszik. A hatékonyság mértékét a költség/haszon aránya mutatja. Társadalmi mértékének kiszámításához mindig a teljes társadalmi költséget és a keletkezett teljes haszon mérlegét értékeljük.

Alacsony ráfordítás $\Leftarrow$ HATÉKONYSÁG $\Rightarrow$ Magas jövedelmezőség

Rendszerelvűség. A gazdasági viszonyok alapján a dolgok között rendet teremteni képes erény. Összefüggést keres és talál rész és egész, tartalom és forma, mennyiség és minőség között. Problémák megoldása közben felhasználja, és nem szembeállítja őket egymással. Szemléleti alapja szerint a dolgokat igyekszik olyannak felfogni amilyenek. (Zalai. 1984)
A mechanikus összefüggéseket mechanikus rendszerként fogja fel, melyben a rendszeralkotó egész a részek összességéént alakul ki. (Holbach. 1978)
Dinamikus összefüggéseket dinamikus rendszerként fogja fel, melyben a rendszeralkotó egész több mint az őt alkotó részek pusztá összessége. (Bertalanffy 1991)
A gazdasági mechanizmusok megértéséhez ugyanúgy szükség van a rendszerszerű szemléletre, miként erényére.

A gazdasági erények sarkalatos erények. A társadalom gazdasági viszonyait kifejező óriási gazdasági építmény épül rájuk, makro és mikro folyamatok, pénzügyi rendszer, állami és közigazgatás, és kontroll. A humán tartalmú erények komplementerei. Közös társadalmi tartalmuk alapján közösen hívják életre a szakmai erényeket, etikai és gazdasági tartalmukat.

1.1.3.3 Tervezés és ellenőrzés szakmai erényei

A gazdasági tervezés és ellenőrzés, valamint az állami és közintézmények működtetésének erényei a humanizmus általános emberi tartalmai és a gazdaságosság szempontjai szerint egyaránt megalapozott sarkalatos erények. A transzparencia és az együttműködés erényei szakmailag is igénylik a humánus és gazdasági kritériumok teljesülését.

TRANSPARENCIA

Az a törekvés, hogy az államháztartás és gazdasági viszonyai átláthatók legyenek nem azon múlik, hogy a gazdaságpolitikus elhatározza: „legyen!” Még a legőszintébb és legelszántabb elhatározás is kevés hozzá. Nem a törekvés szüli az átlátható viszonyokat, éppen fordítva.

Akadályozó tényezőkből sok van: gondoljunk racionális (!) vagy irracionális (!) nehézségekre, a transzparencia egyensúlyának megbomlására, a transzparencia paradoxonára (Huff. 2007/b.), információáramlás megakadására, kulturális befolyásoló körülményekre, és számos más tényezőre. Az etika, mint befolyásoló tényező szintén ott van, de nem önálló körülményként, hanem valahogy mindenben benne van, mint emberi tényező.

Transzparenciát az ellenőrzésben és tervezésben igényként fogalmazzuk meg, egy olyan elvárásként, aminek egyaránt van szakmai és etikai tartalma. Általában azt tapasztaljuk, hogy az átlátható gazdálkodást folytató vállalatok, intézmények eredményesebbek. Etikai megfontolások is közrejátszanak abban, hogy a tiszta körülmények között megnövelt teljesítményt példaértékűnek tartjuk, és magasabban értékeljük. Az átláthatóság értékessé válik, a transzparencia erényei közé sorolható.

Igazságosság. Magától értetődik, hogy szakmai erény. Talán éppen ez az evidencia az oka annak, hogy az INTOSAI Etikai Kódexe külön nem is emeli ki. Az államháztartás ellenőrzésének 3-4000 éves története során is az igazságosság erénye volt az, ami minden alakalommal jelen volt. Arisztotelész a következőképp határozta meg: „Igaz az, ami megfelelő, ami nem több és nem kevesebb, hanem ugyanannyi.” (Arisztotelész. 1987. Ötödik könyv.) Ha valamit igaznak tartunk, úgy azt a gazdaság, a közélet, a jog, sőt a közbeszéd szintjén is annak tartunk. Ami egy területen igaz, az mindenhol igaz. Igaz az,

amire nem mondhatjuk ellenkezőjét. Igaz az, amit a tényekkel támasztunk alá. Igaznak tartjuk azt, akiről tapasztalataink szerint fel sem tételezhetjük, hogy hamis lehessen. Igazságos viszonyokat a gazdasági életben a pénz fejezi ki: mert „mindent egyenlővé tesz azáltal, hogy mindent összemérni képes.” (Arisztotelész. 1987. Ötödik könyv.)

Őszinteség. Az államháztartásban tevékenykedőktől és a kormányzat gazdasági irányítójától természetesen ugyanúgy várjuk el, mint az államháztartás ellenőritől. Csak látszat, hogy vele ellentétes lenne a szakmai és államtitok megőrzésének szükségessége. Azokat a titkokat lehet, és kell megőrizni, melyeket az állami és közintézmények termelnek, és melyekre a közcélok hatékony működése érdekében szükség van. Az őszinteség az ellenőrökkel szemben is elvárás. Állami Számvevőszéktől is számon kérhető, de nemcsak az Országgyűlés részéről, hanem az ellenőrzött személyek és intézmények részéről is.

Bizalom – Megbízhatóság – Hitelesség. Az államháztartás ellenőrzésének kiemelten fontosnak tartott értékei. Szigorú kritikusként, de szakmai munkát segítő szervezetként egyaránt fontos erények, az ellenőrzés ethosát testesítik meg. Az Etikai Kódex meghatározásait pontosan olvasva arra is felfigyelhetünk, hogy segítségükkel a gazdasági tervezéssel szembeni jogos elvárások is megfogalmazhatók. Ellenőrzés alkalmával nemcsak az ellenőrtől várható el a bizalom, megbízhatóság és hitelesség erénye, de az államháztartásban tevékenykedőktől, és a kormányzati szintű gazdasági tervezőktől is.

A Kódex a következőképpen fogalmaz: „A törvényhozói és végrehajtói hatalom, a nagyközönség és a vizsgált szervek egyaránt elvárják – méltán és joggal – hogy egy számvevőszék minden gáncs és gyanú felett álljon, hogy feltétlen bizalom és tisztelet övezzék.” (Kódex 7. pont.) Ugyanezt várja el (gyakran reménytelenül) az államháztartástól és tervezőjétől is. Bizalom és tisztelet nem a pusztán elhatározás eredménye, ki kell ezeket érdemelni. „A közbizalom és köztisztelet, amely az ellenőrt körülveszi kumulatív: nagyrészt a többiek (elődök és kortársak) által kivívott elismerésből tevődik össze.” (Kódex 8. pont.) Magyarországon a rendszerváltás óta az államháztartást ellenőrző hatóságokat különös tisztelet övezi és bizalom. A közvélemény, sőt politikai körök is elismerik róluk, hogy valóban független hatóságok. Az állami intézmények megítélése már

vegyes, a kormányé (kormányoké) a legalacsonyabb. Transzparencia erényét velük kapcsolatban a legkevésbé sem ismerik el,¹⁹ de tőlük is elvárják.

Tárgyilagosság. Feltételez objektivitást, dolgok, jelenségek objektív megítélését és belőlük levont logikus következtetést. Gazdasági tervező részéről szakszerűséget. Gazdasági ellenőr részéről szigorú kötődést a vizsgált tárgyhoz. Cicero révén Római jogelv lett: „Harag és elfogultság kerülése.” „Ítéletalkotás legyen részrehajlás nélküli.” Az ellenőrtől függetlenséget vár el. Ez teszi lehetővé, hogy megállapításait ne az indulatai, hanem mindig szakmai megfontolások vezéreljék.

A tárgyilagosságot szubjektív tényezők sokasága befolyásolja: kulturális, vallási, gazdasági lobbis, és egyéb érdekek. A részrehajlás mégis kezelhető. Egyedül a politikai befolyásnak nehéz határt szabni. Ellenőrtől a politikai függetlenséget a törvények szigorúan elvárják. Az állami és közintézmények vezetőitől és munkatársaitól elvárják, viszont a kormányzat felelős gazdasági tervezői számára megengedik. A politika természete szerint részrehajló, és nem tárgyyszerű.²⁰ Etikai természetű ellentmondáshoz jutottunk. Miközben el kell fogadnunk, hogy részérdekeket képvisel, akár társadalmi és gazdasági érdekekkel is szembeszállva, közben elvárjuk a tárgyilagosságot, függetlenséget, és az államigazgatás transzparens értékképviselését is.²¹

Az ellenőrzés etikai kódexe önálló pontként fogalmazza meg a politikai semlegességet, a tárgyilagosságot és a függetlenséget. „Fontos, hogy a számvevőszék politikailag semleges legyen, és annak is látszódjon.” (Kódex 20. pont) „Fontos, hogy ahol az ellenőrök politikai tevékenységet vállalnak, vagy látszanak vállalni, legyenek tudatában, hogy az mivel járhat hivatalos tevékenységük részrehajlás nélküli gyakorlására nézve.” (Kódex 21. pont.). Az államháztartás kormányzati tervezőjétől – modern viszonyaink mellett – politikai semlegességet ugyan el nem várhatunk, de tárgyyszerűséget igen. Közgazdasági, jogi és

¹⁹ Vásárhely Mária a magyarországi korrupciót empirikus szociológiai eszközökkel mérte fel és megállapította: a közintézmények megítélése a közvélemény előtt igen rossz. Mindenféle mutató szerint a politikusok és a pártok munkáját tisztességtelennek és elfogadhatatlannak ítélik. Az Alkotmánybíróság és Állami Számvevőszék munkáját gyakorlatilag fedhetetlennek tartják. Etikai mércével nézve, a Számvevőszék ethosza a legmagasabb, az állami intézményeké alacsony, a politikai szféráé annyira alacsonyan van, hogy csak az ÁPV Rt múlja alul. (Vásárhelyi. 1998. 176-187. old.)

²⁰ Politika eredetileg politeia volt (πολιτεία), tehát államtudomány. Az állam (polis) irányításának szakmai tartalmaként határozta meg annak idején Arisztotelész. Latin és neolatin nyelvekben „politica” Machiavelli óta vett fel modern jelentést, azzal hogy részérdekeket képvisel és már nem a szakmailag korrekt államirányítást. „Pars” (latin): rész. „Part” (francia és középkori német): részérdek, osztályrész. Ennek az lett a következménye, hogy hajdan volt ethosza átlényegült rész-érdekérvényesítőssé. Etikai tartalma legfeljebb annyiban maradt meg, amennyire mostantól ezen „részközösség” értékeit (moralitását) fejezi ki.

²¹ A Magyar Köztársaság Alkotmánya 19.§ és 20.§, és az Állami Számvevőszékről szóló törvény előírja és garantálja függetlenségét és pártsemleges tevékenységét, és elnökének megválasztását. (XXXVIII /1989. évi törvény az Állami Számvevőszékről.)

etikai szakmai elvárások összehangolásával ez is kikényszeríthető. Werbőczy István, majd Thomas Hobbes is szembe került azzal az etikai és jogi, közigazgatási kérdéssel, amivel mindenki szembekerül, aki a közsférában dolgozik. Mit tehet és mit nem, ha szembekerül lelkiismeretével, politikai értékrendjével? Félre kell tegye, vagy mondjon le hivataláról! Tárgyilagossága a szakismeretein felül ezen alapszik.²²

Titoktartás – titokvédelem. Az államháztartás tervezése és ellenőrzése során az előkerülő államtitkokat védeni kell. Transzparencia ennek során nemhogy nem sérül, inkább megerősödik. Tervezőnek és ellenőrnek közös felelőssége a titoktartás, a titokvédelem. Titokgazdálkodással fel lehet erre készülni.

Egyszerre jelent szakmai, etikai és jogi problémát, amikor az ellenőrző hatóság és ellenőre elől is eltitkolnak valamit, amire jogosan lehet kíváncsi. Felvetődik a bűncselekmény gyanúja. A államtitkot, a szakmai szolgálati titkot, adótitkot, banktitkot, üzleti titkot, vámtitkot meg kell őrizni, mert megóvásukhoz biztonságpolitikai érdek fűződik. Óvni kell, de az ellenőr számára hozzáférhetővé kell tenni. (ÁSZ. 2004. 338-339. old.)

Szakmai kompetencia. A kompetencia nemcsak természetes elvárás, de etikai mérce. Pro forma mégis csak az ellenőröktől várjuk el. „Az ellenőröknek nem szabad olyan munkára vállalkozniuk, amelyhez nem értenek.” (Kódex, 29. pont.) Kompetenciájuk biztosítása érdekében „az ellenőrök kötelesek állandóan fejleszteni szakmai jártasságukat.” (Kódex 33. pont.) Tervezővel szemben nincs megfogalmazva elvárásként, és semmi sem garantálja magas színvonalát. Minisztériumok élén politikusok állnak, a szakmai kompetencia nincs számukra előírva.²³ A továbbiakban abból indulunk ki, hogy a tervezés és ellenőrzés során közös szakmai és etikai elvárásként fogalmazzuk meg, a kormányzati szintű ellenőrzések alkalmával felhívjuk rá a figyelmet.

Integritás. Az összetartozó dolgok, és jelenségek együttes egészként kezelését jelenti. Etikai tartalma abban nyilvánul meg, hogy a humanizmus általános- és a transzparencia

²² Werbőczy István (-1541) Mátyás király kancelláriáján dolgozott és vált humanista jogtudóssá, filozófussá. 1512-ben megjelent Hármaskönyvének praebulájában írta, hogy aki közhivatalt vállal, annak morális kötelességét is vállalnia kell. Ha ugyanis szembekerülne lelkiismeretével, ha ezt összeegyeztethetetlennek tartja a hivatalból képviselendő törvényekkel, szabályokkal: tegye a dolgát, vagy mondjon le hivataláról! (Werbőczy. É.n.) Ez az állami közalkalmazott morálja. Egy évszázaddal később Thomas Hobbes (1588-1679), az angol jogtudós, jogfilozófus is hasonló kérdést vetett fel Leviatán című könyvében, és ugyanerre az eredményre jutott. „A köztisztviselő az a személy, akit a szuverén hatalom valamilyen ügyben azzal a hatáskörrel alkalmaz, hogy alkalmaztatása során az állam személyét képviselje.” (Hobbes. 1970. II. rész, 23. fejezet.)

²³ A rendszerváltozás előtt humorforrás volt, hogy a művelődési tárca vezetője végzettsége szerint kémikus volt, aki szakmai hozzáértését azzal bizonygatta, hogy jár az Operába.

szakmai-értékeit mind a tervezésbe, mind az ellenőrzésbe egyaránt be kell vinni. Mindenki tegye a dolgát, a tőle telhető mértékben, és a gazdasági tervvel, szellemiségével összehangoltan! A Jensen tétel szerint az összetartozó dolgok egyben tartásának anyagi értelme is van. A tervező felelőssége, hogy biztosítsa „az adott szó erejét”, a „hitelességet, megbízhatóságot, szavahihetőséget”.²⁴ Hasonlóképpen, az ellenőrző apparátus az etikai kontrollmechanizmus részeként rákérdez „az adott szó erejére,” mert ennek hiánya a gazdálkodás és üzletmenet hatékony működését is veszélyezteti.

EGYÜTTMŰKÖDÉS

Tervezést, ellenőrzést, de az állami és közintézményekben folyó munkát is hatékonyabbá teszi, ha a munka folyamatába az összes érintettet bevonjuk, velük közösen oldjuk meg a szakmai feladatokat, és közösen érvényesítjük az általános és szakmai eredményeket.

Szakmai együttműködés eredménye. A munka hatékonyságát fokozza, ha sikerül együttműködni a partnerekkel közös célok érdekében. Általa a transzparencia eredményei is könnyebben érvényesülnek.

Összes érintett bevonásának eredménye. A munkavégzést minden szinten segíti, ha sikerül minden érintettet bevonni, ha nem marad ki senki, akinek a szerepe fontos, és jelenléte hozzájárul a sikerhez. Kirekesztéssel szemben a legtermészetesebb módszer az összes érintett bevonása.

Ellenőrzéskor törvényben rögzített kötelezettsége az ellenőrző hatóságnak az érintettek bevonása. A legmagasabb szintű állami ellenőrzéskor is elvárt, hogy az ellenőrzött intézmény és az ellenőrző hatóság együttműködjenek. Az Állami Számvevőszékről szóló törvény nem pusztán a kölcsönös szándékot várja el, de a feltételeket is meghatározza.²⁵ A

²⁴ Michael C. Jensen a Bostoni Harvard Egyetem menedzsment professzorával Budapesten készített interjúban az integritás szerepéről beszélt. Úgy definiálta, mint lényege szerint morális fogalmat, mely az adott szó erejét fejezi ki. „A hitelességet, a megbízhatóságot, a szavahihetőséget értem ez alatt, vagyis tulajdonképpen az adott szó erejét.” Az integritás hiánya – szerinte – akár 100-500 százalékos kárt képes okozni egy vállalat számára. Azért veszélyes, „mert az integritás láthatatlan,” (Fekete. 2008)

²⁵ Az együttműködés az érintettek bevonása mellett de jure garantált.: „Az Állami Számvevőszék megbízásából ellenőrzést végző személy a 2-5.§-ban, valamint a külön törvényben felsorolt szerveknél vizsgálatot tarthat, iratokat és más dokumentációt kérhet”. „Az Állami Számvevőszék megbízásából ellenőrzést végző személy a vizsgált szerv bármely helyiségébe beléphet, annak bármely dolgozójától szóban, vagy írásban felvilágosítást kérhet.” (XXXVIII /1989. évi törvény az Állami Számvevőszékről, 21.§(1) és 21.§ (2).)

törvényi kötelezettségnek eleget kell tenni, de azok számára, akik ebben a szellemben önként, erényesen járnak el, pozitív hozzáállásuk megtérül.

- Szakmai együttműködésnek, erényes magatartásnak pozitív következményei várhatók.
- Az összes érintett bevonását vállalni egy programba kockázatos lehet, de távlatokban gondolkozva megéri.
- Az ellenőrzés során természetesen az érintettek bevonása nem mérlegelhető, hiszen ez az ellenőr szakmai és törvényben is rögzített kötelezettsége.

Egy programozott ellenőrzésre az összes érintett előre felkészül. Mindenki jelen van és normális körülmények között, együttműködnek. A végén a jegyzőkönyvet is közösen írják alá. Annak ellenére, hogy az ellenőrzés – a dolog természete folytán – a végén kritikát fogalmaz meg, normális körülmények között zajlik. A feltárt hiányosságokból minden érintett tanul, hasznosnak tartja azt. Feltárnak olyan összefüggéseket, amit csak az ellenőrzés során van esély megtalálni. Kontrollra szükség van, és ezzel az ellenőrzött szervezetek is tisztában vannak.

Létezik belső kontroll, külső kontroll és folyamatkontroll. A leglátványosabb eredményeket a külső kontroll hozza. Azokat a hiányosságokat tárja fel, melyek egy belső vizsgálat során rejtve maradnának. Úgy is mondható: A belső kontroll kockázatát (control risk) a külső kontroll képes csökkenteni. Az általános kockázat szintje csökken, miközben az ellenőrzött intézmény munkájának hatékonysága nő.

„Az ellenőrző eljárások általában csak jelzik az információban rejlő lehetséges inkonzisztenciát.” „A számvevő csak kis eltérést fogadhat el az előre becsült és a tényleges értékek között (általában az eltérés elfogadható mértéke kisebb, mint 1%), kivéve, ha erre az eltérésre elfogadható okokat, magyarázatot és megerősítést lehet találni.” (ÁSZ. 2004. 66. old.) A szigorúság az intézmény szakmai munkáját nem megnehezíti, inkább kontrolálja, és segíti.

A jelentés készítésekor is elvárt az érintettek bevonása. A jelentés tartalma és szerkezete eleve olyan, hogy igényli a szakmai együttműködést, és az érintettek bevonását.

- „A jelentésben a megállapításokat és a következtetéseket úgy kell felsorakoztatni, és megfogalmazni, hogy az ellenőrzött szervezetről (tevékenységről, projektről) objektív, a folyamatok változásáról hű képet adjanak.” (ÁSZ. 2004. 71. old.)
- „A javaslatoknak (ajánlásoknak) megalapozottnak és megvalósíthatóknak kell lenniük. A jelentésben csak olyan javaslatokat szabad szerepeltetni, amelyeket a megállapítások és következtetések megfelelően alátámasztanak.” (ÁSZ. 2004. 71. old.)

A jelentéssel kapcsolatban az ellenőrzött szervezet vezetője is véleményt mond. Észrevételezheti az eljárás egész lefolytatását, és a szakvéleményt magát.

Logikai értelemben érintettnek azok tekinthetők (x, y, z), akik az adott ügyben (ügyekben) (A, B, C, D) egymással kapcsolatban – mégpedig logikailag is igazolható kapcsolatban – vannak. Ismerik egymást, együttműködnek, vagy épp nem működnek együtt. Amennyiben az adott ügyben, pl. közbeszerzési eljárás vizsgálatakor, összeállítjuk az érintettek körét, úgy a törvényben is nevesített összes szereplő számára biztosítani kell az egyenlő feltételeket. Közbeszerzésnél garantálni kell az érintettek bevonását, a transzparencia elvének érvényesítését. Ellenőrzésük alkalmával ezeket lehet számon kérni. Az egyenlő esélyeket akkor biztosítják, ha jogszabályokban garantált módon zajlanak a folyamatok, biztosítják a szakmai minimumfeltételeket, és engedik érvényesülni a szakmai eredményeket.

- Etikai szempontok (E) megvalósulnak.
- Közbeszerzési eljárásnál, ha nem biztosítják az összes érintett szereplő számára a megjelenést és az egyenlő feltételeket, úgy azt kirekesztésnek (~E) kell tekinteni, tehát az etikai szempontokkal ellentétes lépésnek.
- Az egyenlő esélyek biztosítását tartjuk tisztességes eljárásnak, olyannak, amely összhangban van az együttműködés elvével. A formális logikai sémája megmutatja, hogy az érintett szereplők az eljárásba egyenlő felekként kerülnek be.

$\forall x, y, z (E/x/ \ \& \ E/z/ \ \& \ E/z/)$

Korrekt viszonyokat a szakmai elvárásokon túl törvények, és az Etikai Kódex garantálják. Az együttműködés elvének gyakorlati érvényesítése még szakmai és jogi garanciák, etikai elvárások ellenére is nehéz. Lehet, hogy sikerül minden érintettet összegyűjteni, de az elv mégsem érvényesülhet, mert ők valamilyen oknál fogva nem képesek érdekeiket érvényesíteni. Fizikai, anyagi, jogi, mentális, vagy egyéb okok miatt. Lehet, hogy az

érintettek bevonására megvan a jó szándék – még az akadályozó körülmények elhárítására is történnek lépések – mégsem sikerül. Szükség van (szükség lenne) hozzá az érintettek részvételi szándékára. Lehet, hogy az érintettek bevonásának szándéka megvan, de információs természetű hibák lehetetlenítik el a helyzetet. Mindezek ismeretében kell a döntéshozónak döntenie. Módszertani szempontból is érdekes, hogy hogyan? Jogilag és formálislogikailag a továbbiakban is szükséges az összes érintett bevonása, viszont ez néha életszerűtlen elvárás. Válaszolni kell ezért a következő kérdésekre:

- Kiket és milyen feltételek mellett kell elérni?
- Mit is jelent az összes érintett kitétel?
- A kényszerhelyzetben meghozandó döntésnek morális, és jogi következményei lesznek?

Ezekre minden döntéshozónak a döntés pillanatában magának kell válaszolnia. A bizonytalanságok forrása részben a joghézagokra, részben etikai, és ontológiai természetű kérdésekre vezethetők vissza.

Külön nehézséget jelent, amikor nagy, vagy óriási összegű beruházáshoz írnak ki közbeszerzési pályázatot. Mérlegelik a fenti kérdéseket. Mégsem tudnak szakmailag, jogilag és etikailag megnyugtató döntést hozni, mert óhatatlanul egy újabb kérdés vetődik fel:

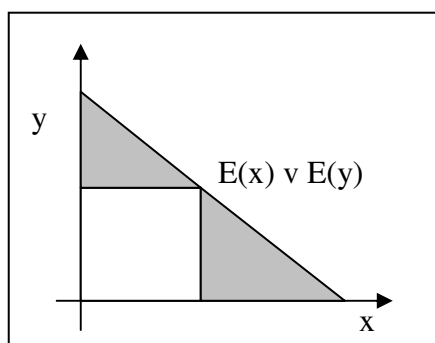
- Az együttműködés erénye képes-e ellensúlyozni a politikai érdek összefonódásokat?

Közbeszerzések feltételeit a Közbeszerzésről szóló törvénytől kezdve számos jogszabály rendezi. A közvélemény is súlyosan ítéli meg a nyilvánosság elé tárt eseteket, (paradox módon) még politikai következményei is lehetnek. Tiszta ügymenete még sincs. Magyarországon a rendszerváltás óta a közbeszerzéseket – kivált az autópálya építéseket – mindig körülvette a korrupció árnyéka. Az aktuális kormányok politikai ellenzéke vitatta az eljárás jogszerűségét és tisztességét, de érvelni legfeljebb közvetett bizonyítékok alapján tudtak.

Közbeszerzésekről Magyarországon a közvélemény részéről stabilan tartja magát az a nézet, hogy korrupcióra készítő terület. Azok a kutatók, akik független szempontok

alapján kísérelték meg elemezni, ők is kénytelenek voltak megállapítani, a késztettség valóban nagy. (Török – Györffy – Hernádi. 2007) A Számvevőszék Jelentése sajátos módon azért hozott előrelépést, mert szűk témában vizsgálta meg: a Közbeszerzésről szóló törvény nemzetgazdasági és pénzügyi következményeit, végrehajtásának 1995-96. évi tapasztalatait. (ÁSZ É.n.). Az Állami Számvevőszék minden alkalommal a rendezendő problémák közé sorolta az ügyet.²⁶ (ÁSZ. É.n. III./3. fejezet; ÁSZ 2000. I./2. fejezet; ÁSZ 2002. 2.2 és 2.3.3 fejezet.) A közpénzek mozgásának nyomon követése nemcsak nehéz, de politikai vetülete miatt kényes feladat is. Depolitizálása nehéz. A Számvevőszéket ettől a veszélytől csak speciális jogi státusa és módszertana védi, kiegészítve szakmai és etikai standardjaival.

Nagy összegű, és jelentőségű közbeszerzési eljárásoknak kevés szereplője van. Egymáshoz való viszonyukat való igaz, le lehet egyszerűsíteni x és y szereplőkre – egyik a későbbi nyertes kör, a másik a későbbi vesztesek köre – mégis leegyszerűsítés ezt Pareto I. törvényével magyarázni. Akkor lenne csak a törvénynek magyarázó ereje, ha x és y egyenlő felekként szerepelnének a pályázaton. Tiszta feltételek mellett E (etikailag mérlegelhető tartalmú) események zajlanak a versenytársak között. Az egymással szemben alkalmazott eszközök jogszerűek, tisztességesek. Az eljárás végén alakul ki a Pareto által ismertetett egyensúly győztes-kör és a vesztesek-köre között. (1. ábra.)

1. sz. ábra. /A közbeszerzési eljárások etikuma, Pareto-egyensúlya./

A versenyfeltételek kialakítói a törvények és jogszabályok betartása mellett is képesek a versenyfeltételeket úgy alakítani, hogy az a hozzájuk közelálló félnek kedvezzen. Minden érintettet meghívunk, mégis csak a kedvezményezett körnek marad meg a győzelmi esélye.

²⁶ Az Állami Számvevőszék minden esetben azt hangsúlyozza, hogy a jogszabályi keretek biztosítottak. Az Államháztartásról szóló XXXVIII /1992. évi törvényre azzal együtt lehet és kell hivatkozni, hogy rendszeresen módosítják. Mégis a közpénzek mozgásának nyomon követése és kimutatása nehéz. (ÁSZ. É.n. III./3.fejezet.) Hatékonyabb fellépésre és szigorúbb jogkövető magatartásra lenne szükség. (ÁSZ 2002. 2.3.3. fejezet.)

A pályázatot kiíró intézmény, és nem Pareto egyensúlytörvénye játszik aktív szerepet. Tisztességtelen, nem érényes ($\sim E$) viselkedésére, ha valahogy rájönnének, azt bizonyítani szinte lehetetlen, hiszen a pályázat lebonyolítója a törvények szövegét betartotta. Csak közvetett bizonyítékok szólnak ellene. Etikai szempontból a helyzet a következő: Az x érdekcsoportot favorizáló z intézmény a tender eredményeként y érdekcsoportot kizárta. Az érintettek bevonásának érényje ténylegesen nem érvényesülhetett, korrupt viszonyok kerültek helyébe.

$$(\sim E/x/ \ \& \ \sim E/z/) \vee E_z$$

Ha tisztességes, tehát jogszerű és érényes eljárás zajlik, úgy de facto és de jure minden érintettet bevonnak. Politikai és lobbiz érdekek helyett gazdasági és egyéb szakmai szempontok adják a döntéshozatal mércéjét. Ha tisztességtelen, kirekesztő, korrupt döntés születik ez nem jelent feltétlenül törvényszegést. Egyrészt minden kormányzatot megillet – de jure törvények határain belül – a politikus viselkedés joga. Másrészt az összes érintett szempontjait egyidejűleg érvényesíteni lehetetlen. Érények megsértését csak abban az esetben lehetne rajta számon kérni, amennyiben általa elfogadott etikai kódex írta elő.

Korrupt viszonyok, miként a régi korokban, napjainkban is áthatja a gazdasági életet. Annak idején nyíltabban, mára feltűnésmentesen teszi, mert társadalmi beágyazottságát egyfajta korrupciós kultúra segíti. (Huff. 2006. 2.3. fejezet.) A benne érintettek feltűnésmentesen találhatnak egymásra, miközben a kirekesztettek – ha fel is ismerik helyzetüket – kénytelenek azt tudomásul venni. Fordulhatnak az igazságszolgáltatáshoz jogorvoslatért, vagy a sajtóhoz, az eredmény kétséges. A korrupciós mechanizmusokat segítő kultúrát nem tudják kiiktatni, így ő is kénytelen hozzá alkalmazkodni. Az elmondottak fokozottan érvényesek a közbeszerzési eljárásokra. Amennyiben korrupció történik, az rejtve marad, mert minden érintett betartja a tételes jogi előírásokat. Ha ki is derül, hogy lehetnek politikai, vagy személyes érdekek is az eljárásban, azokat még így is nehéz bizonyítani. Nem véletlen, hogy Magyarországon az emberek többsége a korrupciót gyakran a közbeszerzéssel azonosítja. A korrupt közbeszerzés jellemzői tehát a következők:

- Jogtalan előnyszerzés.
- Kartell. Ár, vagy egyéb megegyezés révén.
- Jelent hamisítást, döntést befolyásoló adatok eltitkolását, megmásítását.

- Zsarolás, a döntéshozó befolyásolása bármilyen eszközzel.
- Puha eszközök alkalmazása, pl. virág, „kedves telefonhívások” az információk kipuhatolása céljából. (Török – Györffy – Hernádi. 2007.)

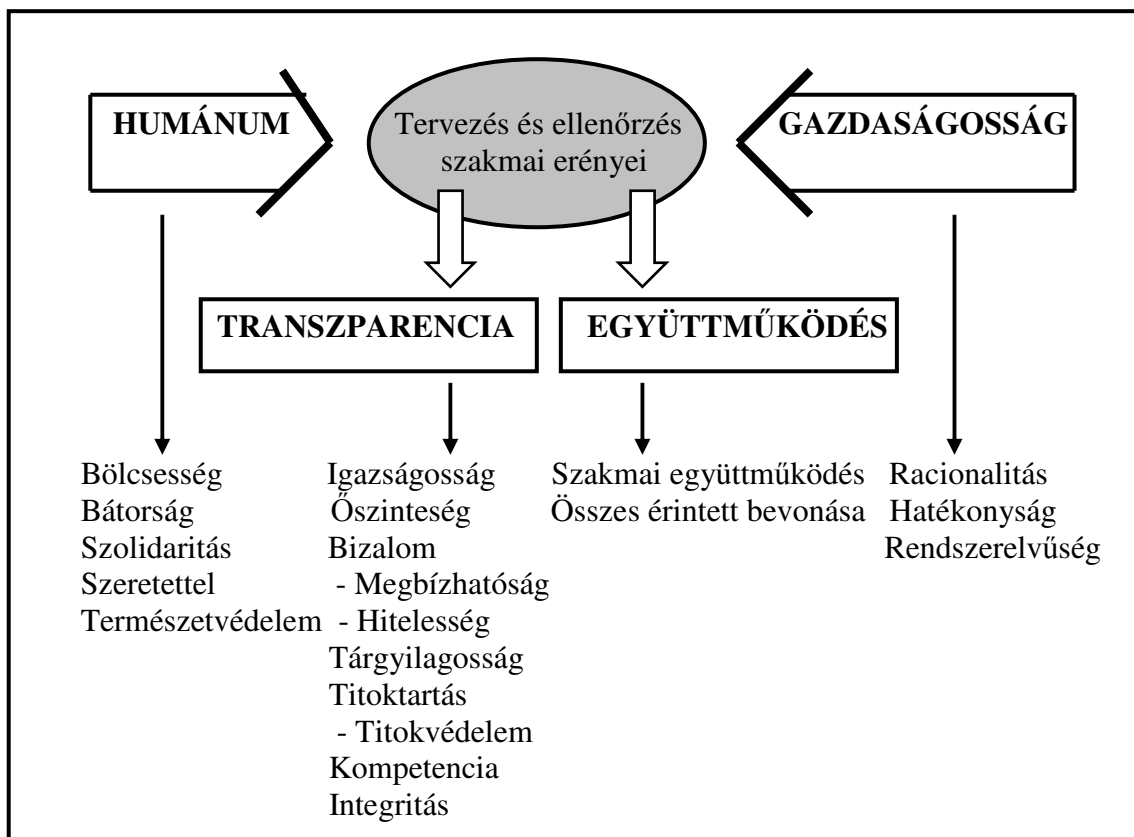
Jogilag ezek miatt nehezen megfogható jelenség. A közvetett bizonyítékokra építve logikailag leleplezhető és etikailag nevén nevezhető. Rendelkezésre a következő adatok állnak: A közbeszerzési eljárást kiíró z intézmény pályázatára x és y pályázói kör jelentkezett. A döntés után x pályázatát hirdették ki győztesnek az y körrel szemben.

Gyanússá akkor válik a döntés, ha a benyújtott pályázatokat nincsen lehetőség korrekt módon utólag összehasonlítani. Más esetben az lehet furcsa, hogy a láthatóan gyengébb pályázatot miért hozták ki győztesnek. Csak a nagyon nyilvánvaló eseteket lehet az adatokból utólag rekonstruálni, velük szemben korrupciós bűncselekmény miatt eljárást indítani. Kormányzati szintű pályázat esetén gyakorlatilag reménytelen. Érthető, de el kell rajta gondolkodni, hogy az Állami Számvevőszék miért nem tartja szükségesnek a közbeszerzési eljárást szabályozó törvények szigorítását. Magyarországon a korrupciós kultúra annyira „fejlett,” hogy a szigorítás növelése bumerángthatást kiváltva a korrupció szintjét növelné. Ezért inkább a közbeszerzési törvény (XL /1995. évi törvény a közbeszerzésről.) hatékonyságát kellene fokozni.²⁷

²⁷ A Közbeszerzéseket szabályozó XL /1995. törvény társadalmi és gazdasági hatékonyságát értékelő jelentésében az ÁSZ megállapította: megalkotása szükséges volt, néhány ponton mégis érdemes módosítani. (ÁSZ. É.n.)

- „Az önkormányzatok körében végzett ellenőrzés alapvetően nem változtatta meg a közbeszerzési tevékenységükről eddig kialakult összképet. Ennek oka, hogy a kedvező tapasztalatok mellett olyan hibák, szakmai tévedések fordultak elő, melyek révén egyes eljárások tisztasága, korrektsége vált kétségesé.” (ÁSZ. 2001.)
- „A vizsgálati tapasztalatok szerint még mindig gyakorinak tekinthetők a közbeszerzési törvény mellőzésével lefolytatott beszerzések.” (ÁSZ. 2001.)
- „Azokról a szervezetekről viszont, ahol a közbeszerzési szemlélet kedvezően változott, ott a közbeszerzés megfelelő szervezeti keretei kialakultak az eljárások lebonyolításának törvényessége is javult.” (ÁSZ. 2001.)

Amennyiben – tehát – az érintett kör bevonását a törvény hatékonyságának fokozásával sikerül garantálni, úgy nem a szigorítás vezet eredményre. A gazdasági és jogi és etikai tartalmát kell erősíteni.

2.sz. ábra. /A standardizált sarkalatos erények rendszere./

1.2 Az etika beépülése a gazdaságtudományba

Ma már nem az a fő kérdés, játszik e szerepet a gazdaság és pénzügyek világában az erkölcs és a morál, hanem hogy miként?

Az ember igényli, hogy számára harmonikus, tehát emberléptékű környezetben éljen. Harmóniában a természettel, mert rájött, hogy a természet védelme az ember önön védelmét jelenti. Harmóniában tervezett (design) és épített környezetével, mert tudja, annak műszaki és esztétikai tartalma komfortját szolgálja. Harmóniában társadalmi és gazdasági környezetével (oeconimia), mert tudja, hogy tisztességes körülmények között az szintén számára teremt lehetőséget. A természeti, társadalmi, gazdasági, épített, és ipari környezetet együttesen összefogja az a harmónia, amit az etikai tartalom humanizál. Napjainkra még nem valósult meg, de legalább az igénye megfogalmazódott. Nemcsak általános etika szinten, de szakterületenként konkrétan is.

A társadalmi nyilvánosság kényszerítő erejének következtében a humanista értékek, kivált az etikai szempontok, előtérbe kerültek. Korábban modernnek tekintették, és szakmailag

megalapozottként hirdették az egyébként embertelen (etikátlan) programokat. Ma a modern média lehetővé teszi, hogy ezek az ügyek a nyilvánosság elé kerüljenek, és mindenki megtudja milyen következményei vannak. Az etika mintegy kikényszeríti a maga jogait, mer senki nem szeretne (sem vállalatként, intézményként, sem vállalati vezetőként, sem felelős munkatársként) morális bűnelkövetőként a híradások címlapjára kerülni.

A gazdasági és közélet szintjén továbbra is hoznak erkölcsileg és morálisan megkérdőjelezhető döntéseket. Kellő kontroll hiányában az igényelt harmónia sérül. A tranzakcióban résztvevő x, y, z egyének személyes kontrolljára, jogi, szakmai és intézményes szinten megvalósítható kontrollra egyaránt gondolhatunk. Az államháztartás kormányzati szintű tervezőjével, szervezőjével szemben ugyanúgy megfogalmazhatjuk gazdasági-etikai elvárásainkat, miként azt egy kis bolttal szemben megtehetjük.

- Ha egy kis pékségben többször egymás után azt tapasztalja a vásárló, hogy pénzéért nem friss kenyeret, péksüteményt kap, a jövőben elkerüli. Tapasztalatait elmondja barátainak, ismerőseinek, rossz hírét kelti a boltban. Az ún. szájreklám sajátos médium, de igen hatásos. Ha sokan „reklámozzák” ekképpen, a pékség könnyen tönkremehet.
- Ha tisztességtelenül működő pékségünk egy kis településen dolgozik, és ott belőle egy van, ez sajátos helyzetet eredményez. Monopolhelyzete jelenthet számára előnyt is és hátrányt is. Legközelebbi pékség csak a szomszéd faluban van. Gyalog tehát messze, tömegközlekedés ritkán jár, gépkocsival nem mindenki rendelkezik. A falubéliek, ha nem tudnak a konkurenciához eljutni, kénytelenek beletörődni hátrányos helyzetükbe, ami a helyi pék számára jó. Ugyanakkor a szájreklám egy kicsi faluban mégis hatékony lehet. Pékmestert és az eladót az egész falu ismeri, esetleg régóta is, a közösség tagjaként nem teheti meg, hogy tisztességtelen munkát végezzen, és becsapja törzsvásárlóit.
- Magasabb szinten a helyzet kissé más. A közösségi kontroll csak akkor válik hatásossá, ha a gazdasági döntéshozó valamiképpen szembesül döntése következményeivel. Amikor egy nagyvállalat vezetője a makro adatok ismeretében dönt, emberi sorsok felett hoz ítéletet. Számára egy 10%-os elbocsátás x milliós megtakarítást jelent. Dolgozóival nem neki kell közölni a rossz híreket. Más a helyzet egy kisvállalatnál. Vezetője számára a 10%-os racionalizálás, lehet, hogy

csak 2 ember elbocsátásával jár, de a hírt személyesen ő kell közölje, érzékelve annak következményeit.

- A gazdaságpolitikus döntéshozó (kormányzati szintű tervező) azt is megengedi magának, hogy technokrata viselkedését tisztességesnek és követendőnek nyilvánítsa.

A gazdasági élet egészére, mikro és makro folyamatokra egyaránt érvényesek elvárásaink. Humanista alapon az általános erények érvényesítését várjuk mindenkitől, míg a szakemberektől a szakmai erények követését.

A gazdasági ellenőrzés klasszikus értelemben a gazdasági szereplők helyzetét kontrollálja. Az államháztartás ellenőrzése – összhangban az államháztartási törvénnyel – a költségvetési kiadásokat és bevételeket számoltatja el. (Az Államháztartásról szóló XXXVIII /1992. évi törvény.) A működést és szabályszerű működtetést ellenőrzi. „Alapvető követelmény, hogy az államháztartás folyamatainak, elszámolásának rögzítése rendszeres, pontos és szabályszerű legyen.” (Printz. 2002. 17. old.) A törvény fogalmazza meg az ellenőrzés rendszerét és célszerűségét, viszont nem nevezi nevén az etikai elvárásokat. Ezt az Állami Számvevőszékre bízta. Leginkább oly módon, hogy minden munkatársától tisztességes viselkedést vár el, összhangban az INTOSAI normákkal (INTOSAI, 1999), és etikai szabályaival. (Magatartásszabály-gyűjtemény. 2004.) Az ellenőrzött intézményekkel szemben már megengedőbb. Ha és amennyiben a gazdasági életre megfogalmazhatók etikai normatívák,²⁸ úgy minden szinten érvényesíteni kell. Az államháztartás összes szereplőjére ugyanúgy, mint a kormányzat gazdasági tervezőjére és ellenőreire. Ezeket foglaljuk majd össze etikai standardok formájában.

Egyetlen gazdasági döntéshozó sem feledkezhet meg döntéseinek gazdasági és társadalmi következményeiről. Számon lehet és kell kérni a gazdasági és etikai normákat, az erényekkel összhangolt működését.

²⁸ Kódexek léteznek kamarai, szakmai testületi, és vállalati szinten, még kis közösségek is belátták ennek szükséges voltát. Szakmai kamarák (pl. Magyar Gyógyszerészkamara, Magyar Ügyvédi Kamara), kamaraként működő testületek (pl. Magyar Kereskedelmi és Iparkamara), és szakmai testületek (pl. Magyar Reklámszövetség, MUOSZ, MUK) önszabályozó etikai kódexeket készítettek. Összhangban szakterületük nemzetközi elvárásaival. A tevékenységeiket szabályozó törvényekhez képest szigorúbb elvárásokat írnak elő tagjaik számára. Vállalati kódexek már szabadabbak, tevékenységeiket morális alapra helyezik, de azt gyakran az intézményi imázs (image) alakítására használják fel. Kisebb közösségek (önkormányzatok, de akár munkahelyi kollektívák) is előállítanak kódexet – ez már a 3. évezred fejleménye – hogy magukat, mint morális közösséget jelenítsék meg környezetük számára.

Az etikai normák érvényesítésére már van igény. Lehet, hogy a gazdasági élet minden szereplője kényszerként éli meg, de érzi, hogy meg kell neki felelnie. A gyakorlat azt mutatja, hogy mind kormányzati, mind vállalati szinten a kontroll és a nem önkéntes mechanizmusok jelentik a visszatartó erőt. A kontrolláló hatóságok az APEH-től az ÁSZ-ig csak a jogszerűséget, és szakmai szempontokat kérik számon, az etikai normákat legfeljebb érintőlegesen. Szigorúbb kontrollal és etikai elvárásokkal a társadalmi nyilvánosság, és a média áll elő. Megjelenésüktől jobban is tartanak.

Idősebb gazdasági vezetők komoly dilemma elé kerülnek. Vállalati és kormányzati vezetők egyaránt. Társadalmi nyomásnak, etikai kényszereknek tegyenek eleget, vagy azoknak a klasszikus ismereteiknek, melyeket annakidején a tankönyvekből tanultak, és melyek ellentmondani látszanak modern korunk elvárásainak. A modern szakirodalmat forgatva sem kapnak egyértelmű választ kérdéseikre, mert a tudomány megosztottan reagál. Választ kínálnak számára a fő- és mellékvonalon. A technokraták azt várják el, kövesse a „fővonalat” („mainstream”), ne foglalkozzon morális kérdésekkel. Eközben a gazdaságon kívüli kényszerek „mellékvonalra” terelik. A vitát megoldani ugyan nem lehet, de feloldani igen, méghozzá pragmatikus hozzáállással, hiszen **tartalmi alapon mind a „fővonalas”, mind a „mellékvonalas” tudományról szóló teóriát el lehet vetni.**²⁹

Egy meghatározás szerint a „fővonalat” az amerikaiak húzzák. Csak az számít, aki rajta van, aki angolul (értsd: amerikaiul) publikál, és aki szellemiségét követi. Mindenki mást mellékvonalra kényszerítenek.³⁰ Nem biztos, hogy egyértelműen hátrány kirekesztettnek

²⁹ A pragmatikus filozófiai hozzáállás tartalomközpontú szemléletet követ, ahol mindennek helye van, ami képes tudományos problémát kezelni. Akár „fő-”, akár „mellékvonalinak” minősítik, a lényeg ugyanaz: használható, vagy használhatatlan. A tudományszociológia Thomas Kuhn nyomán pontosan ismeri a tudományos forradalmak szerkezetét. „Régi tudomány” mindig létezett és létezik ahhoz az „új tudományhoz” képest, amit innentől új paradigmának tekintenek, kialakítja intézményeit, a sajátjával váltja le elődeit. A magáét makulátlannak, és egyedül üdvöztőnek tekinti. Időközben megjelenik a rivális fiatal tan, mellyel szemben már neki kell védekeznie, hisz a szemükben ő minősül „régis tudománynak.” (Az amerikai közgazdaságtan is volt valaha „feltörekvő,” „mellékvonalas” tudomány.) Tehát, amennyiben új tudományos tanok kerülnek fölénybe, kiépítik intézményeiket, legyőzve a régit, „új paradigma” születik. (Kuhn. 1984.) Praktikus filozófiai módszert követve a tartalmi szempontok előtérbe helyezésével a konkrét problémát tesszük középpontba, tehát nem a paradigmát, legyen az akár régi, akár új. A tudománnyal szemben nem értelmes sem „fő,” sem „mellékvonaláról” beszélni, csak megoldandó feladatról! Megoldásához akár „régit”, akár „új” módszerek is igénybe vehetők. Csak az eredmény számít. (Huff.)

³⁰ Csaba László nemrég megjelent könyvében tényként fogadja a „fő” és „mellékvonalas” közgazdaságtan létezését. A magyar szakmát zavarja, hogy nemzetközileg nem-, vagy csak értékük alatt jegyzik. Az egyedüli kivétel Kornai. Ezt azzal magyarázza, hogy a külföld számára Magyarország nem elég érdekes, és feltételezik, hogy közgazdászai sem azok. (Csaba. 2006.) Kis cinizmussal Csaba gondolatát úgy is megfogalmazhatjuk: ha Magyarország érdekessé válik, tudománya is azzá lesz. Érdekesnek fogják tartani, ha váratlanul sikeressé, vagy még a jelenleginél is kudarcosabbá válik. Igaza van! Gondoljuk meg, Kornai János is 1956-ban, egy szakmailag tárgyyszerű, de a forradalmi események előtt (még 1956 tavaszán) írt, de 1957-

lenni. Kényelmesebb a fővonalon haladni, de a mellékvonalon talán érdekesebb. Ezt az is bizonyítja, hogy közülük már többen Nobel-emlékdíjasok.³¹ Gary Harry Becker (1992), Harsányi János (1994), Amartya Sen (1998). (Igaz, mindannyian az amerikai-angol nyelvterületről.) Félretéve politikai és szociológiai szempontokat, szakmailag megállapítható, hogy a rivalizációnak „fő-„ és „mellékvonalak” között kvantitatív és kvalitatív alapjai vannak. A „fővonalasok” korszerűnek kiáltják ki azokat a tankönyveket, és tudományokat, amelyek kvantitatív módszereket alkalmaznak: makro és mikroökonómiát, piaci modellezést, pénzügytant. Minden mást „mellékvonalra” degradálnak. Elengedhetetlen hozzá a formális-, különösen a matematikai apparátus alkalmazása. (Török. 2007/a.) Európában – nem ideértve Angliát – elterjedt a verbális, logikus, kvalitatív érvelés, hisz ennek régi hagyományai vannak. Ezzel szemben az angol és angolszász világban azt az érvelést tekintik módszertanilag elfogadhatónak, melyet matematikailag írnak le. Ez alól alig találunk kivételt.³² A magyar tudomány számára is szerencsétlen, hogy épp a fővonalatól távoli területeken sikeres: Európa-tanulmányokban, vállalat-gazdaságtanban, regionális-gazdaságtanban. Hiába jelentkeznek a többiekétől némileg különböző módszereikkel, új eredményekkel, ezeket nemzetközi szinten kevésbé értékelik. (Török. 2007/b.)

Természetes, mégis hiábavaló lenne pusztán tudomány-etikai megfontolásból elvetni a „fő” és a „mellékvonalas” megkülönböztetést. Szerencsésebb, ha a tartalomközpontú módszereket követve egyszerűen figyelmen kívül hagyjuk.

- Továbbiakban inkább a vizsgált probléma kerüljön középpontba!

ben megjelent munkájával vált érdekes szerzővé. Angliai sikere és kitűnő recenziója is ennek köszönhető. (Kornai. 1957.)

Tudományos önmarcangolásnak nincsen sok értelme. „Fő” és „mellékvonalas” megkülönböztetés ellen is fellépni sincsen sok értelme.

³¹ Nobel-emlékdíjról beszélünk a továbbiakban. Alfred Nobel iránti tiszteletből érdemes kerülni a Közgazdasági Nobel-díj kifejezést. Végakaratóban pontosan meghatározta, hogy mely területeket és szakmákat kívánta támogatni, és melyeket nem. 1968-ban a Sveriges Riksbank kezdeményezte egy Emlékdíj felállítását: „Svéd Központi Bank Közgazdaság-tudományi Díja Alfred Nobel Emlékére.” Ez még akkor sem nevezhető Nobel-díjnak, ha hozzá hasonló összeg felett diszponál, és átadására is egy időben kerül sor.

³² Jelentős szemléletbeli különbségről van szó. Gyökerei a korai felvilágosodás időszakáig nyúlnak vissza, sőt még a skolasztika angol klasszikusainak (William Ockham, Rogerius Bacon) nézeteiig. A Kontinensen Descartes deduktív és racionalista érvelésére, az Angol-Angolszász tudomány Francis Bacon induktivizmusára és empirizmusára vezetik vissza gyökereiket. Pragmatikusan nézve nincsen közöttük kibékíthetetlen ellentét, mégis a 19-20. századra azzá vált, mert a tudományelméletben a problémaközpontú szemlélet háttérbe került. (Huff. 1992.)(Huff. 1993.)

- Soktényezős, több diszciplínát is érintő témához multidiszciplinárisan kell hozzáállni, – nem törődve sem „fővonalas” és monodiszciplináris elvárásokkal. (Huff. 1999.)
- Rendre kudarca vannak ítélve azok a próbálkozások, amelyek „tisztá közgazdaságtant” hirdetnek, miközben szerteágazó problémát vizsgálnak. Korrupcióról, gazdasági bűnözésről, ppp programokról lehet, de nem érdemes pusztán gazdaságtudományi választ keresni. A költségvetés tervezéséről, az állami vagyon hasznosításáról, és hasonló egyszerűbbnek látszó ügyekről is ez derül ki. „Tisztán” közgazdasági eszközökkel nem kezelhetők. Mindannyian igénylik a problémaközpontú és multidiszciplináris kezelést.

A közgazdaságtan továbbra sem adja fel empirikus és racionális alapállását, de nem idegenkedhet társadalmi és etikai kérdésektől, attól, hogy külsődlegesnek tetsző tényezőket (externáliákat) belterjessé (internáliává) tegyen. Elfogadja, hogy az etikai tartalom nem valami kiküszöbölendő zavaró tényező, hanem az összetett gazdasági és társadalmi folyamatok szerves része. Ezzel egyidejűleg az etikával foglalkozó szakkutatók is belátják, hogy általános elveiket a gyakorlatban szinte sosem lehet a maguk „tisztá formájában” érvényesíteni. A szakmáknak tartalmi alapon kell egymást partnerként elfogadni.

Az államháztartás tervezője és ellenőre egyaránt belátják a tartalmi szempontok előnyeit. Amennyiben konkrét problémát kell megoldani, úgy az számít életszerű megoldásnak, ha szerves közegében kezelik. Ha a gazdasági tényezők kiegészülnek azon körülményekkel – externáliákkal – melyek egyébként hozzá tartoznak. Lehetnek, akár pozitív, akár negatív előjelűek, összetartoznak: elemezni is együtt kell őket.

Gazdasági tényezők = Intern + Extern

A 20. század nagy tudományos vállalkozása volt, hogy a gazdasági tényezőket lehető legteljesebb mértékben igyekeztek felmérni. A klasszikus közgazdaságtan modern művelői

Marshalltól Friedmanig internáliákkal foglalkoztak. Azokkal a tényezőkkel, melyeket szisztematikusan beépíthettek tankönyvi közgazdaságtanukba. Az már a 21. század feladata, hogy az externáliákat számba vegye, hogy azokat internalizálja, és beillessze a tudományos problémák közé.

1.2.1 Az elégséges etikumról

Amikor elégséges etikumot határozunk meg, a lehető legegyszerűbben teremtjük meg annak feltételeit, hogy etikus elvárásaink beépüljenek a közgazdaságtudományba.

Gazdasági döntéshozóval szemben nem várjuk el, hogy minden vonatkozásban erényesen viselkedjen. Kényszerítő gazdasági körülmények között a gazdasági szempontból meghozható legoptimálisabb döntést lépje meg – amint Török Attila is hangsúlyozta – mert nem kerül olyan helyzetbe, hogy a jó és rossz, tisztességes és tisztességtelen között válasszon, ehelyett a rossz és kevésbé rossz között választhat. (Török. 2000.) A gazdasági élet bármely szintjén döntéshozó helyzetben lévő vezetőjétől haszonmaximalizáló elvei mellett is az elvárható, hogy legalább egy erény kielégítésére törekedjen.

- Általános etikai tartalma szerinti humán erények alapján.

Kormányzati és közigazgatási szinten az etikai tartalom szakmai erényekkel bővül. Legalább elégséges mértékig ki kell elégítse a társadalom elvárásait.

- Általános etikai tartalma szerinti humán erények alapján.
- Gazdasági tervezés és ellenőrzés szakmai tartalma szerinti transzparencia és az érintettek bevonása alapján.

A közszféra egyetlen tagja sem kerülheti meg felelősségét azzal a gyakran hallott érveléssel, hogy mindenben a fennálló jogszabályok felelősek és semmiben nem ő. Kormányzati szinten sem kerülheti meg a felelősséget, néhány vonatkozásban bizonyíthatóan ki kell elégítse az általános és szakmai erényeket.

Elégséges jellege abban áll, hogy etikai tartalma se nem azonos az etikával, se nem ekvivalens vele.

Elégséges etikum $\nleftrightarrow$ Etika

Nem ekvivalensek, mert nem teljes körűen, csupán „elégéses” mértékig elégítik ki egymást. Célja, hogy gazdasági viszonyok között a külsődlegesnek számító társadalmi, etikai értékeket (éppen) elégéses mértékben jelenítse meg. Amikor súlyos helyzetben szigorú gazdasági döntéseket is kénytelen a vezetés meghozni, ilyen helyzetben a klasszikusok szerint semmi keresnivalója az etikus megfontolásoknak. Szerintünk viszont éppen itt jut fontos szerephez az elégéses etika. A döntéshozó figyelembe veszi az általános és szakmai erényeket.

- Zsolnai László a gazdasági döntéshozatal etikai tartalmát tanulmányozta A döntéshozatal etikája című könyvében ugyan nem mondja ki, de az etikus döntések minimális mértékével szintén számolt. A létező döntési alternatívákat vette sorba. Kiderült, hogy majd mindegyiknek van etikai tartalma. Szerinte a döntés pillanatában születhet tisztán normakövető (etikai értéket követő) döntés, születhet altruista döntés, figyelembe véve az érintett személyek érdekeit, és születhet tisztán gazdaságilag racionális döntés is. Ideális esetben ezek harmonizálnak. Jó esetben is csak párokba kapcsolódnak: normakövető racionális, kooperatív döntés, vagy „morális szent” döntés születik. (Zsolnai. 2000. 4. fejezet.)

Közülük, ha csak az egyiket választja valaki, akkor is elégéses etikai döntést hoz. Erre még a legszigorúbb körülmények között is alkalma van a döntéshozónak.

- Kenneth Arrow egészségügyi egyensúlymodelljében is felfedezhetők az etikai minimum feltételei. Korrekt körülmények között mindenki tisztában van helyzetével, rendelkezik a döntések meghozatalához elengedhetetlen információval. Példaként az egészségügy-gazdaságtant hozza fel. Az érintettek: az orvos–beteg–finanszírozó között is akkor támad feszültség, ha az információk áramlása megszakad. Funkcionális probléma ez, amit a bizalomhiány szül, aminek következtében etikai és gazdasági problémák keletkeznek. Amennyiben meg kívánjuk előzni, vissza kell állítani az információáramoltatást. (Kornai. 2005.)

A szükséges mennyiségű információ biztosítása az érintettek számára nemcsak bizalmas légkört, de az etikus viszonyok előfeltételeit is megteremti.

- Az elégéses etika feltételei nem maguktól alakulnak ki, azokat meg kell teremteni. Ehhez járul hozzá az úgynevezett MAXIMIN-elv. Feltételezi, hogy vannak maximálisan (maxi) és minimálisan (min) érvényesíthető gazdasági-etikai elvárások. Elvszerű alkalmazása szerint a számításba vehető összes döntési

lehetőség közül legalább a legrosszabbhoz viszonyítva kell a jobbat kiválasztani. Mérlegelve a „rossz és kevésbé rossz” alternatíváit, Török Attila elvárásaihoz jutunk. Másként fogalmazva: az összes lehetőséget mérlegelve a legtisztességesebb és legtisztességtelenebb között kell megtalálni a reálisan elfogadható döntést, amely még kielégíti az elégséges etikai elvárásokat.

Báger Gusztávval közösen jegyzett vizsgálatunk szerint az a gyakorlatban is megvalósítható, hogy etikus elvárások és gazdasági megfontolások harmonizáljanak. Azt kell hozzá elérni, hogy létrejöjjön a két értékrendszer metszete. (Báger – Huff. 2002.)

Gazdasági megfontolások $\cap$ Etikus elvárások

Harmonikus kapcsolatuk nemcsak azt teszi lehetővé, hogy a belterjes gazdasági tényezők közé, mint külső idegen test kerüljön be az etika, hanem annak szerves részeként. Az elégséges etika elvárásaival összhangban számolni lehessen vele, és racionálisan mérlegelni. A vizsgálatok arra irányultak, hogy mind elméletileg, mind gyakorlatilag kiállja a próbát.

Modern gazdasági viszonyaink között az etika kikényszerítette jogait az üzleti életben és a sikeres üzletmenet fontos tényezője lett. Elsőként Amerikában, később a 90-es években Európában derült ki, hogy az a profitérdekelt intézmény és vállalat, amely figyelmen kívül hagyja e körülményt, előbb-utóbb ellehetetleníti magát. A média leleplezi. Egy jó üzletember ezt nem hagyja figyelmen kívül. Más a helyzet a tudománnyal. Noha törekszik rá, hogy szakmailag hiteles maradjon, de ebben a klasszikus módszer akadályozzák.

- Public Relations (pr) az intézményi nyilvánosságot hívta segítségül, hogy válaszoljon az alapvetően kommunikációs természetű és nagyon is gyakorlati természetű kihívásra. Eduard Burnis már 1923-ban figyelmeztetett rá, hogy ez be fog következni. Elsőként használta a pr-t „társadalmi felelősségvállalásként.” Sam Black nyomán nevezhetjük „hídépítésnek is, intézményi kapcsolatok szervezéseként, hogy kölcsönös előnyök érvényesüljenek.” A média hatalmi tényezővé válását követően intézményesült a menedzsmenttudományok részeként.³³

³³ A pr hamarosan meghatározó szakmává vált. Alison Canning, a brit Burson-Marsteller kommunikációs ügynökség neves szakértője szerint az információáramlás gyorsítása érdekében vannak be cégek pr-szakértőket. „Aranykorát éli a pr-szakma.” „Az üzletágban továbbra is nagy növekedés várható.” (Aranykorát ... 1996. I. old.)

Az egész odavezetett, hogy a 80-90-es évekre a vezető nagy vállalatok számára a pr a vállalati kultúra része, és az érdekérvényesítés eszköze lett. A bizalomépítés módszertani tudományává vált, „avagy hogyan szerezzük és tartjuk meg partnereink bizalmát?” (Barát. 1994.)

A pr megszületését az üzleti kommunikáció kényszere szülte, mindenek előtt a gyakorlati használat, tehát nem a tudomány. Vállalatok, intézmények számára nyújt gyakorlati segítséget többek között az etikus problémák megoldásában. Elfogadja és támogatja, hogy a szakmai és közéletben az elégséges etikai normák szerephez jussanak.

- A pr megjelenésével és intézményesülésével párhuzamosan és hasonló indíttatásra született meg a 80-as években a személyzeti szemléletet felváltó humán erőforrás menedzsment: a human resource management (hrm) szakma. Egyrészt, annak hatására, hogy felismerték, egy intézmény belső kommunikációjának (belső pr) minősége hatással van a szervezetről kialakuló képére. Ezért erre tudatosabban kell odafigyelni. Másrészt, annak hatására, hogy időközben tudományos módszerekkel is beigazolták, hogy az ember nem pusztán költségtenyező, hanem igazi erőforrás, az intézmény eredményes működését meghatározó tényező.³⁴
- 2001-ben egy francia multinacionális tejipari nagyvállalat, a Danone keveredett etikai természetű botrányba. A frissen a vállalat élére került fiatal menedzsment nem törődött sem a dolgozóinak sem a vásárlóinak érdekeivel könyörtelenül haszonelvű politikába kezdett. Ez már az anyavállalatnál is felháborodást váltott ki. Magyarországon azzal váltott ki egyfajta „nemzeti népharagot,” hogy amikor a Győri Édesipari Vállalatot felvásárolta, hamar nyilvánvalóvá vált, hogy a gyárat lezülleszti, mert piacot vásárolt. Ezután az eddig tisztos nyereséget elkönnyelő Danone tekintélye rengeteget csökkent. Hiába hivatkozott racionalizációs kényszerre, a közvélemény szemében egy tisztességtelen multinacionális vállalattá

³⁴ A humán tényezők közgazdaságtanának megítélése a „fővonalas közgazdászok” számára ellentmondásos. Milton Friedman és követői szerint az vele a baj, hogy neoliberais tanításaikkal nem egyeztethetők össze. Úgy tartják számon, hogy a humán befektetések nem térülnek meg. A jóléti állam lebontásával együtt a humán kiadások radikális lefaragása teszik igazán olcsóvá az államot. A társadalombiztosítás, állami támogatások, lakástámogatások, és az általános orvosi ellátás „mértéktelenségükkel már a gazdaság stabilitását veszélyeztetik.

Friedman ezeket a nézeteit már 1962-ben megjelent könyvében fő helyen tárgyalta. (A költségvetési politikának és oktatásügynek önálló fejezetet szentelt.) (Friedman. 1996. V. és VI. fejezet.) Liberálisnak nevezte tanítását, erről akkor sem mondott le, amikor a 80-as években Amerikában uralkodó hatalommá vált a média már rámutatott az olcsó állam árnyoldalaira.

Magyarországi követői, Bauer Tamás, Polónyi István és mások szakmai szempontból elismert kutatók, annak ellenére, hogy miután a politika felkarolta egészségügyi, illetve oktatáspolitikai reformgondolataikat, kiderült, hogy magyar (és európai) viszonyok között másként működnek, mint az Óceán túloldalán.

vált. Lehet, hogy bevételei lényegesen nem csökkentek, de a bekövetkezett erkölcsi kára nehezen helyrehozható. A közvélemény a súlyos normaszegést megbünteti.

- A Danone példáján keresztül is igazolható az európai, és észak-amerikai cégvezetők aggodalma, hogy jelentős bajt jelent a cégükkel szembeni bizalom csökkenése. A Weber Shandwick nemzetközi felmérése szerint a vállalatoknak 63 %-a tekinti értéknek. (<http://www.webershandwick.hu>) Anyagiakban is ki lehet fejezni.
- A vállalatok igen gyakorlatiasan karolták fel a pr-szemléletet. Az igazán sikeresek nem igazán törődtek azzal, hogy a klasszikus gazdaságtanokkal mindez nincs összhangban. Az ezredforduló környékén még tovább feszítették a gazdaságelméleti természetű problémát. További igény jelentkezett a vállalatok társadalmi szerepvállalásának (corporate social responsibility /csr/) fokozására. Ez jóval továbbment, mint amit a hagyományos marketing és pr ismert, mint támogatást. Nem pusztán öncélú ajándék, nem mecenatúra, és egyáltalán nem szponzoráció. Ezeket a technikákat közvetlenül lehetett bevonni az intézményi kommunikációba. A csr kommunikatív hatása áttételesebb. Etikai küldetéses szempontjai kifejezettebbek.
- Az államháztartás tervezői és szervezői mindeztidáig nem vették észre, hogy az etikai szempontok alapján „társadalmiasított,” „humanizált” gazdasági programok alkalmazása számukra is megtérülő befektetést jelentenek. Kormányzati szintű gazdasági menedzserek és programalkotók feladataikat politikusokként, és nem szakemberekként látják el. Ennek eredményeként a gazdasági és etikai elvárásoknak nem felelnek meg. Az elégséges etikai elvárásoknak csak külső ráhatásra, ellenőrző hatóságok és intézmények nyomására felelnek meg.

Az elégséges etika nem ad tökéletes leírást, a gazdasági gyakorlat számára is inkább félmegoldást jelent. A szándéka mégis korrekt, hiszen a meghatározó tényezőket veszi úgy számba, hogy azt a praxis is hasznosítani tudja:

(A tervezhető és számon kérhető etika bemutatása előtt – ez a következő fejezet témája lesz – érdemes vele megismerkedni.)

Az etikum (E) a legkülönbözőbb etikai tényezők (e), elvárások egysége, melyet a gazdasági élet minden területén megfigyelhetünk, a gazdasági szereplőkön számon

kérhetünk. Értéke az öt alkotó tényezők egysége. Gazdasági összefüggésben etikai mezőnek is nevezhetjük.

$$E = e_a \dots z$$

Az etikai mezőt az öt alkotó tényezők összességéként nevezhetjük meg. Az etikai mezővel (e) az elégséges etika szintjén könnyebb számolni, mint az etikummal (E). Csak össze kell számolni a mezőn lévő elemeket. Az elégséges etika szintjén nehezebben közelíthető meg az etikai tartalom maga. Annak gazdasági-etikai tartalma jobban igényli, hogy mind gazdaságtudományi, mind filozófiai-etikai szempontból pontosan határozzuk meg. (A tervezhető és számon kérhető etika fogja csak tisztázni azt, amit itt még hiányolunk.) Ezért érdemes mindig a releváns (e) értéket elővenni.

x, y gazdasági tényezők (személyek, vagy körülmények) értelmezése a továbbiakban megmaradhat a gazdaságtudományi elvárások keretei között. Csak ezután rendelhető hozzá az etikum, és az etikai mezőből a releváns tényező. Ha „y = f(x)” függvény formájában írunk le egy gazdasági-etikai relációt, belátható, hogy nem tudjuk az etikumot (E), mint olyant (!) értelmezni.³⁵ Az „e” etikai mezővel tudunk számolni. Az elégséges etikumnak csak abszolút értéke van: $|e|$ Az abszolút bevezetése érték praktikus, könnyebb vele számolni. Elegendő hozzá, hogy van egy etikai tényezőnk, és azt előjel nélkül is beilleszthetjük. (Pozitív, vagy negatív előjelet úgyis csak akkor használunk, ha etikátlanságot akarunk hozzá érzékeltetni. Viszont, ha csak annyi a dolgunk, hogy gazdasági-etikai térben számba vegyük az adott tényező meglétét, hozzá nem szükséges az előjel ismerete. Ezt nevezzük $|e|$ elégséges etikai tényezőnek.

Ha „e” érvényesül, akkor: $|e| = 1$

Ha „e” nem érvényesül, úgy: $|e| = 0$

Csak az etikai tényező meglétét ellenőrizzük. Megvan (1), vagy nincs meg (0) Ha összetett etikai jelenséggel állunk szemben, mert döntésénél figyelembe vett több szempontot is, szolidaritást, igazságosságot, együttműködést, ezek mindegyike fontos. Őket külön-külön kell feldolgozni.

³⁵ Az etikai tartalom, mint olyan (!), általános etikai, és filozófiai szintű elemzést igényelne. Kanti, hegeli, heideggeri fenomenológiát kellene hozzá tárgyalni. Erre nemcsak azért nem vállalkozunk, mert ez a munka nem a filozófiai tematikát, dolgozza fel, hanem mert igen kicsi gazdaságelméleti hozzáadéka lenne.

Gazdasági-etikai tartalom kapcsán a gazdasági tartalmi jegyeket is analizálhatjuk. Az elégséges etikai elemzésnél természetesen nem fogjuk hangsúlyozni, de lássuk meg, hogy erre is van mód. Gazdasági tartalom (G) felírásakor az oikonomikum elemeit is az etikai mező analógiájára dolgozhatjuk fel: $|g|$ Nehézséget csak az jelent, hogy mit kezdünk azzal, ha rákérdezőnk az elégséges gazdasági tartalomra.

Ha „g” érvényesül, akkor: $|g| = 1$

Ha „g” nem érvényesül, úgy: $|g| = 0$

Nézzünk néhány példát:

Pl./1. Ha a kormány az államháztartás adataival manipulál, meghamisítja azt, nemcsak törvénytelenül jár el, de morális értelemben tisztességtelen. Tettét, miután komoly gazdasági kihatása van, gazdasági szempontok alapján is mérlegeljük. Kiderül, is elfogadhatatlan.

$|e| = 0$

$|g| = 0$

Mi a helyzet akkor, ha a manipuláció nyilvánosságra kerül? Lehet, hogy maga a miniszter veszi védelmébe. Felkutatja azokat a szakmai és etikai elveket, melyekről úgy érzi, még a nyilvánvalóbb vétséget is képesek megmagyarázni. Rátalál Machiavellire, és ráhivatkozva állítja, olyan helyzet állt elő, hogy nem tehetett mást. Ha ezt külső szemlélő látja, az magyarázkodásával együtt is transzparenciaellenes lépésnek minősíti.

$|g| = 0$

Akik az adott kormánnyal szimpatizálnak, hajlanak rá, hogy elfogadják, amit mond, esetleg etikailag sem kifogásolják. Miért? Mert felismerik a kormányzati vezető összetett mondataiban a funkcionális érvelést, és az elégséges etikumot.

$|g| = 1$

$|e| = 1$

Az is lehet, hogy továbbra is törvénytelennek minősítik tettét ($|e| = 0$), de azt mondja rá, hogy szakmai kompetencia fejeződött benne ki ($|e| = 1$), és bátor volt, ha így járt el ($|e| = 1$). Külső megfigyelőként természetesen nem fogadjuk el a hamisítást. Elítéljük a

hamisítót és azt is, aki elfogadja magyarázatát. Azt viszont be kell látni, a kormányzatot képviselő magyarázatban etikai elemek voltak. Elégséges mértékét értékeljük.

Pl./2. Egy adott gazdaság állapotáról készített felmérést – un. hangulatjelentést – csak fenntartások mellett lehet gazdasági-etikai vizsgálathoz igénybe venni. A Szonda Ipsosz intézet 2007 szeptemberében egy 1500 fős reprezentatív mintán mérte fel a magyar emberek jövőképét. Kérdése a következő volt: „Hogyan fog változni a helyzet a következő hónap alatt?” (1. táblázat.)

Az adatokból arra lehet következtetni, hogy a Kormányzat gazdasági teljesítménye az adott időszakban: helyes, vagy helytelen. Etikai szempontok szerint: tisztességes, vagy tisztességtelen. Feltételezve, hogy az adatok felvétele szakmailag tárgyyszerű volt. Számunkra mégis használhatatlan, mert pillanatfelvételt rögzít és nem tendenciát. Ha csak ennek alapján alakítjuk ki véleményünket, magas lesz a tévedésünk kockázata.

1.sz. táblázat. /A Szonda Ipsos felmérése a magyar emberek jövőképéről. Figyelő. 2007/40. szám./

	Saját háztartás	Ország helyzete
Jobb lesz	9%	12%
Nem változik	33%	29%
Rosszabb lesz	58%	59%

- Azok akiknek a gazdasági kilátásokat illetően nincsen jó véleményük, és szerintük az ország helyzete tovább romlik, ők a gazdasági értékítéletüket tekintve elutasítóak. Akik szerint a helyzet javul, ők igen kevesen vannak. Probléma a középső csoporttal van. Különösen itt jelent problémát, hogy nem ismerjük a tendenciákat, így értékítéletüket sem tudjuk az elégséges elvárások szerint besorolni.

A megkérdezettek 59%-a szerint: $|g| = 0$

A megkérdezettek 29 %-a szerint: $|g| = ?$

A megkérdezettek 12 %-a szerint: $|g| = 1$

- Etikai szempontokat mérlegelve hasonlóképp nehéz helyzetben vagyunk. Az biztos, ha etikai természetű véleményükre vagyunk kíváncsiak a saját háztartásuk helyzetéből érdemes következtetést levonni. Itt is hiányzik a tendencia ismerete. Akik szerint a helyzetük javulni fog, igen sokan vannak, minden bizonnyal a kormányzat teljesítményét – etikai fogalommal kifejezve – tisztességtelennek

tarthatják. Az elégséges etika nyelvén kifejezve: hiányzik az etikai mérce. Velük szemben, azok szerint, akik úgy vélik javulni fog a személyes helyzetük, ezáltal a kormányzattal szemben is elfogadóbbak. Az elégséges etika nyelvén kifejezve: a kormányzat teljesítményét etikusnak ítélik. A középső csoport etikai alapállásáról, tendenciák ismeretének hiánya miatt, ismét nem tudunk semmit.

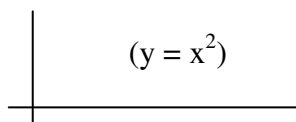
A megkérdezettek 58%-a szerint: $|e| = 0$

A megkérdezettek 33 %-a szerint: $|e| = ?$

A megkérdezettek 9 %-a szerint: $|e| = 1$

Vizsgáljuk meg a gazdasági és etikai minimumok teljesülését a kereslet és kínálat, illetve ár és érték viszonylatában. Ideális piaci viszonyok között kiegyenlítik egymást. Gazdasági-etikai megítélés szerint igazságosnak tekintett ár alakul ki.³⁶ A klasszikusok által bemutatott törvényszerűségek, a tranzakcióban résztvevő x, y, z szereplő számára mintegy harmonikusan érvényesülnek.

Ideálisnak tekintett körülmények között, a termékek, szolgáltatások minőségének változásának arányában változik az ár. (Az érték és ára egymással lineáris viszonyba vannak.)

Sem az x tengelyen felvett ár, sem az y tengelyen felvett minőségi érték nem rendelkezik magában etikai értékkel. Mégis, ha tranzakció, tehát függvénykapcsolat jön létre közöttük, megjelenik az etikum (E) az „e”, tehát igazságos ár/érték arányban. Elégséges etika alapján számolva, ez az igazságosság-mérték az $|e|$ -ben van.

$$„e(x)” \rightarrow E$$

Amennyiben „e” az igazságosság (i) releváns etikai értékét jelöli „(e_i)”, úgy „e_i(x)” az adott ár etikailag igazságosságos értékét jelöli. Az „e_i” elégséges etikum, mely az „x” ár

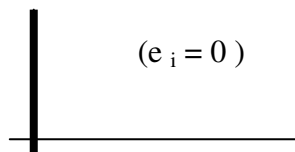
³⁶ Amikor igazságos-ár elméletéről olvasunk, és a „klasszikusokra” gondolunk, érdemes mindazokat ide vonni, akik a klasszikus polgári ár-érték elméletet, kvázi preklasszikusként megalapozták. Mindannyian az igazságos ár lehetőségét kutatták. Egy idevonatkozó skolasztikus citáció eredete akár Mózesig visszavezethető: „res tantum valet, quantum vendi potest.” Minden dolog értékét az szabja meg, hogy a vevő mennyit hajlandó érte fizetni. Albertus Magnus (1193-1280) szerint ez nem magában, hanem a piacon valósul meg. (Botos. 2000. 6/d fejezet.)

mellett elégséges etikai értéket kap. Ezen „ e_i ” szerint az „ $e_i(y)$ ” minőség is etikai értéket vesz magára.

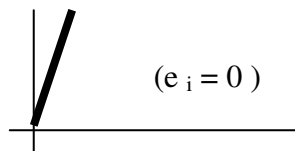
Az $y = x^2$ ár/érték függvény „ e_i ” szerint kap etikai tartalmat. Az elégséges etikai feltételek között „ e_i ” maximum két értékkel rendelkezik (1, 0), ez elégséges hozzá, hogy az ár és érték reláció igazságtartalma kifejeződjön. Ontológiája szerint elegendő annyit megállapítani, hogy megvalósult, vagy nem, hogy $y = x^2$ kielégíti „ e_i ” szerint az igazságosság etikumát.

„ e_i ” = 1, vagy „ e_i ” = 0.

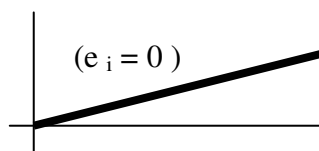
- Amennyiben valaki fizetség nélkül veszi igénybe az árut, azt eltulajdonítja, értéket sajátít el egyoldalúan. Etikai vétiséget követ el „ e_i ”, az igazságosság etikuma szerint, vét a gazdasági normák ellen, mert tönkreteszi az ár és értéke között természetesen fennálló harmóniát. Gazdasági, etikai és jogi értelemben egyaránt tolvajnak nevezzük.

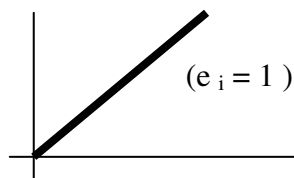
- Amennyiben a konkurencia kiiktatását célzó dömpingárat érvényesítenek, a konkurenciával szemben járnak el igazságtalanul. Lehet, hogy az alacsonyabb ár miatt a vásárlók pillanatnyilag előnyös helyzetbe kerülnek, de hosszabb távon ők is vesztesékké. A gazdasági harmónia csak részben bomlik meg, de az etikai minimum „ e_i ” értelmében sérül.

- Amennyiben valakit arra kényszerítenek, hogy alacsonyabb minőség ellenére magasabb árat fogadjon el, a gazdasági harmónia részben itt is megbomlik, de az etikai minimum „ e_i ” értelmében megsérül.

- Amennyiben az adott termék, vagy szolgáltatás értékarányos áron kerül piacra, úgy „ e_i ” értelemben a gazdasági harmónia fennáll és az etikai minimum is érvényesül. Hosszútávon az etikai tartalom (E) a gazdasági sikerességét szolgálja, stabil gazdasági tényezővé válik.

- Amennyiben a gazdaság működésének biztosítása az etikus döntések kiiktatásával történik ($e_i = 0$), úgy a gazdaság harmonikus működése (igaz csak modern viszonyain között) lehetetlenné válik.

Az etikai minimum a gazdasági életben akkor tölti be gazdasági és társadalmi hivatását, ha mindig sikerül hozzá megtalálni az adott helyzetben releváns etikai értéket. Tehát kielégítse az oikonomikum és etikum igényeit. Ez nem úgy történik, hogy kikeressük az egyetlen reális tartalmat (pl. e_i) az etikai mezőből ($e_{a...n}$), hanem több relevánsnak tetsző értéket veszünk számításba. Ez azért is fontos, nehogy a gazdasági tervezőt, vagy ellenőrt a szubjektív vádja érje a számára kedvezőbb érték (pl. e_i) használata miatt. Példáink (Pl. /1. és Pl./2.) bemutatták, hogy egy adott gazdasági helyzet korrekt értékeléséhez a releváns értékek megtalálására van szükség.

Az elégséges etika akkor működtethető jól, ha tisztában vagyunk bemutatott korlátaival. Az ár és érték arányának gazdasági és etikai összefüggéseit x , y függvény segítségével ábrázolhatjuk, rajta pl. az igazságosság (e_i) értékével. Egyéb etikai értékek, pl. őszinteség, bizalom, tárgyilagosság, rajta nem ábrázolható. Az ugyanis az elégséges etika egyszerű és könnyen áttekinthető rendszerétől idegen lenne.³⁷ Elég megvizsgálni, hogy abszolút értelemben, tehát x és y viszonylatában érvényesül-e az etikai érték, vagy sem.

³⁷ Gazdasági-etikai értékeink rivalizálhatnak is egymással. Az ár/érték arány az igazságosság mértéke szerint lineáris függvénnyel ábrázolható. Zavaró lenne, ha ugyanezen a függvényen jelenítenénk hiperbolát, vagy mást. Az igazságos ár kritériumait kellene ütköztetni, mondjuk a szolidáris, vagy támogatott árral. Kulturális termékek legkülönbözőbb pénzügyi eszközökkel szokták finanszírozni. (Az 50-es - 70-es években giccsadónak nevezték a kommersz kulturális termékek járulékát. Kulturális támogatási rendszerek ettől függetlenül igen változatosak voltak a Római cirkuszi játékok állami támogatásától, a művészet állami és magántámogatásáig.) Az ár/érték aránya erőteljes támogatás mellett, a gazdasági kritériumok szerint akár hiperbolikus képet is mutathat, míg esztétikai kritériumokkal lineárist.

$$x / y \rightarrow |e_i| = 1$$

vagy

$$x / y \rightarrow |e_i| = 0$$

Az elégséges etika az általános humánerények, és a szakmai erények vonatkozásában, a bemutatott szabályok betartása esetén könnyen használható módszer.

Arra is lehetőség van, hogy a humánumot, mint legáltalánosabb fogalmat kérjük számon egy vizsgálat során. A humanizmus (e_h) ontológiai értelemben akkor használható, ha nem igényel különösebb magyarázatot.

- Pl. Amennyiben az egészségügyben, bármire is hivatkozzanak, várakozási listát állítanak fel, azt általában embertelen eljárásnak tekintjük. Ha egy betegnél a rák diagnózisát kell megerősíteni, vagy cáfolni, de a kontrollvizsgálatra nem szakmai indikációk miatt, hanem finanszírozási okok miatt csak sokára kerülhet sor, úgy az eljárás életellenes vétés, embertelen. A legalapvetőbb humanista értékeinkkel ellentétes.
- Pl. Amennyiben fogmegőrző beavatkozásra, annak ellenére, hogy a betegnek nagy fájdalmai vannak, finanszírozási, és nem egyéb szakmai okokra hivatkozva, csak hosszadalmas várakoztatás után kerülhet sor, az illető testi épségét veszélyezteti, tehát embertelen eljárás. A legalapvetőbb humanista értékeinkkel ellentétes.
- Pl. Amerikában a Ford céggel szemben hozott a bíróság precedens értékű ítéletet. A cég ugyanis 1973-ban egy olyan járművet, a Pintot hozta forgalomba, amelyről maga is tisztában volt, hogy balesetveszélyes. Sőt, a gazdasági tervek elkészítésekor az üzletmenetbe bekalkulálta a kockázatot. Az eredmény: sok sérült, sőt haláleset. A Bíróság (az esküdtek) 1978-ban hozott ítéletet az ügyben. Embertelennek, tehát elfogadhatatlannak nevezte azt az eljárást, amikor pusztán gazdasági érdekekre hivatkozva tették kockára az emberek életét, egészségét.

Humanista alapon mérlegelni csak azt kell, hogy életet, testi épséget veszélyeztetik-e a lista összeállításával és alkalmazásával? Amennyiben igen, úgy a humanizmussal összeegyeztethetetlennek tartjuk. Embertelennek, kegyetlennek nevezzük az eljárást. Amennyiben viszont a sorban állás révén életet, egészséget nem veszélyeztetnek, úgy a legalapvetőbb humanista értéket nem feltétlenül sérti az eljárás.

Életet, testi egészséget veszélyeztet $\rightarrow |e_h| = 0$
 vagy
 Életet, testi egészséget nem veszélyeztet $\rightarrow |e_h| = 1$

A humanista értékkel (e_h) csak ezen a legáltalánosabb szinten számolhatunk. Az alája sorolható bölcsességet, bátorságot, szolidaritást és szeretetet viszont külön-külön kell mérlegelni. Külön, hiszen egymással nem azonosak. Lehet, hogy egymással rokonítható a szeretet (e_{sz}) és a bátorság (e_b), de egymással nem azonosak. $e_{sz} \neq e_b$. Normális társadalmi és gazdasági viszonyokról akkor beszélhetünk, ha a humanizmus általánosan elfogadott értékei az erények szintjén mindent áthatnak.

Szakmai erények mérlegelésére a legáltalánosabb szinten, mint a transzparencia (e_{transz}), illetve az érintettek bevonásának ($e_{érint}$) erénye esetén hasonlóképpen kell hozzáállni, miként a humanista tartalomnál láttuk. Ontológiai értelemben akkor használható, ha nem igényel különösebb magyarázatot. Amikor a gazdasági viszonyok a maguk természetességével átláthatók, az érintett szereplők számára minden releváns információ azonos mértékben áll rendelkezésükre. Ilyen körülmények között a korrupció mértéke is elenyészően alacsony. Ahhoz, hogy ezek az állapotok fennmaradjanak külső beavatkozásra is csak a legminimálisabb mértékben van szükség. Ezek megléte esetén beszélhetünk transzparenciáról (e_{transz}).

A maguk természetességével nem átláthatók a viszonyok $\rightarrow |e_{transz}| = 0$
 vagy
 A maguk természetességével átláthatók a viszonyok $\rightarrow |e_{transz}| = 1$

Az elvárások szintjén a gazdasági gyakorlatban érdemesebb a transzparencia szakmai erényeit számon kérni. Mindazokat az értékeket, az igazságosságtól a szakmai kompetenciáig, amelyeket a gazdasági tervezés és szervezés során erényesnek tekintünk. Az ellenőrzés kapcsán képessé kell válni arra a feladatra, hogy mindezeket számon tudjuk kérni.

1.2.2 A tervezhető és számon kérhető etikumról

Tervezhető és korrektül számon kérhető etikáról a gazdasági életben, akkor és csak akkor beszélhetünk, ha a gazdasági (G) és etikai (E) tényezők kielégítik egymást, ilyenformán nagyjából azonos módon lehet rájuk számítani. Az összes gazdasági tényező – az internáliák, és externáliák, ide értve az etikai tényezőket is – együtt elégítik ki azokat a

gazdasági viszonyokat, melyeket megismerve a tervező és számvevő korrekten építeni tud rájuk.

Gazdasági tényezők = Intern + Extern

Az externáliák közé nemcsak pozitív előjelű etikai, társadalmi, kulturális dolgok sorolhatók, de minden egyéb, már negatív externália is. Mindannyian a gazdasági tényezők közé projektálódnak. Az etika beépülését a gazdaságba ezért nevezhetjük morális projekciónak.

A klasszikusok számára mindenképp zavaró lehetett, hogy „tisztá körülmények” helyett külső tényezők is befolyásolják a történeteket. Zavaró, amikor külső, emberi, vagy természeti tényezők a „tisztaságot” mintegy nem tisztelve avatkoznak be. Ezért nevezték az emberi tényezőket irracionálisnak, a természet közrejátszását kaotikusnak. Gene Callahan – Pigou nyomán, egy 2001-ben az interneten közzétett tanulmányában – azt állította, hogy ez a zavarás az externália természetes tulajdonsága, amit a kívülállók „túlcsoordult aktivitásként” („spill over”) érzékelnek.³⁸ (Callahan. 2008) „A filozófusok előtt azonban közismert, hogy az előre nem látott, nem szándékolt hatások és következmények gyakran sokkal fontosabbak, mint az előre tervezett szándékos következmények.” (Tóth. 2008) Klasszikusan „tisztá gazdasági döntést” ma már lehetetlen hozni, legfeljebb arra érdemes törekedni, hogy összhangba legyen a reálgazdasági viszonyokkal. Ha a döntéshozó minden fontos körülményre tekintettel akar lenni, akkor figyelmét nem kerülhetik el az externáliák, és rákényszerül internalizálásukra.

Döntéseméleti vonatkozásban a következő történik: az externáliát – természetesen ide értve az etikát is – a gazdasági mechanizmusokat jelentősen befolyásoló körülménynek kell tekinteni, alkalmazva rá az internáliák során bevált döntéseméletet. Velük kapcsolatban is alkalmazhatók a korszerű döntéstámogató módszerek, és a morális projekció egyaránt.

- Herbert Simon elemi szintű döntéstámogató modellje tette lehetővé, hogy a problémákat, mint rendszereket vizsgáljuk, felhasználva a korszerű informatikai és

³⁸ Pigou a 20. század elején az árképzés törvényszerűségeit vizsgálva megfigyelte, hogy a negatív externáliák hatása a vásárlóknál, különösen az alsó társadalmi csoportoknál csapódik le. Miután az ilyen „túlcsoordult aktivitás” az árképzésben jelenik meg, akár adóztatni is lehet.

matematikai modellezés kínálta lehetőségeket.³⁹ Régi és új, valamint programozható és nem programozható döntéstípusokat különített el egymástól, hogy felkínálja az információk hatékonyabb feldolgozásának alternatíváját. Externáliákról nem tesz említést, de a programozhatatlan döntések meghatározásakor nem nehéz felismerni a külső (Extern) tényezőket, éppen azokat, amelyek miatt eddig a döntéshozatal nehezen volt programozható.

2.sz. táblázat. /Az elemi döntéshozatali rendszer. A táblázat Herbert Simon műve alapján készült.(Simon. 1982. 50. old.)/

Hagyományos döntéshozatal	Korszerű döntéshozatal
Programozott, rutinszerű, hagyományos döntési folyamat révén megszervezett ügyvitel.	Programozott korszerű döntések matematikai, elektronikus és számítógép támogatás mellett születnek meg
Programozatlan, hagyományos döntés. Akut problémákat a vezetői rutin, intenciók, gyakorlatias szabályok irányítják.	Programozatlan korszerű döntések. A döntéshozók a heurisztikus döntéseiket is számítógép segítségével hozzák meg, ezért folyamatosan igényt tartanak képzésekre, továbbképzésre.

Mindezek ellenére a továbbiakban is jelentős feladat hárul a vezetőkre, amikor személyzeti (hrm) döntéseket hoznak. Rutinszerű megoldásaik veszélyesek lehetnek.

- A korszerű döntéstámogató módszerek jellemzően nagy hangsúlyt fektetnek a matematikai modellezésre. Az etikai és egyéb externáliák modellezése, a morális projekció leírására még nem került sor.⁴⁰ Gazdasági tényezőket vettek (vesznek)

³⁹ Herbert A. Simon (1916-2001) épen ezekért a kutatásaiért és a benne elért eredményekért kapott 1978-ban Nobel-émlékdíjat. Az indoklás szerint: „a gazdasági szervezetek döntéshozatali folyamataira vonatkozó úttörő kutatásaiért.” A profitmaximalizáló gazdasági törekvések teljesen természetese, de szervezet működésében és döntéshozatalában nehezen feloldható problémák sorát indítják el. Simon ezért azzal állt elő, hogy ha a törekvés „nem profitmaximalizáló,” úgy a problémák jó része megoldódik. (Temesi. 2005.) Temesi üzleti etikai összefüggéseket nem említ. Nem tekintette feladatának. Simon, amikor feloldható és nehezen feloldható, tehát „makacs problémákat” említett, ezek úgy tekintette, mint az emberi tényező szerepét, episztemológiai kérdésként is állt hozzá. Tehát nem behaviorista, hanem cognitiv megközelítésre utalt, amikor racionális és korlátozott racionális paradigmát állítja egymással szembe. Etikai tartalom jelenléte mellett!

⁴⁰ Az eddig elért eredmények közül néhányat érdemes kiemelni: Zsolnai László gazdasági-etikai modelljei nagyon izgalmasak, eredményei előremutatóak (Zsolnai. 2000.), de a gazdasági életbe közvetlenül még nem építhetők be. A computer fejlesztések tekintetében Meadows és Robinson eredményei (1986) figyelemreméltók. Simon elvárásait is ismerve, eredményeiket továbbfejlesztve közelebb jutunk a mentális problémák számítógépes modellezéséhez. Belátható, hogy az informatika különös lehetőségeket biztosít. Szigorúsága, teljes körűsége, logikai apparátusa, hozzáférhetősége, és flexibilitása teszi hatékonná. (Meadows és Robinson: A jövő elektronikája című könyvéből Hanyecz Lajos idéz.)(Hanyecz. 2006. 142. old.) A mentális dimenziók formális modellezésében mi akár az etikai tartalom megjelenítésének lehetőségeit is benne láthatjuk. Egy másik megközelítést Csáki Csabának eredetileg mezőgazdasági-informatikai modellje jelenti. Elkülönítette egymástól a fizikai és szimbolikus modelleket. Fizikai modellnek nevezve azokat, melyek az

számításba, legfeljebb a Simon féle humán tartalommal. A módszer korszerűsége abban áll, hogy képes az etikát és más externáliákat az internáliákkal együtt elemezni.

Az externáliák internalizálása nemcsak pozitív, de negatív körülményekkel is számol. Etika mellett szociális, pszichológiai, kulturális, vallási, környezeti és egyéb tényezők játszhatnak szerepet egy gazdasági döntés meghozatala alkalmával. Nemcsak pozitívan, elősegítve a hatékony gazdálkodást, de annak ellenére is képes hatást gyakorolni. Az externália egy tényezőnek látszik, valójában n tényezős rendszer, amit jó esetben is összegzett adatként ismerhetünk. Modellezésénél még sztochasztikus módszereket is alkalmazhatunk.

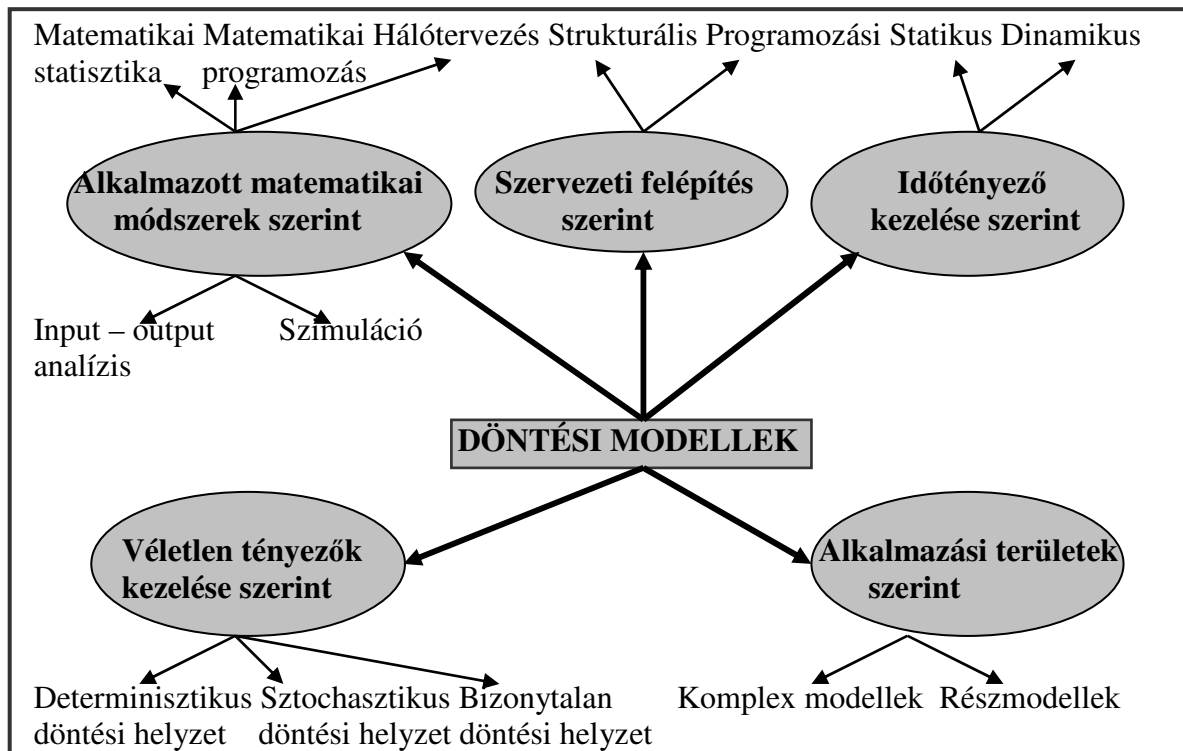
- A morális projekció az etikai tartalom kivetítését jelenti gazdasági környezetbe. Etikusi elvárásokat, de nem öncélú módon, hanem összhangban társadalmi elvárásokkal, általános és szakmai erényekkel. A projekció összekapcsolja a gazdasági, és humán szférát. Ha ezt ügyesen használja ki, a döntés hatékonyabb lesz, tehát sikeres.

Megtervezhető egy vállalat, intézmény működése kizárólag klasszikus elvek szerint, feltételezve, hogy „tisztá körülményeket” sikerül kialakítani. A vezető kizárólag az internáliákra alapozza döntéseit, és nem vesz tekintetbe sem emberi, sem társadalmi tényezőt, még a természet befolyásoló szerepét sem. Mindezeket a „tisztá gazdasági viszonyokat” zavaró körülményeknek ítéli. Viselkedésének következménye, hogy nem tud mit kezdeni egy bekövetkező szociális, vagy természeti katasztrófával. Még akkor is „tisztán gazdasági” eszközökkel próbálkozik, és így tovább mélyíti a válságot. (Ez történt az 1929-33-as gazdasági világválság idején. Az intézményi vezetők hagyományos eszközökkel reagáltak a nem hagyományos helyzetre.) A vezetői döntések hatékonysága múlhat azon, hogy figyelembe vették-e az externáliákat, amennyiben igen, úgy milyen módon és mértékben?⁴¹

adott objektum természetes sajátosságait méri. Szimbolikus modellek esetében meghatározó szerepet tulajdonított a verbális, logikai, és matematikai tényezőknek. (Hanyecz. 2006. 144. old.)

Morális projekció a maga természetességével nem, legfeljebb közvetett módon jut szerephez. Vállalati, intézményi döntések háttérében tudjuk, hogy valamilyen szintű etikusi mérlegelés jelen van, ennek ellenére a vezetési-szervezési, és controlling-modellekből még mindig hiányzik. Legfeljebb pr, marketing és hr szinten jelenik meg.

⁴¹ Társadalmi és etikai körülményekkel egy klasszikuson nevelkedett közgazdász nem mer számolni. Meggyőző érveléssel szolgálhat számukra a mezőgazdaság. Az-az agrárközgazdász, aki mereven ragaszkodik a külső (Extern) körülmények figyelmen kívül hagyásának klasszikus tételéhez, jelentős veszteségeket fog elkönyvelni. Külső körülmények (időjárás, járványok, egyéb nem kalkulált tényezők) az előzetesen (Intern

3. sz. ábra. /A döntési modellek rendszere. Hanyecz Lajos ábrája alapján. (Hanyecz. 2006. 147. old.)/

Hanyecz Lajos ábrájáról pontosan leolvasható, hogy milyen módon tudja egy jól strukturált rendszer a vezetői döntés megszületését támogatni. (3. ábra) Ugyanakkor az is látszik, hogy az ábrakészítő a klasszikus gazdasági mechanizmusok „tisztaságára” törekedett. Nem számolt az Externáliákkal. A külső körülményeknek ezek után nem marad máshol hely, csak a véletlen tényezők között, pedig ott lenne a helyük a Szervezet, az Időtényezők, és az Alkalmazott területek között.

tényezők szerint) kalkulált „tisztá” gazdasági tervet jelentősen befolyásolják. Akár óriási is lehet a különbség a tervezett / realizált termékmennyiség, vagy a tervezett / realizált árbevétel között.

Pl. Ha „tisztán gazdasági” mutatók alapján értékelnénk a várható gyümölcstermést, értetlenül állnánk a tények előtt. Hogy is lehet, hogy az előző öt év (1996-2000) átlaga alapján számolt cseresznye és meggy mennyisége 2005-ben, 2006-ban jelentősen eltért a várttól. Még akár korrupciót, vagy törvényteleniséget is fel lehetne tételezni.

	1996 – 2000 termésátlaga	2005	2006
Cseresznye	20 ezer t	6 ezer t	6 ezer t
Meggy	55 ezer t	48 ezer t	83 ezer t

Természeti tényezőkhez hasonlóan kell komolyan venni a társadalmi és etikai tényezőket.

- Externáliával számolni kell mint kedvező (serkentő), vagy mint kedvezőtlen (pusztító) természeti körülménnyel: pl. időjárással pozitív, vagy negatív externáliaként.
- Externáliával számolni kell, mint a gazdasági életet élénkítő társadalmi, kulturális, pszichológiai körülményekkel, pozitív externáliával, vagy éppen ellene ható negatív externáliával.

A költségvetés korrekt tervezője (közpénzek irányítója) az internáliák „tisztá adatai” mellett az externáliákkal is számol, és csak ezek után mérlegeli a Hanyecz féle véletlen tényezőket. Aki nem így jár el, az megítélésünk szerint szakmai hibát vét, és nincs joga érvelni a véletlen tényezőkkel.

Közpénzek tervezése közben nem lehetséges – ahogy bármi más tervezői munka során sem lehet – az összes feltételezhető körülményt számításba venni. A tervezett / realizált mutatók eltérésére számítani kell. Ez az a véletlen tényező, amit tolerálható hibának tekinthetünk. Az ellenőrzés során mérlegelni lehet, hogy ok-okozati összefüggések alapján mekkora eltérés indokolható, hogy korábban tényleg lehetett volna-e rá számítani. A körülmények ismeretében rendszerint az igazolódik be, hogy tervezési adatokkal sosem lehet realizált adatokként számolni. (Báger Gusztáv előadása a fiskális pénzügyekről. NYME KTK 2006. március 16.) Tisztességes körülmények között a Kormány az adott év realizált adataiból és a tendenciák ismeretében számol. Ezzel szemben prognózisában egy idealizált állapottal számol. A kiadásokat alul, a bevételeket felül tervezi.⁴²

3.sz. táblázat. /A költségvetési törvénybe foglalt következő évre meghatározott célszámok. Forrás: Pénzügyminisztérium. <http://www.1.pm.gov.hu> (Letöltve: 2008. január 10.)/

Az adott év decemberében elfogadott költségvetési tv. alapján:	2005-ben 2006- ra	2006-ban 2007- re	2007-ben 2008- ra
Tervezett kiadás:	7496676,1	8326030,7	9017138,9
Tervezett bevétel:	5965675,9	6665945,1	7899542,1
Tervezett hiány:	1531000,2	1656485,6	1117596,8

A pusztán internáliák ismerete csak akkor elégséges a korrekt döntéshozatalhoz, ha az magába foglalja az összes szükséges tényezőt. Máskülönben a külsődlegesnek tartott körülmények pontos számításba vételére is szükség lesz. Negatív, vagy pozitív módosító hatásai ezáltal lesznek világosak. Báger Gusztáv és Kovács Árpád tanulmányukban a humán tényezők szerepére hívták fel a figyelmet. Megállapították, hogy minimális konszenzusra van szükség ahhoz, hogy választási ciklusokat átívelő gazdasági programok megvalósítására egyáltalán esély nyíljon. Az emberi tényező erőforrássá válik. „A gazdasági szférán belül is a humántőke, az alkotó és előrevivő emberi tudás lett és egyre

⁴² Az előző évi mutatókhoz viszonyított változást a tervbe (a Költségvetésről szóló törvénybe) foglalják. Idealizált adatok szerint az inflációs cél 2002-ben 5%, és 9,3%-ban realizálódott. 2003-ban 4-4,5% tervhez képest 7,6% realizálódott. A 2004-ben 6%-s terve 6,8%-ban realizálódott. Az alultervezett inflációhoz képest a GDP várható alakulását – 2004 kivételével – felültervezték. 2002-ben 5,5% tervezettel szemben 3,5% realizálódott. 2003-ban 4-4,5% helyett csupán 2,9% valósult meg. 2004-ben 3,8% helyett 4,2% !/!. (Báger Gusztáv előadása a fiskális pénzügyekről. NYME KTK 2006. március 16.)

inkább lesz a meghatározó tényező. Ebből azonban az is következik, hogy az optimális ország működés kialakításához egyszerre és szinte egyforma súllyal kell számításba venni a gazdasági és az azon túli szférát.” (Báger – Kovács. 2007. 451. old.)

Vizsgálatunk tárgya a továbbiakban ez az emberi tényező lesz. Az erkölcsi, de különösen a morális problémák működése a gazdasági viszonyok között. Morális projekció lehetőségeit vizsgáljuk, humán tartalmú, elsősorban pozitív előjelű externáliákat internalizáljuk. Az etikát beépítjük a gazdaságtudományba.

1.2.2.1 Externáliák és az etikum kapitalizációja

Az externáliák és az etikai tartalom akár pozitív, akár negatív gazdasági körülmények, úgy működnek, mint egy pénzügyi befektetés. Kapitalizációjával lehet számolni.

A klasszikusok mértéke szerint „tisztá gazdasági folyamatokba” mintegy beavatkozik az így „tisztátalan” külső körülmény. Akár negatív, akár pozitív hatással is jár beavatkozása, összességében rossz, mert a számolást zavaró körülmény. Az etikai tartalom morális projekció. A maga humán tartalmát vetíti ki gazdasági közegbe, hogy ott kapitalizálható legyen. Az a vállalkozó, gazdasági vezető, aki látva alkalmazottainak nehéz helyzetét, erkölcsi megfontolásból jelentős béremelésre szánja el magát, annak ellenére, hogy megfelelő fedezet nem áll hozzá rendelkezésre, felelőtlen döntést hozott. Ha viszont a lehetőségek mértéke szerint hoz filantrópdöntést, morális projekciót hajtott végre.⁴³ Ha mindezt átgondoltan teszi, a munkavállaló számára előnyös, számára hamarosan megtérülő befektetéssé válik.

A kapitalizáció lényege itt, hogy az internáliákat és externáliákat pénzügyi ügyletként kapcsolja össze. Képes rá, hogy akár az általános humanista és szakmai erényeket feltökésítse.

Joseph Stiglitz a kapitalizációt úgy tekintette, mint amire a kormányzat gazdasági tervezőjének érdemes nagyon odafigyelnie. Hatását kihasználhatja előnyére, de akár hátrányára is. „A kapitalizációs hatás nyelvi fordulat azt hivatott kifejezni, hogy az ár

⁴³ Filantrópiának a gazdasági és üzleti életben ugyanúgy, mint a kormányzati szektor gazdaságtanában helye van. Kellően előkészített alkalmazás mellett napjaink nagyvállalatai számára már elvárt viselkedés. (Vállalati életében egyenesen csr szektorra növekedett.) Államháztartási szinten nemzeti és EU-konform finanszírozási programok tervezhetők. (Huff. 2005.)

nemcsak a jelenlegi adók, hanem valamennyi jövőbeli adó hatására alakul ki. Amikor egy állandó, mondjuk 1000 dolláros éves adónak a lakóingatlanok árára gyakorolt hatását számítjuk ki.” (Stiglitz. 2000. 670. old.) Stiglitz nem foglalkozott vele, hogy ez a kapitalizációs hatás érvényes lehet az externáliák következményeinek leírására.⁴⁴ Ha pozitív externáliát vizsgálunk, úgy pozitív, ha negatív externáliát, úgy negatív előjellel kell számolni.

A kapitalizációs hatás teszi lehetővé, hogy a többi externáliával együtt az etika világát is be tudjuk építeni a gazdaságtudományba.

Ha rendelkezünk T tőkével és azt n futamidővel etikus céllal fektetjük be, úgy az E etikai tartalom hatására értéke megváltozik. Ugyanaz történik, mint bármely más befektetésnél, az értékkel rendelkező dolgok, javak (pl. műkincsek) a futamidő alatt növelik értéküket. A devalválódó dolgok, javak (pl. gépjárművek) a futamidő során vesztenek értékükből. Ezt nevezzük erkölcsi javulásnak, illetve erkölcsi romlásnak.

Az a vállalat, amelyik súlyt helyez arra, hogy környezete, munkatársai és gazdasági partnerei tisztességesnek tartsák, erényesen jár el, etikus befektetésekre is vállalkozik. Amennyiben kellő rátermettséggel teszi, összhangban gazdasági programjával, anyagiakban is kifejezhető eredménnyel jár. Ez nem új keletű felismerés, Xenophon, a gazdaságtudomány atyja is felismerte, hogy az erény megtérül. A „nemes lelkű” vezetőt, még ha erős kezű, akkor is sokan követik, szemben a hitvánnyal. (Xenophon. 2003/a. 104. old.)

Haszonnal néha közvetlenül, gyakran inkább közvetetten számolhatunk. Mértéke ilyenkor szeretetben, megbecsülésben, hűségben, önzetlenségben fejeződik ki. Lényege nem a pénzben kifejezhető érték, mégis képesek vagyunk vele számolni. Gazdasági tervek készítésekor az etikus befektetés megtérülését annak kapitalizációjával számoljuk ki. Viszonylag pontosan megtudjuk becsülni befektetésünk várható hasznát, jelen és jövőértékét.

⁴⁴ Externáliákhoz egyoldalú viszony fűzte. Szerinte ugyanis negatív gazdasági tényezőt jelent. Léte arról szól, hogy megnehezítse a tárgyszerű döntések meghozatalát, miközben környezeti és egyéb károkat okoz. Megemlíti, hogy lehet pozitív externális is, de vele keveset foglalkozott. (Stiglitz. 2000. Nyolcadik fejezet.) Az externáliák kapitalizációjára nem jött rá, bár közvetett formában mégiscsak foglalkozott vele.

Stiglitz leírását felhasználva ez a következőképpen néz ki: A mai 1 dollár több mint a holnapi 1 dollár. Bankba elhelyezve 10% kamat mellett, az 1 éves futamidő végén 1,10 dollárt ér, tehát $1+r$ dollárt. (r = kamatláb szintje.) Jelenértéke, tehát mai értéke: $\frac{1}{1+r}$. A

befektetett T tőke – példánk szerint 1 dollárunk – r kamatlábbal számolt jelenértéke

ciklusonként a következő: $T + \frac{T}{(1+r)^2} + \frac{T}{(1+r)^3} + \frac{T}{(1+r)^3} \dots$ T jelenértékét FV elérni

kívánt összeg szerint is meghatározhatjuk: $\frac{FV}{(1+r)^n}$. Meghatározhatjuk, hogy n futamidő

alatt p kamatszint mellett milyen mértékben emelkedik befektetett tőkénk értéke az egyszerű és a kamatos kamatozás alkalmazásával.

T_n (egyszerű kamatozással) = $T \cdot (1 + n \cdot p)$

T_n (kamatos kamatozással) = $T \cdot r^n$ ($r > 1$)

A pénzügyi befektetések szabályszerűen térülnek meg, A pénzintézeti tranzakciókhoz hasonlóan számolhatunk a pozitív externáliák és az etika értéknövelő képességére. Externáliákra (extern) és etikai tartalomra (E) egyaránt érvényesek, hogy a befektetés (T , amelyet E és Extern tartalom is kifejez) egy adott időszakra n futamidőre fejt ki intenzív hatást, és rendelkezik a csak rá jellemző értéknövelő (esetleg csökkentő) képességgel, amelyet p kamat mértékében, r kamatláb szerint határozzunk meg. Mérték tudjuk és a hatásfokát számolni, hogy ugyanazon kiinduló feltételek mellett mekkora eltérő hozadéka van az etikus magatartásnak. Legismertebb példával Max Weber állt elő. Azokután, hogy tanulmányozta a német gazdaságtörténetet, és vallási, kulturális, etikai hétértékét, jogosan állapította meg, hogy a vallás, a kultúra és az etika gazdaságélénkítő hatásával bír. (Weber. 1982.) Tőkés befektetésnél tehát mindegy, hogy a pénz mibe fektetjük, azonos feltételek mellett a kifizetés is azonos lesz, legfeljebb a változók értéke különbözik.⁴⁵

⁴⁵ A hitelesség kedvéért meg kell jegyezni, hogy a kulturális projekció tételnek van ellenzéke. Annak ellenére, hogy mint látjuk ki tudjuk számolni az etikum gazdaságra gyakorolt hatását – Weberhez hasonlóan szintén empirikus gazdaságtörténeti módszerekkel – A.H. Conrad és R.J. Meyer nagylélegzetű tanulmányukban azt igazolandó gyűjtöttek érveket, hogy bebizonyítsák: az etikus körülményeknek nincs lényegbevágó gazdaságélénkítő hatásuk. Az amerikai dél ültetvényein dolgozó rabszolgák munkaértéke nem marad el az amerikai átlagétól, értsd: a liberális északról! A szerzők oldalakon keresztül, statisztikákkal bizonyítják, hogy a vizsgált 1800 és 1860 közötti időszak alatt a rabszolgamunka hatékonyabb. (Conrad – Meyer. 1958. 123-130. old.)

A tanulmány generálta vitához szólt hozzá, és Time ont he Cross című könyvében melléjük állt R. Fogel. Kvalitatív-empirikus módszerekkel igazolta, hogy az ültetvényes rabszolgamunka értéke, és a rabszolga ára lényegében egymástól független módon változott.

A Meyer, Conrad, és Fogel által generált tudományos vita az amerikai új gazdaságtörténeti iskola gazdaságtörténet tudomány-módszertani problémáit felvetve váltott ki akkora tudományos vitát. (Ránki. 1977. 60-61. old.) Magának a morális projekció kérdésében inkább fontos háttéranyagokat „termeltek.” Fogel

Kiszámolhatjuk befektetésünk diszkontértékét általános pénzügyi befektetés esetén:

$$T = T_n \cdot \frac{1}{p} = T_n \cdot v^n$$

($v = \text{diszkonttényező}$, $v = \frac{1}{r}$)

illetve morális projekció vonatkozásában etikai tartalomra, illetve tetszőleges externáliára:

$$E = T_n \cdot \frac{1}{p} = T_n \cdot v^n$$

jól látható, hogy a folyamat, és a kifizetés is azonos mindegyik esetben.

$$\text{Extern} = T_n \cdot \frac{1}{p} = T_n \cdot v^n$$

Kapitalizációs hatást, tehát tőkenövekedést váltanak ki a pozitív externáliák és az etika. Megtérülő befektetést kínálnak. Tőkehozadékok különböző. Ez természetes. Nem csodálkozhatunk rajta, ahogy azon sem, hogy egyes tőzsdei papírok azonos induló feltételek (T_0) ellenére különböző eredménnyel zárnak.

Az externáliák és etikai tényezők feltőkésítésén nem csodálkozunk, mert korrekten számolhatunk velük. Kapitalizációval felértékeljük, jelen és jövőértékét határozzuk meg. A nehézséget az jelenti, hogy miképp jutunk el a kapitalizációig. Általában pénzben közvetlenül nem mérhető értékeket kell anyagilag kifejezni, ha sikerül, onnantól már internáliaként viselkedik.

- Egy részük tisztán internáliaként viselkedik ($T = \frac{FV}{(1+r)^n}$) másik részük megmarad

az addigi extern, vagy etikus közegében.

$$T_{\text{Extern}} = \frac{FV}{(1+r)^n}$$

a korabeli tárgyi anyagot, újságcikkeket, visszaemlékezéseket tekintette át. Conrad-ék a történeti-statisztika adatbázisát dolgozták fel. Ránki György szerint „számos tanulmány mutat rá az általánosításhoz elégtelen forrásbázisra, az összehasonlítás mértékének nem kielégítő megválasztására.” (Ránki. 1977. 91. old.) A polgárháborút (1859-1963) megelőzően, a vizsgált időszakban (1800-1860) Dél ültetvényein a rabszolgamunka intenzitása és értéke valóban megegyezett az amerikai átlaggal. Ez az 1863-as rabszolga felszabadítással sem változott. Mégse felejtjük el, hogy a gazdasági-etikai szempontból is jelentős változásokat előidéző Taylor féle vezetés-szervezés tanuk csak két évtizeddel később jelentkeztek és hatottak. Az általa javasolt változások eredményeként a munkások megbecsültségével együtt munkájuk intenzitása és hatékonysága megnőtt. Ennek mértéke a ráfordítás (T) arányában változott.

$$T_E = \frac{FV}{(1+r)^n}$$

- Azok a (T) befektetések, melyek az externáliák formálását szolgálják, úgymint a negatív externáliák kiküszöbölését, vagy a pozitív externáliák kihasználását szolgálják, externális befektetéseknek (T_{Extern}) nevezzük.
- Azokat a (T) befektetéseket, melyek a humán és szakmai etikai tartalomra is tekintettel vannak, etikus befektetéseknek (T_E) nevezzük.
- Az externális befektetéseknek tartalma is externális, tehát ekvivalens viszony alakul ki közöttük: $T_{\text{Extern}} \Leftrightarrow \text{Extern}$ Az etikus befektetéseknek tartalma is etikus, tehát ekvivalens viszony alakul ki közöttük: $T_E \Leftrightarrow E$

Az externáliára fordított költségek megtérülnek. Akár úgy, hogy a negatív externáliák hatását csökkentik, esetleg ki is iktatják. Akár úgy, hogy a pozitív externália hatásait felfokozzák. Szakmai vita tárgya az lehet, hogy a neoklasszikusok szemében a humán célú befektetések vajon miért nem térülnek meg (M. Friedman, Bauer Tamás, Polónyi István vélekedik így), míg a modern szemléletű szociális piacgazdaság, a jóléti közgazdaságtan, és a menedzser tudományok művelői (pr, csr, ssr, hr, hrm) épp ellenkezőleg vélekednek, mert erőforrásnak tekintik azt. Első esetben az alanyi alapon juttatott magas színvonalú egészségügy és oktatás negatív externáliának tekintik, míg második esetben pozitívnek. A befektetések minősége azon múlik, – akár negatív, akár pozitív a befektető véleménye – hogy általa mekkora megtérüléssel lehet számítani.

Ha a befektető nincs tekintettel externális tényezőkre, a kormányzat a gazdasági tervét úgy készíti el, hogy etikus befektetéseken spórol, számíthatnia kell következményeivel. Pl. Az oktatási és egészségügyi kiadások leépítésével az negatív externáliává válik. Paradox módon a ráfordítások mértéke össztársadalmi szinten (állami+önkormányzati+magán-szférát együttesen számolva) igen magas,⁴⁶ anélkül, hogy a T_{Extern} kapitalizáció beindulna.

⁴⁶ Az Állami Számvevőszék elemző kutatása is azt mutatta ki, hogy az elmaradt humán célú befektetések hiányában a felsőoktatás színvonala és helyzete csökkent. Már a rendszerváltás előtt is gondot jelentett, hogy GDP arányosan a nemzeti ráfordítás igen alacsony volt. 1991 és 2002 között, az oktatási rendszerre vetítve is jelentős volt a költségelvonás. Az oktatásfinanszírozás (summa): 6,1%-ról 4,1%-ra esett vissza, ebből a felsőoktatás: 1,7%-ról 1,3%-ra. (ÁSZ FEMI. 2004. 64. old) A tanulmány a probléma megoldását a kutatás-finanszírozás-innováció aktivizálásában látja. (ÁSZ FEMI. 2004. 127. old.) Éppen abban, melyet mi az externáliák hatékonyságnövelő tényezőjeként nevezünk.

A fekvőbeteg-ellátás helyzetének megítélése még inkább összetett probléma. egy olyan rendszer, amely nem hatékonyságnövelő tényezőnek, hanem állami és önkormányzati pénznyelő, sőt korrupt gépezetnek tekinti, az igényelt T_{Extern} befektetésekre nem tarthat igényt, hiszen nemzetgazdasági szinten hasznót nem hajt. Paradox módon növekszik a köz és magánkiadás szintje, miközben a színvonal romlik. A Tanulmány szerzői nem beszélnek Externális hatásokról, de a meghatározó szereplők szerepkörét meghatározva mégiscsak erről

Az etikusan elkötelezett (T_E) gazdasági ráfordítások hiányában a reálgazdaság állapota romlik. A korrupció szintje, az adóelkerülés mértéke magas, még a „potyautasok” nagy száma is terheli a költségvetést. A mobilitásra képes emberek külföldön keresnek és találnak elfogadható körülményeket. Etikus befektetések hiányában a negatív extern hatások váltják fel a pozitívakat. Közvetlenül mégsem ezek vezetnek nemzetgazdasági válsághoz, de hozzájárulnak. Amikor az etikus befektetések hiányában elmaradt hasznot számoljuk, jelentősebb a hiány, mert ($T_n = T_E \cdot r^n$) ($r > 1$) kamatos kamatával mérlegelünk.

Az Állami Számvevőszék több elemző tanulmányában is felhívta a figyelmet az externáliák szerepére. A tanulmányok szerzői kapitalizációról, kamatos kamattal növekvő értékekről nem, de kulminálódó hatásokról szólnak. Minden esetben kiemelik, hogy az emberi tényező figyelmen kívül hagyásával a (mindenkori) kormányzat veszélyezteti a vizsgált szféra működését, valamint hogy a keletkező problémák kezelése megemelt finanszírozást igényel.⁴⁷

Az egészségügy, azon belül a fekvőbeteg ellátás helyzetét feltérképező tanulmány a nemzetközi szakirodalom tanulságaival összhangban állapította meg az emberi tényező meghatározó szerepét, és a nem megfelelő finanszírozás tényét. (ÁSZ FEMI. 2003/a.) Ideális esetben a támogatás befektetést jelent, az ellátás színvonala is magasan tartható, és

szólnak. Kornai nyomán említik meg a kultúra, iskolázottság, társadalmi elvárások szerepét. (ÁSZ FEMI. 2003/a.. 32-33. old.) Finanszírozásnál valahogy be kell vonni minden érintettet, hogy koncentráltan támogassák a finanszírozó–állampolgár–biztosító hármas egységét, mégpedig elvszerű módon. (ÁSZ FEMI. 2003/a.. 113-136. old.)

⁴⁷ A nonprofit szektor állapotát elemző munka kiemeli, hogy óriási és kihasználatlan lehetőségekkel rendelkezik. Többségük bírja a társadalom támogatását, erkölcsi elismerését, viszont a nemzetközi tapasztalatokkal ellentétben az anyagi forrásokat nem képesek kellő mértékben mozgósítani. Az 1992-2001 közötti időszakot vizsgálva „a közalapítványok többsége rendszeres költségvetési támogatás nélkül működésképtelennek bizonyult.” (ÁSZ FEMI. 2003/b. 45-46. old.) Ez ellentétben a velük szemben megfogalmazott társadalmi igényekkel, és az állam velük kapcsolatos pénzügyi elvárásokkal.

- A tanulmány szerzői a helyzetért a szektor korrupciós veszélyeztetettségére utaltak, valamint a humán erőforrások elégtelen kihasználtságára.

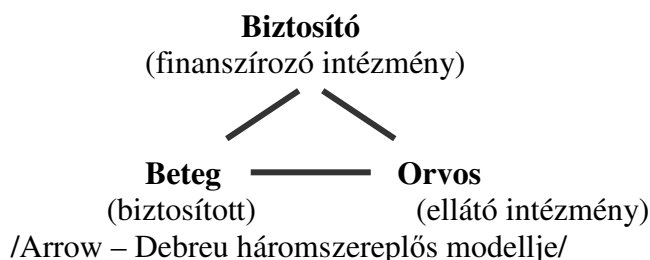
- Az is problémát okoz, hogy Magyarországon a szektor pontos körülhatárolása definíciós nehézségekbe ütközött már a legkorábbi időszakban is. Pl. Amerikában egyszerű a helyzet, ott a kormányzattól függő, vagy független helyzetet kell csak lekülöníteni, és nevezik NGO-nak. Magyarországon nevezik civil szférának, non profit szférának, társadalmi szervezeteknek, eltérő gazdasági tartalommal. Európában nincs közvetlen összefüggés a finanszírozás és támogatottság között. Gazdasági és etikai tartalmaik is lehetnek magasak, vagy alacsonyak, anyagi helyzetüket nem ez határozza meg, legfeljebb motiválja. (Huff.)

A felsőoktatás helyzetét és finanszírozásának állapotáról is hasonlóképpen vélekednek a tanulmány szerzői.

- A szektor óriási, és nem kellőképpen kihasznált humántartalékkal rendelkezik. A rendszerváltás előtt ez úgy jelentkezett, hogy mesterségesen visszafogták az igényeket. GDP arányosan is alacsony, 1% alatt volt a finanszírozás. A rendszerváltást követően látványosan nőtt a hallgatói létszám, melyet csak kis mértékben követett a támogatás. 1991-2002 között 1.7%-ról 1.3%-ra ez is csökkent.

- A szektorban rejlő gazdaságélénkítő és humán erőforrás szintjét emelő tényezőket a tanulmány nem azzal a hangsúllyal emelte ki, hogy ezek költségvetési forrásokat felemésztő kiadások lennének, hanem igen helyesen az innováció fejlesztő hatásukat emelték ki. (ÁSZ FEMI. 2004. 127. old.)

sikerül elérni, hogy ez a humáncélú ráfordítás ($+T_{\text{Extern}}$) befektetés legyen és nem pusztán ($-T_{\text{Extern}}$) kiadási tétel. (Huff) El kell hozzá érje a Kenneth Arrow által elvárt harmóniát. A piaci kudarcok elkerülése érdekében minden érintett szereplő igényét ki kell elégítse.

- Arrow véleménye szerint az igényelt harmónia akkor valósítható meg, ha szimmetrikus kapcsolat alakul ki a meghatározó szereplők között. Rájött arra, hogy hatékonyságnövelő tényező, ha minden érintett szereplő rendelkezik, mégpedig releváns információval. Tehát mind intézményesen, mind individuálisan megvalósul közöttük az információk szabad áramlása.
- A finanszírozás biztonsága is megköveteli, hogy mindig nyomon követhetők legyenek a közöttük létrejövő tranzakciók. A források előteremtésétől, elosztásukon keresztül a felhasználásukig (a hasznosulásig). (Kornai. 2005.) A szereplőket – már Stiglitz szerint – úgy kell értelmezni, mint gazdasági szereplőket, ahol a beteg a „fogyasztó,” az egészségügy „szolgáltató,” a biztosító intézmény, aki lehet állam és profitorientált intézmény is, „harmadik fél.” Közöttük lényegében kétoldalú kapcsolatok alakulnak ki. (Stiglitz. 2000. 311. old.)

Finanszírozási modellben rögzíthetők a magyar fekvőbeteg ellátás legalapvetőbb feszültségkeltő tényezői. Kornai János reformkísérletére és modelljére hivatkoznak,⁴⁸ végül is az aszimmetriákat kiküszöbölni is képes önálló rendszert épít fel. Alapelveket fogalmaz meg, um: piaci, méltányossági és területi elveket, (ÁSZ FEMI. 2003/a. 121-123. old.) valamint a támogatási paradoxont. (ÁSZ FEMI. 2003/a. 17. old.)

- A piaci elv tiszta viszonyokat tételez fel, de ezek a magyar egészségügyben egyáltalán nincsenek jelen.

⁴⁸ A tanulmány külön kiemeli Kornai János 1998-ból származó modelljét. (ÁSZ FEMI. 2003/a. 25. old.) Igaz, hogy sok újdonságot nem hoz fel Arrow és Stiglitz után, de magyar viszonyokra adaptálja azt.

- A méltányossági elv iránti társadalmi igény a finanszírozást megnehezíti. Leginkább azért, mert a méltányos bánásmód megvalósítása költségtényező, amit negatív externáliának tekintenek.
- Területi elv a területi egyenlőtlenségek mérséklését próbálja meg elérni. Ellátási központokkal, melyet távoli körzetekből is el lehet érni. Regionális Kiegyenlítő Alap segíti a működést.
- A modell számol azzal a paradoxonnal, mely szerint: miközben jelentősen javul a lakosság egészségi állapota Európában és Magyarországon, mégis tovább fokozódik az igény az egészségügyi kiadások növelésére. Magyarországon az igények finanszírozhatóvá tétele érdekében a források hatékony felhasználása szükségessé teszi a transzparencia fokozását és a racionális szempontok érvényesítését.⁴⁹

Hatékonyan működtethető modellnek tehát a gazdasági racionális szempontok mellett humán szempontokkal, mint értékkel is számolnia kell. A humán szempontok érvényesítésekor a támogatás paradoxonával. Az egészségügyi ellátást financiaális megközelítésben természetesen árúnak kell tekinteni, de mindig sajátos árúnak. Embereket érintő kérdésként kell tárgyalni. Az esendő és egyedi ember léte szerint is különbözik a többitől, egyesek egészségesebbek – kevesebb pénzből biztosíthatók – mások betegesebbek – tehát drágábbak: „kínálata nem illeszkedhet a fizetőképes kereslethez.” (ÁSZ FEMI 2003/a. 22. old.)

Humán célú befektetéseknek kettős arca van. Egyrészt gazdasági racionális megfontolások szerint érvényesített. Másrészt a humán, etikai tartalma révén érvényesíti a bölcsesség, bátorság, szolidaritás és szeretet erényeit. A két „arccal” közösen teszik lehetővé, hogy a befektető a humán szféra finanszírozása révén hasznot és ne veszteséget könyveljen el.

Pozitív folyamatok beindulása.

Az etikai tartalom, miként más externáliák, akkor indítanak el pozitív folyamatokat, és hoznak hasznot a befektető számára, ha a befektetéssel releváns etikai természetű célokat is megfogalmaznak. Tehát lehetővé válik, hogy a gazdasági és etikai tartalom egymásra találjon. A relevancia mértéke a befektetés hozadékaiban ($T_n = T_E \cdot r^n$) fejezhető ki.

⁴⁹ A tanulmányban idézett paradoxont eredetileg az Európai Bizottság egy 1997-es dokumentuma vetette fel.

Két munkahelyi példával meg lehet világítani.

Pl./a. A vállalatnál a dolgozókat minimálbérért foglalkoztatják. (62500 Ft.)⁵⁰ A vezetőség a következőképp okoskodik: Amíg valaki ennyi pénzért is hajlandó dolgozni, nem éri meg bért emelni. A munkavállalót is bizonyosan kényszer viszi rá, hogy ezt az alacsony fizetést elfogadja. Kapcsolatukat a kényszerítő körülmények formálják. Tisztában vannak vele, hogy amint lehetősége kínálkozik jobb munkát találni, a dolgozó felmond. Utilitarista elveknek megfelelően viszonyukat a piac szabályozza. Az internáliák (T_{Intern}) a maguk tisztaságában érvényesülnek. Humán tényezővel senki nem számol, hiszen az nem egyéb, mint költségtényező, amin a vállalat menedzsmentje tovább szeretne faragni, a munkavállaló viszont emelni szeretné.

Pl./b. B vállalatnál a dolgozókat szintén minimálbérért foglalkoztatják. A minimálbér a dolgozó számára ugyanúgy elfogadhatatlan, mint az A vállalatnál dolgozók számára, mégsem valószínű, hogy az első adandó alkalommal elhagyják. B vállalatnál dolgozók lojálisak. Jól felfogott érdekük, és racionális megfontolások ellenére fogadják el helyzetüket, és tartanak ki munkahelyük mellett. Ez az első látásra érthetetlen lojalitásuknak (e_{loj}) etikai tartalma van. Lojalitásukat elsősorban nem a kényszer motiválja. Őket annak ellenére fűzi munkáltatójukhoz ez a morális viszony, hogy a térségben magas, vagy éppen alacsony a munkanélküliség szintje. Lojális marad, és csak alapos indíttatás esetén gondolkodik el rajta, hogy változtasson.

B vállalat a dolgozóját partnerként kezeli, vele személyes viszonyt tart fenn. Főnöke őszinte stílusban ($e_{\text{őszinte}}$) beszél vele, bizalmas légkört (e_{bizalm}) alakít ki, bemutatja a vállalat helyzetét és azokat a körülményeket, melyek miatt képtelen számára a minimálbérnél magasabb összeget biztosítani. Azt érzékelteti vele, hogy mihelyt a körülmények megváltoznak, emelni fogja. Munkavállalóként azt érzékelik, hogy őket embernek tekintik és etikai szempontokat érvényesítő kapcsolat alakul ki közöttük.

Pozitív folyamatok ekkor indulnak be. Az internáliákra externáliák, jelen esetben etikus viszony rakódik:

$$E = (e_{loj}) + (e_{\text{őszinte}}) + (e_{\text{bizalm}})$$

⁵⁰ 2006-os adat. (KSH.)

Erős kötelék alakul ki közöttük. Még az egyébként elfogadhatatlan anyagi helyzetet is elviselhetőbbé képes varázsolni, ha tisztességesen szólnak az emberhez. Tisztán piaci viszonyokra ráépül a pozitív etikai tartalom, miután a pozitív folyamatok elindultak.

$$T_{\text{Intern}} + T_E$$

$$/T_E \Leftrightarrow (e_{\text{loj}}) + (e_{\text{őszinte}}) + (e_{\text{bizalm}}) /$$

$$/T_E \Leftrightarrow E /$$

$$T_{\text{Intern}} + E$$

A munkavállaló lojalitásának anyagiakban is kifejezhető értéke akkor derül ki, ha jelenlegi munkahelyét fel tudja váltani magasabb fizetéssel kecsegtető másik kedvéért. Elmegetne több pénzért, 72000 forintért. Nem teszi, mert lojalitása köti. Úgy fogalmaz: „itt elfogadnak”, „itt bíznak bennem”, hiszen őszintén beszélnek, beavattak a problémáikba, 15%-os béremelkedés kedvéért nem változtatok. Az etikai tartalom T_E értéke tehát 9500 Ft.

$$T_{\text{Intern}} + T_E = 62500 + 9500$$

Az az (E) etikai tartalom, ami B vállalatnál pozitív externáliaként jelentkezik, A vállalat esetében elmaradt haszonként, sőt amint elmegy az egyébként jól dolgozni képes munkavállalója, veszteségként számolható.

A pozitív folyamatok mindaddig tartanak, míg az etikus kapcsolat fennmarad, ameddig benne az egyik fél nem csatlakozik. Mihelyt azt tapasztalja a munkavállaló, hogy az őszinte hangnem csak látszat, hogy a vezetőség eddig manipulálta, a vállalat iránt tanúsított eddigi lojalitása ellenkezőjére változik. Még akár előnytelenebb helyzetet is szívesebben választja.⁵¹

⁵¹ Az egészségügyi dolgozók bérhelyzete nemcsak nemzetközi (nyugat-európai), de magyar viszonylatban is elfogadhatatlanul alacsony. Az egészségügyi szektorban (a szociális ellátást is ide sorolva) 2006-ban, KSH adatok szerint a bruttó átlagkereset 151829 Ft. volt. Ez 20000 forinttal maradt el az alkalmazásban álló munkavállalók átlagfizetésétől (171239 Ft-tól). Európai átlaghoz viszonyítva az elmaradás közel 400%-os. A kormányzat 2002-ben bruttó 50% központi béremelést biztosított a szektor számára, mondván: „ezzel életpályamodellt teremt.”

Az egészségügyben betegség mellett dolgozókra hagyományosan óriási nyomás nehezedik. A nemzetgazdasági átlagot is alulmúló bérből kell megélniük, miközben tevékenységüket morálisan is megítéli a társadalom. Az orvost köti az orvosi eskü, társadalmi és szakmai felelőssége. Lojális magatartást várnak tőle. Reálbér növekedést várt volna a szakma. Ehhez képest a hazai politikai /!/ és gazdasági realitásoknak megfelelő bruttó /!/ 50% béremelkedést lett az eredmény.

Magyarország EU csatlakozásával együtt óriási kísértést jelent a szféra magasan kvalifikált dolgozói számára, hogy erkölcsi és anyagi helyzetükön már könnyebben változtathatnak, ha az Unió fejlettebb régióiba telepednek le. A magát becsapottnak érző orvos és egészségügyi dolgozó eddig volt lojalitása megváltozott, pozitív előjele negatív lett. Sajátos módon ennek hatására a 90-es években már magas

Az A vállalat példájával folytatva: A vállalat vezetése miután kénytelen belátni, hogy minimálbér helyett az első adandó alkalommal a jól dolgozó munkatársai otthagyják, úgy 15%-os béremeléssel próbál elcsábítani B vállalattól dolgozót. Ezt továbbra is racionális megfontolásokkal teszi.

$$T_{\text{Intern}} = 62500 + 9500$$

Attól az A vállalattól próbál csábítani, ahol a dolgozók többsége még a minimálbér ellenében is lojális marad. Kellő morális tartás hiányában haszonelvű magatartásának az a következménye, hogy esetében negatív folyamatok indulnak meg. Elmaradt haszonnal, és a 15%-os bérkülönbséggel kell számolnia.

B vállalattal szembeni etikai tartalom:

$$E = (-e_{\text{loj}}) + (-e_{\text{öszinte}}) + (-e_{\text{bizalm}}) = -9500$$

B vállalat esetén a negatív folyamatok a következőképpen alakítják helyzetét:

$$T_{\text{Intern}} = 72000 - 9500$$

Morális projekcióról.

- Morális projekciót – mint már korábban utaltunk rá – több oldalról is meg lehet közelíteni: Jelenti az etikai tartalom kivetítését gazdasági környezetbe.
- Ez a kivetítés etikus elvárásokat vetít ki, de nem öncélú módon, hanem minden esetben a gazdasági tartalommal összhangban.
- Projekció segítségével a humán tartalmakat, alapvetően pozitív externáliák internalizálunk.

A befektetett tőke az etikus befektetés során értékét képes megnövelni, hozadékaival számolni lehet. Az értéknövekedés feltétele, releváns etikai tényezőt kell választani, összhangban a gazdasági tartalommal. Akik viszont eltekintenek attól hogy vele kalkuláljanak, hogy beépítsék gazdasági tervükbe, és „tisztán” (tehát externáliáktól illetve mindenfajta pozitív etikai tartalomtól mentes) gazdasági viszonyokkal kalkulálnak, számukra a humán tényezők szerepe kifejezetten negatív, és negatív előjelű. A foglalkoztatási példáinkból is látszik (Pl./a és Pl./b.) hogy elmaradt hasznot könyvel el.

presztízsét veszített orvosi pálya a Svédországi, Angliai munkavállalás lehetőségének hatására ismét népszerűvé vált.

Akik ellenben humán tényezőkre is számítanak, pozitív hozzáállásuk eredményeként nyereséget könyvelnek el. A morális projekció (r kamatlábon) értéknövekedést produkál.

„Tiszta piaci verseny” nem tűri a morális projekciót. A befektetett T összeg normál pénzügyi viszonyok között, úgymond „tisztán” kamatozik, „tisztá” körülmények és gazdasági erőviszonyok szerint a térül meg, vagy veszíti el értékét. A „piac tisztaságát” akár negatív, akár pozitív irányban, de befolyásolják az emberi tényezők és egyéb externáliák. T_{Intern} befektetések esetén akik „tisztá viszonyokkal” számolnak jelentős befektetői kockázatot is kell, hogy mérlegeljenek.

T_{Intern} befektetés jellegzetessége, hogy megengedi a pénzügyi logika alkalmazását, kiszámíthatjuk jelen és jövőértékét, viszont nem engedi meg, az egyéb külső körülményekkel történő mérlegelést, amennyiben azt externáliának minősítik. Az Extern körülményektől, mint hozadéknövelő tényezőktől is idegenkedik.

$$T_{Intern} \text{ esetén: } T \text{ jelenértéke} = \frac{FV}{(1+r)^n}$$

$$T_{Intern} \text{ esetén: } T \text{ jövőértéke} = PV \cdot (1+r)^n$$

A külső körülményeket, különösen is az emberi tényezőt irracionálisnak minősítik, és elvetik. Haszonmaximalizáló szempontoknak csak az internális gazdasági tényezők felelnek meg. Modern iskolák közül leginkább a Chicagói iskola képviseli ezt a nézetet. Tanításuk szerint a humanista értékek (externáliák) megzavarják a szabad gazdasági folyamatokat, ezért ki kell küszöbölni.⁵² A gazdasági döntéshozót megzavarják abban, hogy tisztán üzleti, vagy gazdasági szempontok alapján ítélje meg a helyzetet, és képes miattuk „torz” döntést hozni. Még Stiglitz is inkább negatív, mint pozitív körülménynek

⁵² Milton Friedman nem úgy állt hozzá az etikai kérdésekhez és a humanista tartalom szerepének bemutatásához, hogy gazdasági rendszerét embertelennek tekintette volna. Ellenkezőleg. Egyetlen etikai tartalmat megtartott, mégpedig a szabadságfogalomnak egy végtelenül utilitarista jelentését. A piac egymaga is képes a viszonyokat „láthatatlan kezével szabályozni” (Smith), mi több ezzel a gazdaság szereplőitől az erkölcsöket formáló képességet is átveszi. Nem pusztán a gazdaság működik ezek után hatékonyabban, de a szabadság moralitása is bele költözik. Bátran el lehet feledkezni a jellem által formált erkölcsről, társadalmi elvárásokról, ha gazdasági viszonyok között mozgunk. (Egy alapvetően ellentétes ideológia juthatott hasonló felismerésre. Adolf Hitler a harmincas évektől gyakran hangoztatta, „az erkölcsöt átveszem tőletek.” Sztálin már a húszas években azzal manipulálta a tömeget, hogy az erkölcsöt fel kell váltani a „proletárdiktatúra erkölcsével.”) Mindazok a gazdasági értékek, melyek neki ellentmondanak félelemkeltők. Mint mondta: „egy liberális alapvetően fél a centralizált hatalomtól.” (Friedman. 1996. 44. old.)

A jóléti funkciók – értsd: szociális, és humán – természetéhez hozzá tartozik, hogy „túlburjánzásra törekszik.” 1933 után a New Deal-re, vagy az európai jóléti államelvekre is jellemző. A neoliberais avantgárd szemlélettel szöges ellentétben áll, hogy az állam akárcsak gazdaságélénkítő, vagy válságkezelő szerepet vállaljon. Milton és Rosa Friedman veszélyesnek és eredménytelennek tartotta, ráadásul drágítják az államot. (Friedman. 1998. 97. old.)

minősítette. Megállapította, hogy vannak pozitív és negatív externáliák, mégis úgy gondolta, a negatívok szerepe jelentősebb,⁵³ megnehezítve a kormányok gazdasági programjainak megvalósítását. (Stiglitz. 2000. Nyolcadik fejezet.)

Gazdasági-etikai értelemben morális projekcióról beszélhetünk minden humáncélú befektetésnél. Az (E) etikai tartalom kapitalizációja eredményeként a befektetés nagyságával és az adott gazdasági-társadalmi körülményeknek megfelelően hasznosul a tőke. Azonos körülmények, befektetés nagysága, és futamidő alatt a megtérülés kiszámítható (r kamatlábbal) mértéke közel azonos nagyságú. Mindez a normális pénzintézeti befektetésekhez hasonlóan zajlik, igaz a számszaki kalkuláció közvetlenül az emberi tényezőre irányul.⁵⁴ Az 1 USD befektetés a futamidő végén $1 + r$ dollárt ér. A korrekten előkészített 1 USD humáncélú befektetés megtérülése is a futamidő végén $1 + r$ dollárt ér. Lehet, hogy a futamidő rövidebb, vagy hosszabb, de a kapitalizáció ugyanaz.

$$T_{\text{Intern}} \text{ esetén: } T \text{ jelenértéke} = \frac{FV}{(1+r)^n} \Leftrightarrow E \text{ jelenértéke} = \frac{FV}{(1+r)^n}$$

$$T_{\text{Intern}} \text{ esetén: } T \text{ jövőértéke} = PV \cdot (1+r)^n \Leftrightarrow E \text{ jövőértéke} = PV \cdot (1+r)^n$$

$$/ E \Leftrightarrow T_E /$$

$$/ T_{\text{Intern}} = \text{Pénzügyi befektetés tiszta internália esetén.} /$$

$$/ T_E = \text{Etikus befektetés humán tartalommal. Az etikus befektetés kifejezhető az etikummal, hiszen intencióik azonosak. Tehát: } T_E \Leftrightarrow E /$$

Az E jelen- és jövőértékének megfelelően kell eljárni minden más Extern tartalmú befektetésnél is, és a „ $T_{\text{Extern}} \Leftrightarrow \text{Extern}$ ” ekvivalencia szerint alakulnak a dolgok.

⁵³ Negatív vélekedése mögött az a szakirodalomból ismert vélekedés húzódott meg, amit a negatív externáliák esetén természetesen megfogalmaznak: magas határköltséggel kell számolni. Ezt a költségnövekedést kell valahogyan elszámolni. R.H. Coase által kidolgozott törvény alkalmazása lehetővé tette a társadalmi költségek elszámoltatását. Tétele a következő: „Externáliák megléte esetén az érintettek összeülhetnek és kialakíthatnak olyan megoldásokat, amelyek révén ezek a külső gazdasági hatások internalizálódnak, s biztosított a hatékonyság.” (Stiglitz. 2000. 241. old.)

⁵⁴ A szociológiai szempontból ez természetes. Az ember esendő és individuális lény. Autonóm módon cselekszik, de ha hasonló helyzetbe kerül, hozzávetőlegesen ugyanígy reagál.

A pénzügyi számítások jórészt a tömeg részeként cselekvő, és esendő ember viselkedését veszik alapul. Ezzel számolnak a tőzsde- és a biztosítás-matematikusok. Ezzel az esendőséggel számolnak amikor kockázatot menedzselik, és a kapott statisztikus számértékkel, mint „tisztta” értékkel számolnak a továbbiakban. A tőzsdén ezzel szemben még ezzel a „tisztaságfokkal” sem kalkulálhatnak. Soros György és André Kostolany egyaránt rámutattak, „racionálisára” és „tisztaságára” veszélyes befektetéseket alapozni.

Humán célú befektetés egyedi megtérülése csak bizonyos mértékben garantált. Nagyobb tömegre számolva a morális projekció értéke számszerűsíthető.

A humán befektetések megtérülése, pénzügyi befektetésekhez hasonlóan futamidőhöz (n) kötődik. Ennek nagysága ciklusokra is osztható. Ha a ciklusok végén az $1 + r$ mértékű hasznot a befektető tovább forgatja az alaptevékenységben, úgy (p) kamatos kamatával növelt értéket könyvelhet a végén el. Morális projekciónál az etikus befektetés kvázi, extra jövedelemtermelő képességében ölt testet.

$$E_n = E \cdot (1 + n \cdot p) \Leftrightarrow T_n = T \cdot (1 + n \cdot p)$$

Humánbefektetés értéke az évek során növekszik. (Pl./b. Mint láttuk az alacsony munkabért is képes volt ellensúlyozni a vállalat tisztességes viselkedése. Elemeire bontva: lojalitás, őszinteség és bizalom voltak azok az erények melyek ott anyagiakban is kifejezhető értéket öltöttek.) A futamidő minden szakaszára kiszámítható az értéknövekedés.

$$E_n = E \cdot r^n \Leftrightarrow T_n = T \cdot r^n$$

Évek (futamidő) alatt az etikus befektetés ($E \Leftrightarrow T_E$) haszna (r) kamatosan vagy egyszerűen növekszik. Diszkontálásra természetesen csak akkor kerülhet sor az

$$„E_n = E \cdot r^n”$$

képlet szerint, ha megvagyunk róla győződve, hogy a befektetés ($T_E \Leftrightarrow E$) az adott időszak (n) alatt valóban folyamatosan kifejti pozitív hatását

(...)

Összefoglalásképpen megállapíthatjuk, hogy az etikus körülmények, miként más externáliák is kapitalizálhatók. Az internáliára és externáliára irányuló befektetések ekvivalenciájára egyaránt építhet a gazdasági tervező és ellenőre. Morális projekció vetíti ki a gazdasági közegbe azt az etikai tartalmat (etikumot), melyet anyagi eszközökkel is lehet támogatni. Ezt nevezzük morális befektetésnek. Megtérülése, ideje és mértéke kiszámítható.

Kormányzatok gazdasági vezetői vezető számára azok a felismerések a különösen hasznosak, amelyek túlmutatnak pártpolitikai érdekeiken, gazdasági szakmai és társadalmi alapokra helyezve azt. Ezáltal mind Intern, mind Extern hozadéka érvényesül. Van esély

rá, hogy leváljon pártpolitikai szándékokról.⁵⁵ A társadalmi-gazdasági környezet mintegy kitisztul, transzparenssé válik. Hamarabb lelepleződnek a vétkes, korrupt, és egyéb negatív gazdasági szereplők. A gazdasági ellenőrzés legkülönbözőbb szinten tevékenykedő képviselőinek a feladatává válik, hogy az internáliák és externáliák viszonyát, a morális projekciót és a kapitalizációt ellenőrizze. (A kormányzati szintű standardokat később tárgyaljuk.)

1.2.2.2 Kulturális tartalom kapitalizációja

A kultúra gazdasági tartalma nem azonos a gazdaság kulturális tartalmával. Az előbbi a kultúrát a piaci viszonyok között tárgyalja: kereslet – kínálat, befektetés – megtérülés – jövedelemtermelő képesség tekintetében. Az utóbbi a piaci viszonyokat befolyásoló (Extern) körülmények szerint, magát a kulturális tartalmat vizsgálja. A kulturális tartalmat és kapitalizációját az elkövetkezőkben, ez utóbbi értelemben vesszük szemügyre.

A kulturális tartalom gazdasági természete hasonló az etikához, maga is externália. Esetében is azt a befektetői magatartást vizsgáljuk, amely a gazdasági szféra értéknövekedését befolyásolni képes a maga sajátos eszközeivel.

Azok a piaci befektetők, akik externális hatások nélkül kalkulálnak, természetesnek tartják, hogy „tisztán” külső körülmények zavaró hatásaitól mentesen kalkulálhatják befektetéseik után a hasznot, nem számolnak a kulturális hatásokkal. A kultúra a humán tényező és az etikai tartalomhoz hasonlóan jelentős döntésbefolyásoló tényezővé tud válni. Jobban járnak azok a befektetők, akik figyelembe veszik a kultúra befolyásoló szerepét. A kulturális tartalom kapitalizációjával ugyanúgy számolni lehet, mint azt az etikai tartalommal az imént láttuk.

A kultúrának, mint externáliának jellegzetessége, hogy nem egységesen befolyásolja a döntéshozókat. $C_1, C_2, C_3, \dots C_n$ különböző kulturális jelenségek tartalmukat tekintve és a gazdaságra gyakorolt hatásaikban is eltérnek egymástól. Egyik nagyobb, másik kisebb mértékben járul hozzá a befektetés sikerességéhez, de akár vissza is foghatja azt negatív externáliaként. Ez nem teljesen új keletű felismerés, a 19. század végén Max Webertől (1864-1920) származik.

⁵⁵ Politológiaiilag természetesen ez irreális elvárás. Ha viszont az elvárások szintjén garantálni lehet a funkcionális különállást, úgy szabályozott keretek közé kerül. Párttörvénynél is hatékonyabb módszer, ha a funkciók, és közhatalmi felelőssége felől történik szabályozása.

A gazdaságtörténeti, gazdaságszociológiai munkásságának, mintegy melléktermékeként, fedezte fel a kultúra gazdaságformáló szerepét, hogy a kultúra akár önállóan is társadalmi és gazdasági viszonyokat képes teremteni. A marxi értelemben vett alépítmény és felépítmény kölcsönhatásában a felépítmény aktívabb szerepét hangsúlyozta.⁵⁶ Elsőként bizonyította be, hogy a kultúrának – példája szerint a protestáns vallásnak – társadalom és gazdaságot formáló ereje van. (Weber. 1982) Az 1895-ös badeni adóbevallások íveit tanulmányozta figyelt fel arra, hogy azonos gazdasági feltételek között élő és tevékenykedő polgárok eltérő gazdasági aktivitást fejtenek ki kulturális (vallási) háttérükkel összefüggésben. A katolikusok adóköteles jövedelme magasabb, mint a protestáns valláshoz tartozóké. (Weber. 1982. 29. old.) Ezek ismeretében jelentette ki a könyve címében foglaltakat: „a protestáns etika és a kapitalizmus szelleme” között szoros összefüggés van. Ezek után már csak a protestáns–katolikus reláció kulturális és gazdasági következményei érdekelték. (Badeni zsidó közösség gazdasági és kulturális aktivitása hiába volt nagyobb a vizsgált időszakban, ezzel nem foglalkozott.) Szellemtörténeti magyarázatot a protestáns teológiában kereste és találta meg. Szent Ágoston (Augustinus) (354-430) filozófiájában már benne volt a predestinációról⁵⁷ szóló tanítás, mellyel mintegy megelőlegezte reformáció egyik legfontosabb tételét. A predestináció-tan Kálvinnál kapta meg modern gazdaságszociológiai tartalmát, melynek révén híveit nagyobb gazdasági aktivitásra tudta buzdítani, mondván ezzel Istennek tetsző mód cselekszenek.

A gazdasági élet minden szereplőjére hatnak kulturális tényezők. Ez akkor is befolyásolja őket döntéseik meghozatalában, ha egyébként „tisztá” körülményekre törekszenek. Befolyásoló tényező lehet neveltetésük, erkölcsi tartásuk, morális elvárások, vallási és egyéb meggyőződésük. Személyhez köthető, tehát kényes kérdések ezek. Könnyen érhet az a vád, hogy a gazdaságra gyakorolt hatás csak feltételezéseken alapszik, empirikusan igazolhatatlan. A klasszikus közgazdászok Smith nyomán mondják: az ember racionális lény, mindenki másnál jobban ismeri személyes érdekeit. Cognitív döntést hoz. Ezzel a dogmával szembehelyezkedni a tapasztalatok ismeretében lehet. Hiszen a kultúra

⁵⁶ Karl Marx (1818-1883) véleménye szerint a kultúrának nincsen társadalomformáló ereje. Az 1850-es évektől kezdve beszélt a társadalom alajáról és felépítményéről. Aktív szerepet az a gazdasági alapzat („unterbauen” tehát alépítmény) játszik, mert az adja „a gazdasági és termelési viszonyok összességét.” Rá épül a politikai, jogi, vallási, ideológiai és kulturális építményként az „óriási felépítmény.” (Marx. É..n.) Marx szociológiája Weberre nagy hatást gyakorolt, de a társadalomformáló erők működését éppen ellenkezőleg látta. Míg ő a társadalmi konfliktusokra tette a hangsúlyt, és termelési tényezők aktivizáló szerepére helyezte a súlyt, Weber a csoportformáló tényezőkre, például a kultúrára.

⁵⁷ „Ha nem vagy kiválasztott, cselekedj úgy hogy kiválasztott légy !” Hirdette – az egyház által később szentté avatott – Ágoston, Kálvin előtt közel 1200 évvel.

gazdaságra gyakorolt hatását még a neoklasszikus közgazdászok és utilitarista etikus követők is elismerik. Abból a tapasztalatból kell kiindulni, hogy a tisztának tekintett gazdasági döntések és a kulturális értékek által befolyásolt döntések eltérnek egymástól. Az eltérítés nagysága az adott kultúrán múlik. A „tisztán racionális” döntés, amennyiben egyáltalán van ilyen /!/, eltér a gazdaságon kívüli tényezőktől (externáliáktól) befolyásolt, „nem racionális” döntéstől. A klasszikus vélekedés is arra utal, hogy a tisztán racionális döntés lenne a leghatékonyabb, hiszen egyéb tényezők (negatív externáliák) negatívan nem befolyásolják. A kultúra által befolyásolt döntés negatív eredménnyel jár. Weber azonban épp arra hozott fel adatokat, hogy vannak gazdaságélénkítő képességekkel rendelkező kultúrák. Ahhoz, hogy a kulturális tartalom kapitalizációjában rejlő lehetőségeket megismerjük, nézzük meg pontosan, a kultúra mi módon nyilvánul meg.

A „tisztán racionális”, azaz, pusztán gazdasági megfontolásból születő döntést tekinthetjük a leghatékonyabbnak, de akár hatékonyságában vesztesnek is. Külső körülmények nem befolyásolják a döntéshozót, hideg fejjel dönt.

Jelöljük: D_R -el!

Decizio = lat. /el/döntés, elhatározás.

Racio = lat. ész, értelem, józan dologra utal.

Amennyiben a döntést kulturális tényezők befolyásolják, úgy kulturális tartalma miatt a D_R döntéstől különbözni fog, mégpedig a kulturális befolyásoltság mértéke szerint.

Jelöljük: D_C -vel!

Cultura = lat. kultúra, /esetünkben:/ emberi kultúrára utal.

Alapesetben a kulturálisan mérlegelt döntés, mintegy rátelepszik a józannak minősített döntésre. A D_R döntés ezek szerint a legalapvetőbb. Ha tehát meg akarjuk tudni az adott kultúra által ráakódó kulturális „terheltségét.” Kulturális mértéke alapján a racionális döntéssel mérhető össze. A negatív és a pozitív előjel nem a gazdasági teljesítőképességük különbözőségét jelzi, inkább ideológiai feltételezés.

$$D_C - D_R = C$$

$$D_R + C = D_C$$

A kulturális tartalom mérése a gyakorlatban nem ennyire egyszerű. Nemcsak a kulturális hatások (C) mérése nehéz, de az alapértelmezett racionális döntés (D_R) mérése is. Az sem abszolút, hisz csak a többi mellett látszik annak. Adataink hiányosak. Bizonyítsuk a megállapítást a Webertől származó badeni adatsorral. (Weber. 1982. 29.old.)⁵⁸

$D_{C1} = 589\,000$ márka / 1000 fő katolikus polgárra számolva.

$D_{C2} = 954\,060$ márka / 1000 fő evangélikus polgárra számolva.

$D_{C3} = 40\,000\,000$ márka / 1000 fő zsidó polgárra számolva.

Az adatokból mire következtethetünk? Magát a racionális döntést nem látjuk, csak a kulturálisan motivált döntések gazdasági következményeit. Közülük próbáljuk meg azt kiválasztani, melyről feltételezzük, hogy racionális, „tehát kulturálisan érintetlen.” // Egyik sem az. Ha mégis rámutatunk az egyikre, ideologikusan tesszük.

Praktikus megfontolás alapján a legsikeresebb kulturálisan motivált döntést kikiálthatjuk racionálisnak. Még az önkényesség bélyegét is vállalhatjuk, hiszen a gazdaságilag leghatékonyabb döntést keressük. Badenben a 19. század végén a D_{C3} zsidó közösség gazdasági teljesítménye kelti azt a benyomást, hogy D_R racionális döntéseket meghozni képes közösség. Tekintsünk tehát el a felmerülő ontológiai problémáktól, csak hogy számolni tudjunk, azonosítsuk a legsikeresebb kulturális közösséget a racionális közösséggel.

$$D_{C3} = D_R$$

A többi közösség anyagiakban kifejezhető eredményességét hozzá viszonyítjuk. Így Baden evangélikus közössége $D_{C3} - D_{C2}$ mértékben van lemaradva. Pénzben mért kulturális teljesítménye 39045940 márkával gyengébb. A katolikus közösség $D_{C3} - D_{C1}$ mértékben, 39411000 márkával marad el a D_R racionálisan lehetségestől. (Huff. 2007/a.)

Az a befektető, aki elsősorban befektetésének hozadékát mérlegeli, a kulturális tartalmak gazdasági lehetőségeivel számolhat. Az anyagilag leghatékonyabbnak tetsző kulturális közösséget, mintegy racionalizálja. (Értsd: ideologikus és anyagi megfontolásból racionálisnak minősíti az anyagilag legeredményesebb kulturális döntést.) D_R és D_{C3} ,

⁵⁸ A kulturális tartalmú gazdasági döntéseket a továbbiakban csak a Webertől származó adatokkal igazolhatjuk. Modern adatokhoz hozzáférni nyilvánosan nem lehet. Magyarországon és Európában másutt is a személyiséghez fűződő jogokra hivatkozva kerülnek a korrekt adatgyűjtést.

racionalis és sikeres kulturális döntést a befektetendő T tőke mértékében kapitalizálja. Hagyományosan ezt nevezzük racionalizációnak. A C_1 , C_2 , C_3 kulturális közösségek mindegyikéhez feltételezzük, hogy valamikor a 18-19.században Badenben T befektetés érkezett, amely T_1+r_1 és T_2+r_2 és T_3+r_3 mértékben, tehát az adott kultúra lehetőségei szerint hasznosult. Ennek eredményeként alakult ki az az állapot, melyre Weber 1895-ben rátalált.:

$C_1 = 589\,000$ márka /1000 fő katolikus adóköteles jövedelem.

$C_2 = 594\,000$ márka /1000 fő evangélikus adóköteles jövedelem.

$C_3 = 40\,000\,000$ márka /1000 fő adóköteles jövedelem.

A C_1 , C_2 , C_3 kulturális (vallási) csoportokhoz kapcsolódó adóköteles teljesítményt úgy kell tekinteni, mint egy n évvel korábban befektetett – tételezzük fel, hogy mindhárom közösség részéről azonos – T összeget. (Pontos történeti ismeretek hiányában kénytelenek vagyunk ezt feltételezni.) Ez érte el 1895-re, p százalékos kamattal, r kamatláb mellett a mutatott szintet.

T_n kulturálisan determinált tőke hozadéka eltérő eredményt hoz.

$$T_n \Rightarrow (C_1 < C_2 < C_3)$$

Az adott kulturális (vallási) csoport a rá jellemző etikai tartalma szerint nyilvánul meg, gazdasági döntéseit a „tisztán racionalistól” az adott kultúra képessége szerint mintegy eltéríti. Az adott kultúra, nyilván egyéb externáliákkal közösen fejtenek ki akkora eltérítő hatást, hogy a futamidő végére a tapasztalt eredményt kapjuk. Az eltérítő képességet közgazdaságtanilag a p kamattal, és r hozadékaival jellemezhetünk. Összegezve az elmondottakat: a C kulturális tartalom, mint E etikai tartalom kapitalizált értékét kiszámíthatjuk.

$$E_n = E \cdot r^n \Leftrightarrow T_n = T \cdot r^n$$

$$E_n \Leftrightarrow C_n$$

$$C_n = (C \cdot r_1^n) < (C \cdot r_2^n) < (C \cdot r_3^n)$$

Az adott kulturális közösség által n évvel korábban befektetett T_n tőke jelenértéke az adott C kultúra anyagiakban kifejezhető hozadéka.⁵⁹

$$T = T_n \cdot v^n = T_n \cdot \frac{1}{p^n}$$

$/v = \text{diszkonttényező}/$

$/r = \text{kamatláb, } p \text{ százalék kamat mellett.}/$

$$v = \frac{1}{r} = \frac{1}{1+p}$$

$$r = 1 + \frac{P}{100} = 1 + P$$

C kulturális externális hatását, T befektetésre gyakorolt hatását kétféleképp adhatjuk meg: n futamidő szerint egyszerű és kamatos kamatozással:

C kulturális externális gazdasági hatása: T_n (egyszerű kamatozással) $= T \cdot (1+n \cdot p)$

C kulturális externális gazdasági hatása: T_n (kamatos kamatozással) $= T \cdot r^n$

Minden gazdálkodó kulturális közösségnek csak rá jellemző kulturális szokásai, gazdálkodási, és pénzügyi kultúrája, és morális szintje van, amely eltérő gazdasági aktivitásukban is kifejeződik. Képleteink segítségével C_1 , C_2 , C_3 kulturális közösségek mindegyikére ki tudjuk számítani gazdasági potenciáljukat. Azt is, hogy moralitásuknak mekkora a gazdaságilag kifejezhető szintje. (Ne feledjük: $E_n \Leftrightarrow C_n$) A befektetett (T) tőke az adott kamatlábon, $r=1+P$ hozadéka az egyik esetben magasabb, másiknál alacsonyabb. ($T_n \Rightarrow /C_1 < C_2 < C_3 /$)

A befektetésekre gyakorolt kulturális hatások mértékét r_1 , r_2 , r_3 kamatláb szerint határozhatjuk meg, mint a morális projekció kultúránként különböző eltérését.

⁵⁹ Ne értsük félre, ez a hozadék nem a vizsgálat alá vont kultúrák közötti rangsor. Ez kizárólag csak a jövedelemtermelő képességeik szerinti sorrend. Baden esetében, a bázeli kulturális közösségek között kialakult anyagi képességről szól.

$E_n = E \cdot r^n \Leftrightarrow T_n = T \cdot r^n$ képletet átrendezve a kulturális befektetések természetéről is képet kapunk. Baden kulturális közösségeibe fektetett tőke nagyságára és megtérülési mutatóira is következtethetünk segítségével.

$$r^n = \frac{T_n}{T} \qquad r = \sqrt[n]{\frac{T_n}{T}}$$

Badeni befektetés eredetét kutatva puszta ahhoz, hogy pontos adatokkal dolgozzunk a befektetett T tőke nagyságát és/vagy a befektetés n időtartalmát (kvázi futamidejét) kellene ismerni. Ehhez képest csak C_1 , C_2 , C_3 összegzett adatokat ismerünk 1895-ből. A számolás folytatásához jó közelítő adatokat kell találni.⁶⁰

A befektetésekre gyakorolt kulturális hatások mértékére vagyunk kíváncsiak. Jó közelítéssel feltételezzük, hogy ismerjük a befektetések kezdetét, így $n=20$ évvel számolunk. Ezek után a befektetések T mértékének összegét akár fiktív számmal is helyettesíthetjük, $T=200000$ márka. Ezekre számoljuk ki r_1 , r_2 , r_3 kamatértékeket.

C_1 kulturális közösség gazdasági aktivitása Badenben 1895-ben:

$$T_{20} \Rightarrow C_1 \rightarrow r_1 = 1,05$$

C_2 kulturális közösség gazdasági aktivitása Badenben 1895-ben:

$$T_{20} \Rightarrow C_2 \rightarrow r_2 = 1,08$$

C_3 kulturális közösség gazdasági aktivitása Badenben 1895-ben:

$$T_{20} \Rightarrow C_3 \rightarrow r_3 = 1,69$$

1.2.2.3 Externáliák és az etikum kaotikus viselkedése

A közgazdaságtan identitásához elválaszthatatlanul hozzátartozik racionalizáló szemlélete. Externáliákkal, így etikai kérdésekkel is csak akkor foglalkozik érdemben, ha az irracionálisként számon tartott körülményeket valami módon képes racionalizálni. A

⁶⁰ Baden keresztény és zsidó közössége, történeti források szerint a korai középkor óta élnek együtt. Kapcsolatukat megrázta egy 13. századi antiszemita pogrom, valamint a 16-17. századi vallásháborúk eseményei, kialakult a térségre jellemző vallási szerkezet: katolikusokkal, evangélikusokkal és zsidókkal. Az 1895-ben tapasztalt arányok a Porosz-Francia háborút (1871) követően stabilizálódtak. A zsidóság gazdasági aktivitása a keresztény közösségekkel szemben látványosan ekkor növekedett meg. 1874-1894 között zajlott le tehát az 1895-ig tartó változás. Ezzel a 20 évvel, mint n futamidővel már korrekten tudunk számolni. A háború előtt bizonyos, hogy a közösségek eltérő anyagi háttérrel rendelkeztek, viszont a háború szétzilálóan hatott. 1871 után az erőviszonyok kiegyenlítettebbé váltak, lehetővé téve a számolást.

káoszelmélet módszertana azzal segíti a gazdasági tervezőt és számvevőt, hogy a gazdasági folyamatok váratlan irányváltoztatásait is kezelni képes.

Hagyományos pénzügyi műveleteknél pontosan kiszámítható hogy a befektetés n futamidő után mekkora hasznot hajt. A T_{Intern} pénzügyi befektetéskor minden érintett racionálisan próbál eljárni, és joggal számít megtérülésével.

$$T_{\text{Intern}} \text{ esetén: } T \text{ jelenértéke} = \frac{FV}{(1+r)^n}$$

$$T_{\text{Intern}} \text{ esetén: } T \text{ jövőértéke} = PV \cdot (1+r)^n$$

Egy olyan befektetés, ami nem, vagy nem a megfelelő mértékben térül meg, kockázatos. Leginkább külső (Extern) tényezők teszik lehetetlenné a „tisztá” (Intern) körülmények szerint kiszámított megtérülést. Még a legtisztábbnak vélt ügyletnek is van bizonyos kockázata, amivel számolni érdemes. Az Extern körülmények mérlegelése a hozam pontosabb kiszámítást segíti.

Aki pl. idegen valutába fekteti pénzét, az átváltási kockázattal is kell kalkuláljon. Amikor nem garantált a maximális hozam, attól még jelentős lehet a haszon, érdemes a kockázatot vállalva az üzletbe belevágni. A tervezhető nyereség és tervezhető veszteség arányában kell a kockázatot mérlegelni.⁶¹ A kormányzati költségvetés kialakításakor a tervező felelőssége, hogy a kockázati tényezőket mindig alaposan mérlegelje. Stiglitz bizonyította be, hogy a mikrogazdasági szinten helyes megállapításokból nem szabad (mert veszélyes) közvetlenül makrogazdasági következtetéseket levonni. A világ sok válságokkal küzdő országa került már a kelleténél is nehezebb helyzetbe azon tanácsadók miatt, akik ezt hirdették. Sajátos módon, miközben segítő szándékkal tették, ellenkező hatást érték el. A

⁶¹ Kockázat esélyének mérlegelésekor érdemes számításba venni kaotikus, nehezen tervezhető változásokat is. Paradox módon az előre nem látható helyzetekre kell felkészülni. Pl. Egy sikeres nemzetgazdasági tényező vállalat, pénzügyi összeomlására, különösen sikereinek csúcsán természetesen senki nem számol. Miközben lehet, hogy épp ezek a legveszélyeztetettebbek.

Pl. Az angol font elleni híres (hírhedt) Soros-spekuláció rendes tőzsdei műveletként indult. Soros és még számos névtelen spekuláns a font ellen spekulált. Azt használták ki, hogy a Királyi Pénzügyi Intézet már korábban is számos kockázatos ügyletet bonyolított, várható volt hogy előbb-utóbb nem jönnek be.

Pl. Annak idején a Posta Bank ügyfelei – egyesek szerint még bennfentesek – sem számítottak azokra a kaotikus eseményekre, melyek a 90-es évek végén válsághoz vezettek. Pedig a bankelnök Princz Gábor már igen sok kockázatos műveletet vitt véghez, sőt pénzügyi szabályt szegett meg. Mire a hírek napvilágra kerültek, a bizalmi válság eredményeként a Bank csőd közeli állapotba jutott, és kaotikus folyamat vette kezdetét.

Mindkét esetben kaotikus események alakultak ki azok után, hogy az intézmények menedzsmentje túlzott kockázattal járó vállalkozással és törvények megszegésével válságot idéztek elő, és külső állami beavatkozás kellett a válságmenedzseléshez.

válságok tovább mélyültek. A Dél-amerikai, Ázsiai térség válsággócainak kezelésétől, a feltörekvő (pl. poszt-szocialista) országoknak szánt tanácsaival az IMF, Világbank és a WTO modernista szellemében abból indult ki, hogy a központi költségvetésből a szektorok számára juttatott támogatások a mikro szinten megszokott módon fejtik ki hatásukat és hasznosulnak. (Stiglitz. 2003. I. fejezet.) Számtalan tényező egyidejűleg fejt ki hatását, az összesre odafigyelni lehetetlen. Ezért esik meg, hogy épp a kevésbé lényegesnek látszó válik kulmináló tényezővé.

Ki lehet ugyan jelenteni, hogy az emberi tényezőkkel nem kell foglalkozni, mondván ettől lesz „tisztá” a gazdaságelmélet, miközben az úgymint kikényszerítheti a jogait. Az extern folyamatok internalizálódnak, a mellékesnek minősített emberi tényezők döntő fontosságúvá válnak. Befektetőként az jár el helyesen, aki képes előrébb tekint, aki megpróbálja az externáliákat internalizálni, minden eshetőségre számítani.⁶² Belátja, hogy az externális tényezők figyelmen kívül hagyása felelőtlenség. A pozitív externáliákat érdemes hasznosítani, míg a negatívakkal kárelhárítás céljából érdemes foglalkozni.⁶³

Az externáliák gazdaságtanának és a kaoszelméletnek rokon sajátossága, hogy mindkettőt irracionálisként kezeli a hagyományos szemléletű közgazdaságtan. Talán ez is az oka annak, hogy a posztmodernbb szemléletű avantgárd közgazdaságtan komolyan kezdett vele foglalkozni.

Minden gazdasági döntésnek lehet etikailag is értékelhető, egyéni sorsokat befolyásoló, esetleg társadalmi viszonyokat alakító következménye. Ettől egyetlen döntéshozó sem tekinthet el. Azzal, hogy a gazdasági viszonyokra, sőt magára a döntéshozóra visszahat, válsághoz vezető kaotikus folyamatokat is elindít. Arra mindenki felhívja a figyelmet, hogy a nehezen kezelhető ügyletek válsághoz vezethetnek. Arra is, hogy a válságot káosz követi. Arra viszont már nem, hogy eredetileg figyelmen kívül hagyták az externáliákat, különösen is a humán tényezőt, mondván, hogy az irracionális.

Megállapítható tehát: a gazdasági válságok, és kaotikus viszonyok háttérében mindig ott van az az aktív szerephez jutott ember, akinek a szerepével a gazdasági tervezés és döntéshozatal során nem kívántak foglalkozni.

⁶² A befektetett tőke megtérülésével kapcsolatban az előző fejezetben láttuk, hogy az externális befektetés hasonlóképpen térül meg mint a hagyományos internális. A humán tartalom valóságos anyagi erővé válik.

⁶³ Az etikus befektetések költségei kellő gazdaságossági megalapozás esetén megtérülnek. Pénzügyi befektetésekhez hasonlóan történik az Extern és Intern hasznosulás. Az ekvivalencia alapja is ez.

$T_{\text{Extern}} \text{ jelenértéke} = FV/(1+r)^n \Leftrightarrow T_{\text{Intern}} \text{ jelenértéke} = FV/(1+r)^n$

J. Barkley Rosser – 1997-ben megjelent, időközben alapműként idézett – tanulmányában hívta fel a figyelmet arra, hogy a kaotikus folyamatok leírásakor paradoxonok sokaságához jutunk. Mint mondja: minden racionális beállítottságú közgazdász lineáris elvárásokkal rendelkezik. Minél inkább így közelít a dolgokhoz, a világ számára annál inkább kaotikussá válik, mert a kaotikus viszonyok dinamikus törvényszerűségek szerint alakulnak. A közgazdász akkor jár el helyesen, ha ezt elfogadja és ezekhez a „nem lineáris dinamikához” alkalmazkodik. „A közgazdaságtan különböző területein számos olyan elméleti modellt fejlesztettek ki, amelyek racionális várakozásokra alapulnak, ám bizonyos paraméterértékek mellett kaotikus dinamikát váltanak ki.” (Rosser. 2003)

Lineáris összefüggésekkel továbbra is könnyebb számolni, mert egyensúlyi törvényszerűségek szerint írhatók le. A gazdasági szereplők – egyének, kis és nagycsoportok – kölcsönhatásai alakítják ki azokat az erőviszonyokat, melyek egyensúly-törvényszerűségekbe rendezhetők, és lineárisan ábrázolhatók. Jellemzően ilyen az arisztotelészi igazságosság-modell, a walras-egyensúly, vagy a Pareto féle egyensúlyok.⁶⁴

A kaotikus folyamatok megértéséhez jellemzően nem ezek a lineárisan, hanem a dinamikusan változó idősorok analízise a hasznos. Makroszintű gazdasági tervezésnél különösen flexibilis jellege miatt érdemes kihasználni előnyeit, mint ahogy erre több iskola is felhívta a figyelmet.

- John Forbes Nash modellje alapján tételezzük fel, hogy a rendelkezésre álló releváns javak (x, y) hasznosak, és fennáll közöttük m összefüggés. Így x és y között lehet pénzügyi kapcsolat.

$$Y(x, y) = x^a y^{1-a}$$

A javakat játékelméleti szabályok szerint alakítva, x és y viszonya m tényező szerint, t időben rendeződik. (Az m tényező Nash példájában pénzügyi viszonyt rendez, de m lehetne bármely más és releváns kapcsolati tényező is, így akár erkölcsiség, vagy moralitás is. /Huff/) Játékelméleti szinten x és y között játszma zajlik. Egyensúlyviszonyok (Nash-egyensúly) a játszma végére alakulnak ki, elrendezve a szereplőket.

⁶⁴ Pareto közgazdászként szintén ragaszkodott a lineáris rendezéshez, de gazdaságsszociológusként már nem. Az 1909-ben megjelentetett Közgazdaságtanában az egyensúlyviszonyokat már nem linearizálta. Az emberi tényező aktív szerepére miatt elképzelhetetlennek tartotta, hogy bárhol tökéletes egyensúly jöjjön létre !

Káosz klasszikus módon nem alakul ki, de már a klasszikus időmodell sem működik.

- Edward Lorenz tudatosan törekedett arra, hogy a nem lineáris problémák leírásához nem lineáris leírómodellt alkosson.⁶⁵ Az 1963-ban megjelent tanulmányában⁶⁶ egy olyan időbeli változást ábrázolt, mely egyúttal térben is megjeleníthető. Az általa használt „pillangó effektus” káoszmetafora⁶⁷ magyarázatára is ekképpen alkalmas.

$$\alpha_{t+1} = \alpha x_t y_t$$

Az ismert m paraméter összefüggésében, tehát az αm^2 –en van a lényeg.

- Fokasz Nikosz a nemlineáris idősorok modelljét a tőzsdei játszmák számára tette alkalmassá, mégis számunkra fontos. Kutatásai szerint a kaotikus mozgások lényegéhez tartozik, hogy nehezen követhetők. Ennek ellenére, ha mint rendszert tanulmányozzuk és matematikailag általánosítjuk, igen egyszerű alakzatokra bomlik. Ezek, mintegy modulok épülnek egymásra és bonyolódnak. Alapvető alakzataik az idő függvényében a következők lehetnek:

- Sinusos ritmikus hullámozás.
- Az egyszerű elemek összetett rendszerei.
- Az összetett rendszereknek már kaotikus formái.

Fokasz szerint minden káosz legegyszerűbb építőeleme fraktálok módjára, dinamikusán viselkedik. Ezek segítségével nemcsak káosz építhető, de minden kaotikus jelenség modellálható. Példája a gravitációs inga által időben lezajló mozgás, felülről nézve egy papírlapon kaotikus rajzolatot hagy. Lineárisan gerjesztett, mégis örvényszerű rajz születik. Egy egyszerű másodfokú egyenlettel leírható:

$$x_t + 1 = ax_t (1 - x_t)$$

/Benne a: x gerjesztésének a mértéke./ (Fokasz. 2003.)

- A bolyongás az egyik legjellemzőbb nem lineáris modell. Robert Brown (1773-1858) botanikus és Jules Henry Poincaré (1854-1912) használták elsőként azzal a céllal, hogy az időbeli változások irányát meghatározhassák. $p_1, p_2 \dots p_n$ pontok rajzolatát A, B, C (stb) irányokban határozzák meg azzal, hogy a rajzolat iránya

⁶⁵ Edward Lorenz nem volt közgazdász, modelljét a természettudományok (meteorológiai) számára dolgozta ki, ennek ellenére a társadalomtudományi makro problémák káoszelméleti analízisére is alkalmas.

⁶⁶ Deterministic Nonperiodic Flows. In. Journal of Atmospheric Science. 1969 / 29. szám.

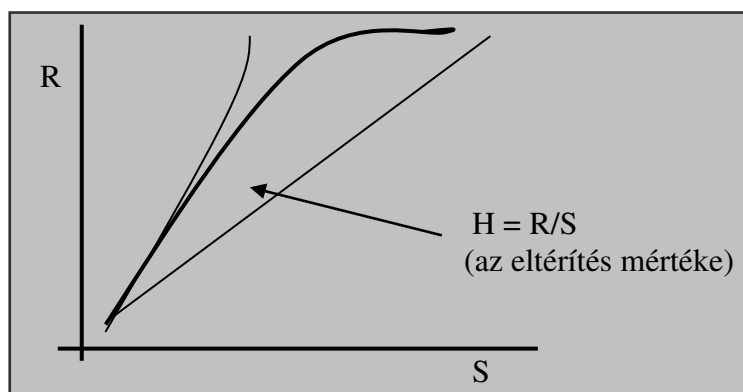
⁶⁷ Ha egy lepke megbillenti a szárnyát, elképzelhető, hogy kölcsönhatások sorozatával a Föld túloldalán hurrikánt indít el. Ez a pillangó effektus-elv nagy karriert futott be. A káoszelméleti modellezéstől a rendszerelméletig és ökológiáig sokan építkeztek rá.

teljes szabadon alakulhat, tehát bolyong. (Brown) Amennyiben a mozgások iránya t időben párhuzamos, úgy már a legkisebb elmozdulás is radikális következményekkel jár. Poincaré ezt az időben-elmozdulás törvényszerűségét az időjárás alakulásánál fedezte fel. (Időjárási adatok idősorait tanulmányozta hozzá. Azt tapasztalta, hogy már a legkisebb időjárási érték változásával a prognózis is radikálisan változott.)

Bolyongásos változások látványos változásait a Tőzsde produkálja. Minden olyan pénzügyi és gazdasági idősor esetén, ahol az emberi tényező dominánsan fejti ki hatásait. Akár hisztérikus reakciók formájában. (Huff)

- A Ljapunov-kitérő modellje dinamikus rendszerként fogja fel és ekképp ábrázolja a káoszt. A Ljapunov-diagram R és S tényezők függvényeként, mint távolodást fogja fel. Lineáris idősnál R és S függvény képe ideálisan lineáris lenne. R/S analízis az eltávolodást egy kitérő vonallal ábrázolja. $H=R/S$

Amennyiben a Ljapunov-együttható pozitív, úgy exponenciálisan távolodnak egymástól, tehát a rendszer instabil. Minél jelentősebb az eltávolodás Ljapunov-mértéke, a mozgás annál kaotikusabb. a kaotikus események valószínűsége az idő előrehaladtával még tovább nő.

4. sz. ábra. /A Ljapunov-kitérő modell./

A probléma gazdaságmatematikai, gazdasági-etikai tartalmát a gazdasági tervezés és ellenőrzés kérdéskörébe csak akkor kell átvenni, ha a hagyományos lineáris idősorok hatástalanok. Tehát minden olyan esetben, amikor az externáliáknak, esetünkben az etikumnak és számtalan humán tényezőnek a hatásával kell számolni. (Hisztérikus és kiélezett politika-gazdasági légkörben, amikor a változások iránya labilis.) Ljapunov-együtthatóval a gazdasági költségvetés

tervezőjének számolnia kell. Ellenőrzése során elegendő az eltérítés mértékére rákérdezni.⁶⁸

Kaotikus események idősor analízise is könnyen fenyegethet azzal az egyoldalúsággal, hogy a gazdaság normális működési mechanizmusairól feledkeznek meg. Erre Brock és Sayers empirikus pénzügyi elemzések nyomán hívták fel a figyelmet. Észrevették, hogy a kaotikus eseményekben egyaránt megtalálhatók lineáris és nem lineáris idősorok, mégpedig – szavaik szerint – dimenzióváltásként. Dimenzióváltások előzménye, vagy következményeként. (Rosser. 2003. 206. old.) Különösen Brock (1988-ban több tanulmányban is publikált) vizsgálatai támasztják alá, hogy a pénzügyi tranzakciók komplex, dinamikus aktusainak eredményeként még gazdasági válságtól nem érintett időszakokban is mindkét idősor jelen lehet. Ezek komplex és dinamikus események.

Kormányzati gazdaságpolitika normális körülmények között a gazdaság állapotának átláthatóvá tételében érdekelt. Nem azért, hogy a külső kontrollt (Országgyűlési, vagy Számvevőszéki kontrollt) megkönnyítse, inkább azért, hogy gazdasági tervét hatékonyabban hajthassa végre. Természetes érdeke, hogy elejét vegye a válságokat előidéző képes kaotikus állapotoknak.

- Számításba veszi az összes erőforrást, gazdasági tényezőt, amit mozgósítani képes. Klasszikus közgazdasági hozzáállás.
- Számításba veszi az összes releváns körülményt, a gazdasági tényezőkön (internáliákon) túl a humán erőforrásokat is, melyhez, mint humán értékhez (externália) viszonyul. Avantgárd, esetleg posztmodern stílusú hozzáállás.
- Épít azokra a dinamikus gazdasági körülményekre, melyek még a normál eseményekben is kaotikus szerepet játszanak. Gazdasági tervkészítésben figyelembe veszi az eltérítő körülményeket – természeti, társadalmi, politikai negatív körülményeket, az etikus befektetések megtérülését – összességében a Ljapunov-exponens eltérítő képességét. ($H=R/S$ tényezőt.)

⁶⁸ Gondoljunk csak arra a kormányzati magatartásra, amikor a költségvetés bevételi oldalát rendre felül, kiadási oldalát rendre alul tervezik. (Kovács Árpáddal készített interjú. 2007/a.) Velük ellentétben az aktuális kormányzat ellenzéke a bevételi terveket túlzónak, a kiadást alultervezettnek állítja be. Mindannyian politikai és nem reálgazdasági megfontolásból. Feltárásiában közreműködhet a Ljapunov modell.

Körültekintő tervezés során számba vehető tényezők:

Intern körülmények + Extern körülmények + Kaotikus tényezők

A gazdasági élet körültekintő szereplője a kaotikus körülményekkel is számol. Különösen is közéjük sorolja a politikát, mert az nemcsak az Intern, de az Extern gazdasági tényezőket is alapvetően befolyásolja. Minden szinten rátelepszik. A körültekintő tervező akkor jár el bölcsen, ha megismeri a kormányzat és ellenzéke viselkedésének politikai motivációit, hogy ezek ismeretében számoljon eltérítő képességükkel. Az elsősorban politikailag motivált H együttható kiszámításával kalkulálni tud az általuk a gerjesztett káosszal.

Az államháztartás körültekintő tervezőjének nemcsak jól felfogott érdeke, de szakmai kötelezettsége is, hogy az Intern és Extern körülményekkel számot vessen. A politikai szerepvállalás korlátozását, mint kormányzati szereplőtől elvárni nem lehet, de szakmai preferenciákat igen. A hisztérikus körülmények elkerülése érdekében⁶⁹ kalkulációit a Ljapunov-együtthatóval érdemes elvégeznie. Igaz, ideálisabb politikai közhangulat mellett az aktuális kormányzat és ellenzéke nem vitatkozik egymással a legelemibb gazdasági-politikai prioritásokon. Róluk társadalmi közmegegyezés van, melyet sem a kormányzat, sem ellenzéke nem kérdőjelez meg. Amerikában (USA, Canada) politikai identitásától függetlenül mindenki elfogadja, hogy személyes életében és vállalkozóként is azt tekinti normálisnak, hogy anyagi siker reményében magasabb kockázatot vállaljon. Hagyományaik szerint az antiszociális piacgazdaság filozófiáját követik, de cserébe olcsóbb államot kapjanak. Velük ellentétben egy normális európai számára – a briteket leszámítva – a szociális piacgazdaság értékei a megkérdőjelezhetetlenek. Mediterrán emberek a nyugodtabb életritmus melletti politizálást várják. Németek a protestáns tradíció érvényesítését. Mint mondják: „a vérükben is márka folyik.” Azokban az országokban, ahol ezekhez hasonló konszenzus nem alakult ki, vagy valami miatt felrúgták, és ellenkező irányban politizálnak, ott a kormányzati szintű tervező jelentős gazdasági és politikai konfliktusokkal kell, hogy szembenézzenek.

Hisztérikus politikai légkörben a Ljapunov-együttható értéke pozitív. A költségvetés tervekészítője megteheti, hogy a-politikusan járjon el, ezzel paradoxmódon nemcsak

⁶⁹ Hisztéria alatt Bibó István nyomán azokat a társadalmi és gazdasági problémákat értjük, amelyek az átlagembert nyomasztják, és melyeket a politikai közélet képtelen feloldani. Ennek eredményeként állandó konfliktusforrás, megnehezítve a konszenzusok kialakítását.

ellenzéke, de elvtársainak ellenérzésére is számíthat. A költségvetési tervszámok és realizált számok közötti különbség, és a Ljapunov-együttható is kifejezi.

4. sz.. táblázat /A tervezett és realizált infláció, és Ljapunov-exponens $H=R/S$ értéke./

	2002	2003	2004	2005	2006
Realizált infláció	9.3%	7.6%	6.8%	3.8%	3.9%
Tervezett infláció	5%	4-4.5%	6%	3%	2.1%
Eltérés	4.3%	3.1-3.6%	0.8%	0.8%	1,80%

(Forrás: Báger Gusztáv előadása a fiskális pénzügyekről. NYME KTK 2006. március 16.)

H	1.86	2.45	1.13	1.26	1.85
---	------	------	------	------	------

(Ljapunov-exponens $H=R/S$ értéke.)

A tervezett és realizált infláció közötti eltérésben benne van a politika eltérítő hatása. Az a körülmény, hogy értéke pozitív, is erre utal. Tehát nem valamely más Extern tényező – pl. környezeti katasztrófák, világgazdasági kockázat – okozta hatást kell a háttérben keresni, hanem a politikai klíma kaotikus hatását. (4. táblázat.) A Pénzügyminisztérium is rendszeresen elemzéseket készít a kockázati tényezőkről, benne összeveti a tervezett és realizált adatokat, megvizsgálva, hogy ebben a külső körülmények milyen szerepet játszottak. Háttéranyagként, 2007-óta egy Kockázatelemzési útmutató (Kockázatkezelési útmutató. 2008) segíti munkáját.⁷⁰ Ebben a humán tényezőkkel, mint „emberi erőforrás kockázattal,” a gazdasági folyamatokat zavaró körülményekkel, negatív externáliaként számol.

A költségvetés kialakítása körültekintő tervezést igényel. A közgazdaságtan klasszikus korszakában a racionális igények motiválta szemlélet nem engedte meg az Extern körülmények számbavételét. A káosz kezdetben rémisztően hatott, a 19-20. századra megtanultak a válságokkal ciklusokkal együtt élni. Napjainkra, amikor az etika kikényszerítette a jogait a gazdasági életben, a körültekintő tervező már nemcsak rá, de

⁷⁰ A 2007 szeptember 27.-én elkészült dokumentum szisztematikusan sorba veszi mindazon tényezőket, amelyek egyáltalán szerepet játszhatnak. Külső kockázatot, pénzügyi kockázatot, tevékenységi kockázatot, emberi erőforrás kockázatot, pontosan meghatározva tartalmukat és kockázati súlyukat.

Kockázat bekövetkeztének hatása a szervezetre	Nagy			
	Közepes			
	Kicsi			
Kockázat bekövetkeztének valószínűsége		Alacsony	Közepes	Magas

Bizonytalansági fokként mutat rá azokra az összefüggésekre, melyeket akár káoszelméleti fogalmakkal is meghatározhatna. Az alkalmazott mértékekről azt mondja: „ezek keretei nem szigorúan rögzítettek, így minden szervezet kialakíthatja saját számára legmegfelelőbb rendszert.” (Kockázatkezelési útmutató. 2008. 4.1. fejezet, az értékelés kereteiről.)

kaotikus körülményekre is tekintettel van. Elsősorban a klasszikusok nyomdokait követő neoliberálisok tartanak ki amellett, hogy az externáliák „zavaró tényezők.” A körültekintő modern közgazdász a pozitív externáliákat erőforrásként használja, míg a kaotikus jelenségekkel együtt tud élni. Befektető-szemlélettel közelít hozzá, kihasználva előnyeit.

- Befektetett T összeg n futamidő alatt normális körülmények között termel hasznót.
- A haszon mértékét a jelenlévő C_1 , C_2 , C_3 kulturális tényezők, e_1 , e_2 , e_3 etikai tartalmukkal összhangban módosítják.
- Kockázati tényezőként elkönyvelve a kulturális és etikai tartalom valóban lehet alacsony, közepes és magas kockázati tényező. (Kockázatkezelési útmutató. 2008) Ezáltal azt feltételezzük, hogy negatív tényezők, melyek a befektető számára veszteséget okoznak.
- A kockázat kaotikus összefüggéseit a kulturális és etikai elemek racionális összevetésével kapja meg. Amennyiben abból indul ki – miként a korábbi fejezetben bemutattuk – hogy a C_3 kulturális tartalom racionálisnak ($C_3 = R$) számít, úgy a Ljapunov-együttható is kiszámolható. ($H = R/C$)

$$H = R/C_1 \rightarrow 67,91$$

$$H = R/C_2 \rightarrow 49,92$$

$$H = R/C_3 \rightarrow 1$$

- A befektetői döntések káoszelmélete az elégséges etikum elvárásaival összeegyeztethető. D döntéshelyzetben a gazdasági döntéshozó választhatja az e etikusan mérlegelt lépést, tehát megfelel legalább egy releváns etikai elvárásnak ($e \rightarrow e_1, 2 \dots n$), vagy nem mérlegel etikai tartalmat és immorálisan, és/vagy erkölcstelenül dönt.⁷¹

$$\sim e \leftarrow D \rightarrow e$$

Az a gazdasági döntéshozó, aki tisztán gazdasági szempontok alapján igyekszik döntéseit meghozni, úgy véli, amit tesz az szakmai-etikai szempontból is közömbös. Szakmai kritériumokra hivatkozik, mondván, hogy a külsődleges körülmények a józan szakmai döntésében megakadályoznák. Fogyasztói nézőpont is lehet hasonló, és etikailag indifferens, hogy csak a magas minőséget, árat, vagy a divatosságát értékeli, mielőtt a

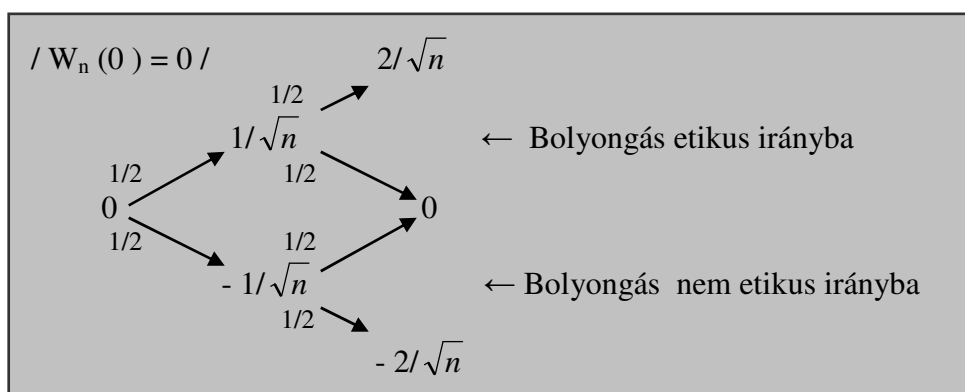
⁷¹ Formális logikailag feltételezhetjük, hogy az etikailag nem mérlegelt döntés lehet nem etikus, de lehet etikailag indifferens is. Ezt a gyakorlatban nem kell számításba venni, mivel a gazdasági döntések majd mindegyikének van etikai tartalma.

terméket megveszi.⁷² Gazdasági szempontból akkor válik bonyolulttá a kontaktus, ha etikai tartalmat ölt. Ha egyéb tényezőkkel keveredik, „bolyongóvá válik,”⁷³ és kaotikus lesz. A döntés valószínű irányát lehet csak megjósolni, tényleges bekövetkeztét nem. Nincsen közvetlen megfelelés a gazdasági terv és realizációja között. Ljapunov-kitevővel számolva csak az eltérítés biztos.

Nagytömegű szereplőre számolva egy P érték mutatja meg, hogy az egyének etikus (e), vagy a nem etikus (ideértve az etikailag közömbös alternatívát is) ($\sim e$) alternatívát választják.

P értéke nem a nagy számok törvénye szerinti statisztikai mutatószám, hanem a döntésbe vont egyének döntése.

$W_n(t)$ a bolyongás $1/n$ döntési alternatíva szerint alakul, tehát az adott egyén e , vagy $\sim e$ döntést hozhat. Két alternatíva közül kell választani, hogy $P = 1/2$ valószínűséggel ismerhessük meg a döntéshozó véleményét, etikus hozzáállását.

5. sz. ábra. /A végtelen bolyongás első lépései, Baxter-Rennie alapján, etikai megfontolásokkal./

⁷² Dönthet a gyártó, a kereskedő, vagy a fogyasztó is úgy hogy etikusan, de úgy is hogy etikailag közömbösen jár el. Ha morálisan elfogadhatatlan álláspontra jutna, akkor is hivatkozhat – bizonyosan hivatkozik is // – különböző kényszerekre, vagy egyenesen cinikus, neoliberális álláspontot vesz fel.

- Egy sportszereket gyártó világmárka tulajdonos cég költségcsökkentés miatt kitelepíti a gyártást a harmadik világba, ahol gyakorlatilag éhbérért, rabszolga körülmények között, sőt gyerekeket kihasználva gyártják. Morálisan elfogadhatatlan, a világkereskedelmi szervezetek érdemben ellene mégsem tesznek semmit.
- Ugyanennek a sportszergyártó cégnek a termékei a fogyasztók körében igen népszerűek. Világversenyek fő szponzora. Vásárlók körében annak ellenére népszerű, hogy gengsztermódszerei ismertek. A vásárló magatartása morálisan szintén elfogadhatatlannak minősíthető.
- Magyarországon az egyetlen hangos társadalmi aktivitásra 2001-ben a Danone cég ellen került sor. Magyarországra azzal a nyilvánvaló céllal érkezett, hogy piacot vásároljon és konkurensait kiiktassa. Spontán bojkott-mozgalom szerveződött ellene, kevés érdemi, igaz jelentős erkölcsi sikerrel.

Etikus termelői mozgalmak és etikus fogyasztói mozgalmak szerveződnek világszerte. Leginkább Amerikában, de az utóbbi évtizedekben Európában is.

⁷³ Döntés a Brown-mozgás szerint bonyolódik, tehát bolyong.

Nagyon nagy számokról lévén szó, az egészen biztos, hogy az $1/n$ eltérés mértéke az egyén szintjén vagy az etikus, vagy a nem etikus választást erősíti. A tényleges döntés értéke már $1/\sqrt{n}$ szerint a lépések során realizálódik. A kiindulási helyzetet tekintjük nulladik lépésnek. Hozzá képest az idő múlásával bolyongás kezdődik. Egyfajta döntési hálózat jön létre, aszerint, hogy lépésenként melyik alternatíva került előtérbe és került többségbe. (5. ábra) A Brown-mozgást legáltalánosabban kifejező W_n érték az etikus termékválasztás esetén a következőképp alakul:

$$W_n \left(\frac{i}{n} \right) = W_n \left(\frac{i-1}{n} \right) + \frac{X_i}{\sqrt{n}}$$

i = lépések száma

X = az a számtani sorozat, amikor a bolyongó személyek etikusan döntenek, és így X értéke: $X=e$, vagy az a sorozat, amikor a bolyongók etikátlanul döntenek, és így X értéke: $X=-e$. X értékének a nagysága a bolyongó személyek n számától függ.

A bolyongáselmélet sikeresen használható az etikai elemzés kiegészítőjeként, de akár helyette is. A neoliberálisok számára, akik az etikus elvárások szerinti üzleti, gazdasági viselkedést zavaró tényezőként kezelik, a bolyongás általános képlete segítségével meg tudják kerülni az externáliák internalizálását, nincs szükségük az etikus körülmények kapitalizációjára. A bolyongás általános W_n értéke alapján elegendő etikai kockázatot számolni. Azok viszont, akik humán befektetésben gondolkodnak, hogy az etikus befektetések hasznából részesedjenek, számukra a bolyongáselmélet egyfajta biztosítékot jelent.

Az ábrán látható, a bolyongásképletből kiolvasható hogy minél kevesebb lépéssel számolunk, a kaotikus eltérítés maximális mértéke (az a maximum, amit Ljapunov ábráján a határoló vonalak mutatnak /4. ábra/) igen csekély. Úgy kell tehát fogalmazni: alacsony lépésszám esetén az etikus magatartás alapján számított W_n bolyongás kockázata is alacsony. Idő előrehaladtával a lépések számának növekedésével a bizonytalanság mértéke fokozódhat, adott esetben tömegek követhetik az etikus elvárásokat. Pl. A már ismertetett Danone ellenes bojkott felhívásnak engedelmeskednek. Meg van rá az esély, hogy akár érzékelhető hatást is gyakorolnak a tisztességtelen vállalatra. A tömegek az ellenkező irányba is elmozdíthatják a gazdaság pontosan kalkulált mérlegét.

Minél többen állnak az etikus döntés mellé, annál inkább kitér a Ljapunov-együttható etikus irányba, és ereje is nő:

Bolyongás etikus iránya, az etikus elmozdulás mértéke: $1/\sqrt{n} < 2/\sqrt{n}$

Minél inkább válik jellemzővé az etikus döntéssel szemben az etikailag indifferens hozzáállás, a Ljapunov-együttható annál inkább megtartja a racionálisan számított lineáris értéket. (4. ábra) Az etikátlan hozzáállás mértéke az etikus komplementerévé válik, és az elmozdulás súlya a lépések száma szerint nő:

Bolyongás etikus iránya, az etikus elmozdulás mértéke: $-1/\sqrt{n} < -2/\sqrt{n}$

Alacsony és magas etikai kockázat mértékével, illetve az etikus mérték eltéréseivel a következőképpen lehet számolni. Az etikus döntés mértékét és nagyságát a körültekintő gazdasági tervező számon tartja, etikus erőforrásnak tartja. (Ugyanezt a liberális, neoliberalis közgazdász ugyanezt, mint magas kockázati faktort kezeli.) Az etikátlan illetve etikailag közömbös döntés mértékét és nagyságát a körültekintő tervező elszalasztott lehetőségként kezeli. (Ugyanezt a liberális, neoliberalis közgazdász tiszta viszonynak és alacsony etikus kockázatnak minősíti.)

5. sz. táblázat. /Az etikus és etikátlan döntések kockázati szintje./

Etikus döntés. (Magas etikai kockázat.)	Etikátlan, ill. etikailag indifferens döntés. (Alacsony etikai kockázat.)
Jelentős a humán motiváció szintje, emberiességi szempontok követése. Autonóm döntéseket hoznak, akár jól felfogott érdekeik ellenében is, morális elvárásoknak megfelelően.	Alacsony a humán motiváltság szintje, emberiességi szempontok nem vezérlik. Anyagi érdekek vezérelte döntések hoznak, társadalmi elvárásokat és erkölcsi meggyőződésüket félreteszik.
Gazdasági döntéseiket a morális szempontokat az üzleti érdekekkel összeegyeztetve hozzák.	Gazdasági döntéseiket gazdaságossági szempontok alapján hozzák, etikai szempontokat nem mérlegelnek.
Szociálisan érzékeny.	Szociálisan érzéketlen.
Szociális piacgazdasági megfontolások.	Antiszociális, neoliberalis megfontolások.

A Baxter-Rennie féle bolyongáselmélet lehetővé teszi a gazdasági döntések kulturális motivációiban is benne lévő kaotikus események kimutatását. A Max Weber részéről feltárt 1895-ös bambergi adóbevallás-ívek alapján C_1 , C_2 , és C_3 kulturális tartalom gazdasági-etikai bolyongását teszi vizsgálhatóvá.

A kulturális tartalom gazdasági hatékonyságáról, és befektetői szempontok szerinti értékeléséről már volt szó. Három gazdálkodó kulturális csoport tevékenységét elemezve

az adott közösségek gazdasági hatékonyságát hozzávetőleg azonos $n=20$ év futamidő és $T=200000$ márka befektetett indulótőkével értékeltük.

$$T_{20} \Rightarrow C_1 \rightarrow r_1 = 1,05$$

$$T_{20} \Rightarrow C_2 \rightarrow r_2 = 1,08$$

$$T_{20} \Rightarrow C_3 \rightarrow r_3 = 1,69$$

Bolyongó mozgás alapján arra a következtetésre jutunk, hogy eltérő kulturális kockázattal rendelkeznek. (Kulturális kockázattal, legalábbis az antiszociális, neoliberális megfontolás fogalomrendszere szerint.) C_1 kulturális közösség a legnagyobbal, C_3 a legkisebbel. (Kockázattal még ők is rendelkeznek, és épp a bolyongás módszere bizonyítja be, hogy a gazdasági szempontok szerint leghatékonyabb C_3 kulturális közösség értékrendszere sem lehet tisztán // racionális. Tehát: $C_3 \neq R$ Kvázi-racionális, mert a Ljapunov-exponens szerint: $H = R/C_3 \rightarrow 1$.)

$W_n(t)$ bolyongást tekintve 20 év időhorizontjában a $W_n(0)$ indulópontához, közel azonos T befektetéssel a futamidő végén, 20 évvel később csak az anyagiakban kifejezhető különbséget értékelhetjük. Mindazt a számtalan gazdasági és etikai tartalmú döntést, amellyel C_1 , C_2 , és C_3 közösségek számtalanszor szembesültek, tehát a bolyongást magát nem, de eredményét látjuk.⁷⁴ A Lapunov-exponenst is ez alapján számoljuk ki.

$$T_{20} \Rightarrow C_1 \rightarrow \left(0 \begin{array}{l} \nearrow 1/\sqrt{n} \\ \searrow -1/\sqrt{n} \end{array} \right) \} H = 67,91$$

$$T_{20} \Rightarrow C_2 \rightarrow \left(0 \begin{array}{l} \nearrow 1/\sqrt{n} \\ \searrow -1/\sqrt{n} \end{array} \right) \} H = 49,92$$

$$T_{20} \Rightarrow C_3 \rightarrow \left(0 \begin{array}{l} \nearrow 1/\sqrt{n} \\ \searrow -1/\sqrt{n} \end{array} \right) \} H = 1 (?)$$

⁷⁴ A legegyszerűbb elemi döntésekből, a $P=1/2$ alternatívából indultunk ki. Annak ellenére, hogy feltehetően számtalan egyéb is szerepet játszhatott, akár $P=1/3$, vagy $P=1/4$. A $P=1/2$ egyszerű és hatásos. Azt a bolyongást értékeli amikor az etikus, vagy nem etikus döntések között születik meg a C kulturálisan releváns közösségi döntés.

A végtelen bolyongás első eldöntendő kérdése, hogy az etikus, vagy etikailag indifferens elemet választja a döntéshozó. „A végtelen sok lépés is az első megtételével kezdődik.”⁷⁵

$$W_n(0) \Rightarrow [W_n(1) \rightarrow (1/\sqrt{n} \vee -1/\sqrt{n})]$$

Végeredménye nemcsak a kaotikus értékével jellemezhető, általánosan is megfogalmazható:

$$W_n\left(\frac{i}{n}\right) = W_n\left(\frac{i-1}{n}\right) + \frac{X_i}{\sqrt{n}},$$

⁷⁵ Konfuciánus kínai közmondás.

2. GAZDASÁGI TERVEZÉS, ELLENŐRZÉS, ÉS ETIKA KIBONTAKOZÁSA

A gazdasági tervezés és ellenőrzés történetét elegendő csak vázlatosan áttekinteni, szembetűnő, hogy etikai tartalmukkal közösen bontakoztak ki. Történelmi léptékekkel mérve, akár epizódnak is tűnik az a kísérlet, amikor teoretikus megfontolásból megpróbálták leválasztani a gazdasági tartalomról az etikumot. Történelmi távlatból azért is hasznos ezekkel a kérdésekkel foglalkozni, mert sok esetben kiderül, hogy aktualizált formában jelentkező régi problémával küszködünk.

2.1 A gazdasági etika vázlatos története

A gazdasági-etika története a prehisztorikus korig vezethető vissza, a Kr.e. 8-6. évezredig, a civilizáció hajnaláig. civilizációs központok jöttek létre a nagy folyók mentén. Eufrátesz, Tigris, Gangesz, Nílus, Sárga folyó. A települések viszonylag gyorsan városiasodtak, sőt mai léptékekkel mérve is giga poliszokká fejlődtek. Így: Uruk, Babel, Mohandzsadáro, Harappa, Babilon, Luxor. Lakosságuk elérte az 1-4 millió főt. Gordon Childe szerint nem a véletlenül múlt, hogy a civilizáció épp itt indult fejlődésnek. Az 1930-ban kifejtett és sok vitát kiváltó elmélete szerint ez volt az a „Termékeny félhold”, a Földközi Tenger Keleti térsége, ahol lezajlott az „élelemtermelés nagy forradalma” (Childe. 1959) A törzsi, természetes viszonyokat, gyűjtögetést, halászatot, vadászatot az élelemtermelés váltotta fel. Földművelés, növények nemesítése, és állatok háziasítása.⁷⁶ A rendelkezésükre álló megtermelt, már nagyobb mennyiségű élelmiszerrel tudtak gazdálkodni. Az előállított termények és termékek ezennel nem pusztán felélésre szolgáltak, de el lehetett raktározni és lehetett vele gazdálkodni. Életkörülményeik megváltozása hatására termékfejlesztésbe fogtak. Faluközösségek szerveződtek. Ezek idővel városokká, és a legkorábbi civilizáció központjaivá. A munkamegosztás szülte ranglétrák hierarchikus társadalmi viszonyokat alakítottak és rögzítettek.

Modern értelemben biztosan nem voltak gazdálkodó közösségek, vagy termelők, mégis a kereskedelem, a gazdálkodás és gazdaság csírái velük bontakoztak ki.

⁷⁶ Néhány éve kerültek elő azok a pollenrégészeti leletek, melyek az élelemtermelési forradalom korai időszakát már korábbi idősakra kényszerítik. Koreában 14 ezer éves növényi magvakat találtak. Rizst, kölest, árpát, rozst. Márpedig ezeket csak az ember nemesíthette a maga számára. A leletek újdonságértéke azért is nagy, mert Childe még csak a Földközi Tenger térségéhez kapcsolta az élelemtermelés megjelenését. Bizonyított, hogy jóval korábban és távolabb is lehetett.

- A gazdaságtörténet eredetének megítélésében az irodalom megosztott. Polányi Károly markáns véleményével jelentkezett. Szerinte nemhogy ebben az időszakban, de még jóval később sem szabad kereskedelemről beszélni. Ahhoz piacra lett volna szükség, márpedig szerinte az nem volt. Azt állította, hogy még a kiterjedt kereskedelmi (!) kapcsolatokkal rendelkező görögöknél sem volt piac. Helyette „piacnélküli gazdálkodást” folytattak. (Polányi. 1984. I. fejezet.) Amennyiben a piacorientált társadalmakként ismert görög poliszoknak nem voltak piacaik, ebből az következik, hogy termelést sem folytattak. Évezredekkel korábban még inkább így kellett legyen. Polányi véleménye igen sarkos, és vitára ingerlő, de a civilizáció hajnalára bizonyosan igaz, amikor a gazdasági viszonyokat még nem a piacra termelés, inkább a redistribúció jellemezte.
- Egy másik sarkos vélemény szerint a civilizáció hajnalán élelemtermelési forradalom nem volt. A nagyhatású gazdaság és technikatörténész Ronaldo Cameron szerint a gazdaság története a legrégebbi korszakától napjainkig egy egységes folyamat. Vannak fellendülő, lelohadó, de hanyatló szakaszai, forradalmi nincsenek. Ebből az következik, hogy a gazdaság és társadalom története egy egységes nagy ívet alkot, élelemtermelés megjelent, de nem forradalmi módon, miként egyéb tudományos, vagy technikai forradalom sem lehetett szerinte. A forradalom ugyanis politikatörténeti fogalom. (Cameron. 1998. Bevezetés.)
- Anélkül, hogy Polányi és Cameron gazdaságtörténeti koncepcióját élesen szembeállítanánk, be kell látni igazságukat, a civilizációk legkorábbi történetéhez későbbi korok fogalomrendszerével nem szabad közelíteni. Akár egyszerre is használható Cameron és Polányi elmélete. Forradalmi változás helyett legfeljebb „fellendülő időszakról beszélünk”, a redistribúcióra berendezkedő korai gazdasági viszonyokat vele „piacnélküli viszonyoknak” nevezzük. Ahhoz azonban ragaszkodhatunk, hogy ez a „piacnélküliség” igen sok helyen már korán kvázi piacokat hozott létre. Épp ott, ahol a városiasodás megindult.⁷⁷

⁷⁷ A Termékeny Félhold térségétől távol is kialakultak olyan területek, amelyek különleges termékeket tudtak előállítani, kitermelni és szállítani. A Nagy folyók térsége élelemmel eltudta látni magát, viszont igényelt ipari nyersanyagot, és egyéb javakat. Mezopotámiába már korán megszervezték, hogy a nyári forróság idején hajón a hegyekből tömlőkben jeget szállítottak. A távolsági cserekapcsolatokra igen korai példával szolgál a Kárpát-medence története. Kőkorszaki viszonyok között az obszidián hasznos alapanyag volt. Pattintott kő előállítására a legkiválóbb. Hamar „exporttermékké” vált. Távolsági szállításra kerültek réz és bronz eszközök, később különleges fűszerek és textíliák. Megteremtve a Selyem utat.

A kereskedelem és a gazdálkodás csírái itt kezdtek kibontakozni. A civilizáció szavunk is erre az időszakra utal. Jelentése: város, városlakó, polgár. Oswald Spengler (1880-1936) szerint a civilizáció kibontakozásának kulcsmozzanata az volt, amikor a város és vidéke funkcionálisan elkülönültek egymástól, miközben létüket egymásrautaltságuk határozta meg. Szerinte ez ad a civilizációnak kettős természetet. A várost centrumfunkciók jellemzik, tehát a gazdaság központja kellett legyen. A vidék nem periféria volt, hanem a gazdálkodás és termelés színtere.⁷⁸ Kapcsolatuk etikai tartalommal is telítődött. A városlakó „civilizációs tudatot”, míg vidéke „kulturális” (népi) öntudatot kezdett magára venni.

Az etikai természetű véleményalkotás csírái is, egyfajta ősi morállal, megjelentek. Költői művek, őseposzok, törvények formájában lefektették értékrendjük alapjait. Néhány elv mentén. A moralitás legősibb talpkövei ezek, melyekre csak sokkal később épült rá a már általunk ismert etikai tartalom.

- Harmónia-elv. Ember és Isten (Istenek); ember és természet; az ősök szelleme és az élők harmóniáját fejezi ki. Olyan mint az „ösvény”, mint az „út”. Érdekes rajta maradni, róla le nem térni, mert így tesz a bölcs. Az ösvény már kitaposott utat alkot, letérni róla veszélyes is lehet, ezért megéri követni, miként ezen „nemes emberi erényeket.” Minden ősi kultúrát foglalkoztatta ez a harmónia-elv. Kínában amikor írásba foglalták, az Írások Könyvébe és a Dalok Könyvébe, Indiában a Védák szent irataiba, a Közel-keleten a Biblia legősibb irattekercseibe foglalták, sőt még később a Korán több Szúrájába is hasonló elvárásokat fogalmaztak meg. Filozófiai-etika szintjére is emelkedett az elv, amikor Lao-ce: Tao-te-king, a „természetes harmóniát” istenítette, Kon-fu-ce (Konfucius): A szülő tisztelet könyvében, a családhoz és ősökhöz fűződő viszonyt nevezi meg minden harmónia isteníthető alapjaként. Indiában Kautilja tanításaiban teljesedett ki a harmóniaelv. Könyvének címe: „Arta-shasztra”, egyes fordítások szerint: „közgazdaság-tudományt” jelent. (Sen. 2003 36. old.) Benne uralkodó számára

⁷⁸ Spengler ugyan szembeállította egymással a civil és a kultúra világát. De leginkább azért, hogy kölcsönhatásokat karakterisztikusan mutathassa be. A város valóban civilizációs központ, de szüksége van a vidékre. Az látja el javakkal. Csak a vidék képes kultúrát őrizni, és mezőgazdasági javakat előállítani. Számára a város a központi funkciói miatt fontos. A civilizáció és a kultúra eltérő életvitellel rendelkeznek. Etikai tartalmuk is egymással ellentétes, míg az egyik a megújítást, modernitást, a másik a megőrzést, a konzerválást képviseli. Funkcionálisan mégis igénylik egymást, hiszen ezáltal léteznek. A kultúra megteremti a városát, miként a civilizáció is igényel magának vidéki teret. (Spengler. 199 Bevezető.)

állított össze praktikus intelmegyűjteményt.⁷⁹ Kon-fú-ce elvárásainak megfelelően a közigazgatás hatékony megszervezésének jelentőségét, az esettekről gondoskodást tartotta fontosnak.

- Tálió-elv. Megállapítása szerint cselekedeteink és megítéltetésük szimmetrikus viszonyban vannak egymással. Hamurabi és Mózes a törvényeiket személyesen Istentől vették át, ezért olyan szigorúak. „Életet életért, szemet szemért, fogat fogért, kezet kézért, lábat lábért, égetést égetésért, sebet sebért, horzsolást horzsolásért.” (Kivonulás 21.23.) Ekkora szigor esetén a következetesség az egyetlen járható út, melyből még a véletlent is ki kell rekeszteni. „Tehetett volna másként, de nem tette.”

A tálió szimmetriaelvének gazdasági következménye az a feltételezés, hogy minden dolog értéke kiegyenlíthető valami mással, és ezek egyenértékesek. Az azonos értékek cseréjét igazságos csereként fogva fel. A különböző dolgokat, pl. ökör és ház, ökör és rabszolga, ökör és szabad ember, minőségi különbségük ellenére kicserélhetőkké váltak. Ha valakinek a házában, ökrében, szolgálójában, vagy hozzátartozójában kár esik, a tálió alapján meghatározható a csereértékes, mellyel „kiegyenlíteni” lehet a kárt. – Az egyenértékes minőségét a kor társadalmi értékítéletének megfelelően rögzítették. Ha az ember, vagy az emberi hatóság meg is feledkezik egy vétkes megbüntetéséről, „Én az Úr sose felejttem el.”⁸⁰

Isten törvényeinek lejegyzése közben Mózes egy ősi pénzelméletet is kidolgozott. Gondolatmenete természetesen a tálió szimmetriaelvére épült. Mint láttuk a dolgok közötti egyenértékes megtalálásakor szimmetrikus viszonyok alakultak ki, ami akkor is megmaradt, amikor már pénz lett a fizetési eszköz. Igaz, hogy a tudományos pénzelmélet megteremtője Arisztotelész, de csereértékesről Mózes is beszélt, a József intézkedéseit összefoglaló részben. (Mózes I.47) Tisztában van vele, hogy egyszerre van abszolút és csereértéke. Elveti az önmagáért való

⁷⁹ Kautilja Kr.e 4. században élt a Maurja-birodalom fejedelme, Csandragupta minisztereként. Arisztotelész és Xenophon kortársa volt, fő művének, az Arta-shasztra ismeretében inkább ősi indiai és kínai hatások dominálnak. Műve sokkal inkább államelmélet a harmónia-tanra felépítve, mintsem Xenophonhoz, vagy Arisztotelész teljesítményéhez mérhető gazdaságelmélet.

⁸⁰ Aki embertársát a tálió elvével szembehelyezkedve megkárosítja, az Isten ellen követ el vétséget, amint ezt Ámosz próféta hirdette. Mondván lehet bűnös a manipuláció.

„Halljátok, ti, akik eltiporjátok a szegényt és szorongatjátok az országban a szűkölködőket!

Azt mondjátok: „Mikor múlik el az újhord, hogy eladhassuk a búzáinkat? A szombat, hogy árulhassuk gabonánkat? Csökkentjük a mértéket, növeljük a sékelt, meghamisítjuk a mérleget, hogy megvehessük pénzért a szegényt, egy pár saruért a szűkölködőt, és eladhassuk a gabona ocsuját.”

Ezért megesküdött az Úr arra, aki Jákob büszkesége: „Sose felejttem el egyetlen tettüket sem!” (Ámosz.8.4-7.)

tiszteletét, mert a pénzt használni kell és nem Istenként szeretni. Szerepe szerint képes a gazdasági folyamatokat leegyszerűsíteni. „Ha nincs pénzetek, állataitok ellenében adok nektek kenyeret.” (Mózes I.47.17.) Bármilyen alkalmassá válhat arra, hogy a pénz szerepét betöltse, hiszen a tálió-elv a szimmetrikus elvárása miatt biztosítja.

2.1.1 Tervezés és ellenőrzés a civilizáció hajnalán

Az államháztartást (birodalmak háztartását) már a legkorábbi korokban is irányították. A maguk módján szervezték, tervezték, kontrollálták. Ennek konkrét mikéntjét szükséges tárgyi és írásos dokumentumok hiányában nem ismerjük, csak közvetett bizonyítékok állnak rendelkezésünkre. A városi funkciók elkülönültek, nagy létszámúak voltak. Meg kellett szervezni tevékenységüket, birodalmi és helyi szinten a munkájukat, javadalmazásukat (ellátásukat), a szomszédsági (kvázi nemzetközi) kapcsolatokat. Az államháztartás vezetése a leges legkorábbi időszakban magát a munkaszervezést jelentette.

A korai civilizációk annak köszönhetően akár birodalmi léptékű nagyságukat, hogy mikro- és makroszinten egyaránt kitűnően szervezték meg életüket. Lewis Mumford ezt a típusú államirányítást nevezte szellemesen óriás gépnek.⁸¹ Segítségével a kezdetben volt faluközösségekből városok, a nagyobbakból az 5-3. évezred környékén birodalmi központok, gigapoliszok jöttek létre. Úr, Uruk, Babilon, Catal Huyuk, Jeriko, Harappa, Mohendzso Daro, Théba. Szervező zsenialitásuk eredménye jórészt ma is látható a fennmaradt létesítményeik révén. Nagy birodalmakká fejlődtek, a civilizáció ókori történelmét írták. Mezopotámia, Egyiptom, Kína, India ária és pre-ária civilizációiként.

Tervezésről és ellenőrzésről mai fogalmaink szerint sehol nem beszélhetünk. A szervezés részei voltak, amit a korai írásbeliség emlékei alapján állíthatunk. Törvényalkotásaikkal Dzsószer fáraó (Kr.e. 2680), Gudeia papkirály (Kr.e. 2130 körül), Hamurabi (Kr.e. 1702),

⁸¹ Óriásgépnek nevezte a szervező zsenialitást, de azt a technikai eljárást is, hogy a modern gépesítést megelőző korban miként lehet „emberből gépet,” szakképzett „szerszámot” formálni. Szerszámot, de nem görög, vagy római értelemben vett rabszolgát. Közös célok érdekében sorakoztatták fel, és motiválták szabad rendű tagjaikat közmunkák végzésére. Szent királyaik hatalmi szimbólumai (templomok, piramisok, emlékműveit) nemcsak egyetlen embernek, de a birodalom minden tagjának üdvösségét is szolgálták. Gépezetük paradox módon lehetett „óriásgép,” mely ugyanakkor „láthatatlan gépezet” is volt. „A maga nemében páratlan tette, hogy felsorakoztatta és fegyelmezett munkára fogta a tömegeket, amivel lehetővé tette a munka teljesítményének addig elképzelhetetlen mértékű fokozódását. E „találmány” eredményeként ötezer évvel ezelőtt olyan hatalmas műszaki feladatokat hajtottak végre, amelyek a tömegtermelés, a szabványosítás, és a gondos tervezés tekintetében napjaink legkiválóbb produktumaival is felveszik a versenyt.” (Mumford. 1986. 45. old.)

vagy Csin Si Huang-ti (Kr.e. 221-206) hozzájárultak az „óriásgép” hatékonyabb működéséhez. Számonkérési mechanizmusait kvázi ellenőrzésnek, programalkotásait kvázi tervezésnek tekinthetjük. Így is hozzájárultak ahhoz, hogy nagyhatalmú uralkodóvá váljanak.

- A bürokrácia, a szervezési feladatokat ellátni képes állami alkalmazottaik segítették céljaik végrehajtásában. Egyiptomban már az I. Dinasztia (Kr.e. 3100-2890) időszakában (kvázi) hivatalnokok sokasága segítette Felső Egyiptom urát. Ezt előkerült pecsétek alapján jelenthetjük ki. Amikor Dzsószer fáraó számára Szakkarában építeni kezdték – mintegy isteni származásának és hatalma kifejezése céljából – piramisát, ez egyben a korabeli bürokrácia hatalomra jutását is jelentette. A Fáraót első írnoka, főminisztere Imhotep segítette, Imhotepet szakmai partnerei és az „óriás gépezet.” Soha nem épült volna meg alkotó közreműködésük nélkül. Imhotepet mindössze írnoknak szólították, pedig személye megfeleltethető modern korunk kormányfőjének, szaktanácsadójának, és főrevizorának egyben. Mérnök, csillagász (csillagjós), orvos volt. Ismereteink szerint az egymásra helyezett temetkezési gúlák (tehát a piramis) ötlete az övé volt, melyet urával ő fogadtatott el, megszerkesztette, tehát tervezte (!) a művet, forrásokat teremtett hozzá, szakmai partnereket kerített az írnokok sokaságából. A munkálatokat felelősségi körök szerint leosztotta szakemberei között, mégpedig úgy, hogy elvégezhető és az illetőkön számon kérhető legyen. A bürokraták tehát írnokok voltak. Nem pusztán írni-olvasni tudó emberek, hanem a kor szakképzett értelmisége. Dzsószer korában elvárták tőlük a magas szakmai képzettséget.⁸²
- Magtárak és kincstárak sora került elő a korszakból. Begyűjtésre, felhalmozásra szükségük is volt, mert a Nagy Folyók és hatékony termelésük kellő mennyiségű élelmiszert biztosított, de felkészültek az aszályos, és ínséges időszakokra. Ez a fajta kvázi válságmenedzsment minden nagy birodalomban működött. Adóhivatalnokoktól csillagjósokon át az egyszerű parasztig mindenki kivette belőle a részét. Központilag irányított mechanizmusát az mutatja, hogy az uralkodó palotája, fő templomaik mellett létesült a legtöbb, innen egészen a birodalom távolabbi térségeiig. Kr.e. 3. évezredben, Új Babilonban magtárak sokasága épült,

⁸² Például Ptahhotep, aki Imhotep jeles főhivatalnoka, magas hivatalához szakmai képessége és bölcsessége révén jutott. Hivatalosan őt is írnoknak tekintették, pedig Imhotep mellett tevékenykedett. Jó példa rá, hogy a szükséges ismereteket megszerezve magas hivatalhoz is juthatott. Fia számára intelmében ezt a lehetőséget ki is emelte. „Tisztelet övezi azt, aki tud.” (Ptahhotep. 1988.)

ahol a főraktárnoki feladatot – mintegy bürokrataként – maga az uralkodó látta el. Kínában a bürokrácia feje a császár, akit az ítélszékek vezetője a főcenzor (jü-si) segít.⁸³

- Az adószedés a hivatalnokoktól nem modern értelemben követelt adószedő és adóellenőr feladatot. A közmunkák szervezésének volt részese, Egyiptomban a falvak főhivatalnokaként látta el a javak begyűjtését. Ő vezette közösséget közmunkák végzésére, csatornák, középületek, paloták, piramisok építéséhez. A hivatalnok, miként minden alattvaló, a munka elvégzését igazoló kvázi nyugtát kapott. Mezopotámiában és a Közel-keleten agyaglapra hengerelt rovást.⁸⁴

2.2 A klasszikus gazdaságtudomány etikuma

Az üzleti és gazdasági viszonyok tudományos elemzésére Görögországban került sor Kr.e. 5. században. Tudósok (filozófusok) ekkor fedezték fel, hogy a polisz rendszer társadalmi, gazdasági és etikai válságba jutott. A görög-perzsa háborúk soha addig nem látott mértékben kovácsolták össze a városállamok szerint szétagolt görögséget. Létezett a közös eredet és etnikai tudat, melyet annak ellenére nem veszítettek el, hogy egymással állandóan rivalizáló kis államocskákra szabdaltan éltek. A Perzsa-háborúk küzdelmei során ez az érzés csak fokozódott. Összefogásuk segítette elő, hogy a birodalmi támadóikat legyőzték. Arra is rá kellett jöjjenek, hogy közös gyengéjük a gazdasági és társadalmi szervezetlenségük és szétagoltságuk. Annak ellenére, hogy a harcok résztvevőit egyfajta „Szalamisz pátosza töltötte el” és békés időszak következett be, jelentős anyagi gyarapodással, minden korábbit meghaladó válsághoz vezetett az évszázad végén. Athénben egyszerre volt a demokrácia és kultúra fénykora, és a későbbi válságot előkészítő korszak.

Az etika tudománya is azzal a szándékkal született, hogy ezekre a kérdésekre keres hiteles választ. Eredendően politikai tudományként, az állami és közéletet vizsgáló területként született. Szókratész (Kr.e. 469-399), aki a válság etikai tartalmát elsőként vetette fel, az ember személyes felelősségére hivatkozott. Gazdasági természetével – legalábbis Platon

⁸³ Jü-si a bürokrácia legfelsőbb szintű állami kontrollja – kvázi ÁSZ – mellett a Császár kontrollját // is ellátta. (Balázs. 1976. 30-32. old.)

⁸⁴ Ezek a rovások szép számmal kerültek elő a térségben mindenhol. A kiszáradt agyagot, ha az adós teljesítette kötelezettségét, egyszerűen összetörték. Az utókor számra azok a példányok maradtak meg, melyeket leégett magánházak, vagy leégett középületek romjai közül tártak fel régészek. Belőlük így is sok maradt fenn. British Múzeum, Louvres, Bagdadi Nemzeti Múzeum őriz belőlük.

szerint – eleve nem foglalkozott, ami nem a téma iránti közönyével, inkább azzal magyarázható, hogy szerinte a problémák forrása máshol van. A gazdasági feszültségek nem az okozói, inkább következménye. Ezért másodlagos lenne vele foglalkozni. Tehát nem arisztokratikus gőg tartotta tőle vissza, hanem bölcséleti megfontolása. Vele ellentétben Athén arisztokratái gőgösen kerültek a témát. Nem volt kellemes szembesülniük azzal, hogy esetleg személyes felelősségük is szóba kerülhet. Mint ismert, felsőbbrendű gyanakvással nézték le a gyakorlatias munkát végző kézműveseket és kereskedőket,⁸⁵ mindenkit, aki csak kétkezi praktikus tevékenységet végez. Természetesen Szókratész nem tartozott közéjük, már azért sem, mert ő is alulról küzdötte fel magát. Eredetileg szobrász volt, aki bizony kétkezi munkás. Kézművesek és kereskedők ellen nem ágálhatott. Filozófusként, és arisztokrata körökben mozogván, ezt a számára „kényes” kérdést inkább kerülte. Helyette a közéleti gondok emberi természetével foglalkozott.

- Lenézte és veszélyesnek tartotta a tohonyák tétlenségét. A kétszáz évvel korábban élt bölcs költővel, Hésziódosszal (Kr.e. 7. század) mondta: „Nem szégyen dolgozni, de szégyen tétlenül élni.” Előfordult, hogy emiatt mentegetőznie kellett.⁸⁶
- Minden bajok forrása – mondja – hogy az emberek nem elég műveltek, nem tudják mit tesznek, mi lesz következménye, és hogyan kellene helyesen viselkedniük. Azt javasolta, fel kell őket világosítani. Elő kell hívni mindenkiből a nemes lelkű, erényes, poliszához hűséges viselkedést, amely egykoron naggyá tette a görögöket és Athént.

Szókratész tanítványa Platon (Kr.e. 427-347) szerint nem elég az erényeket megtanulni, az erényeket szakadatlanul gyakorolni kell. Az ifjúságot az erényes viselkedés gyakorlására kell szoktatni. Mindenkit arra, ami (társadalmi) helyzetének megfelel és hasznos. Az általa

⁸⁵ A korábbi századok görög értelmisége, így Homérosz, Hésziódosz, vagy Thalész büszkén végzett kétkezi munkát. „A munka nemessé tesz” – mondja a Munkák és dalok c. költeményében. Thalész pedig sikeres gazdasági ügyletei segítségével gazdagodott meg, miközben filozófusi tekintélyét semmivel sem csökkentette, inkább növelte. Csak később kezdik lenézni azt, aki praktikus és kétkezi munkát végez. Platon a Phaidrosz dialógusában rá is csodálkozik Hésziódosz „tévelygéseire”, „bizonyára másra gondol, nem a gyakorlati munka dicsőítésére”.

⁸⁶ A Szókratész tanítvány Xenophon visszaemlékezései szerint: „Szókratész – noha úgy gondolta, hogy az ember számára hasznos és jó a munkálkodó természet, a lustaság pedig ártalmas és rossz, vagyis dolgozni jó, henyélni rossz – csak azokról mondta, hogy dolgoznak és munkás természetűek, akik valami jóval foglalkoztak, a kockázókat és más efféle hitvány és megvetendő tevékenységet folytatókat naplopónak nevezte. Ennek alapján tehát nagyon is helyes az a megállapítás, hogy „Nem szégyen dolgozni, de szégyen tétlenül élni.” (Xenophon. 2003 /c. I. könyv, 121. old.) Szókratész másik jeles tanítványa az arisztokratikus Platon kerüli ezt a kérdést. Ő maga sem értette, hogy az általa egyébként tisztelt költő, és maga Szókratész miért tartják úgy, hogy „a tevékeny ember dicsőséget szerez magának”? Platon kifakad: „Hésziodosz talán valami mélyebb dologra gondolhatott, nem erre.”

felvázolt ideális társadalom nagy csoportjai: a filozófusok, katonák és kézművesek számára eltérő erények hasznosak. Nem ugyanazok, amit az oktalan rabszolgáknak kell követniük, hiszen ők megérdemlik alantas helyzetüket. A kézművesekhez képest a katonákkal és bölcsekkel szemben magasabb elvárásokat kell érvényesíteni. (Platon. 1984/a.) Az erények sokaságából a 4 sarkalatos erényt emelt ki: a bölcsesség, bátorság, mértékletesség és igazságsosság, melyet mindenkinek követnie kell.

- Egy ideális államban is fontos szerep jut a kézműveseknek és a kereskedőknek, de egy tekintélyes ember mégis kerüli az ilyen munkákat. A szabad polgár, ha kereskedő, kénytelen munkálkodjon, de csak a feltétlenül szükséges mértékig.
- A polisz (állam) gazdasági életét nem a jövedelemszerzés kell motiválja. A haszon maximalizációs szándékok elterelik a figyelmet az erényekről. Javak megszerzésére a szükséges mértékig van szükség. A cserekereskedelem elfogadhatóan szolgálja ezeket a célokat.
- A társadalomban jelen van az etikum, de társadalmi osztályonként eltérő mértékben. A kereskedők gazdasági etikája is ezért kell hogy a csere aktusára korlátozódjék, mert legalább rövidebb ideig tart.

Szókratész másik jeles tanítványa Xenophon (Kr.e. 430-355) volt. A klasszikus gazdaságtudomány és gazdasági etika egyik megteremtője és nagyhatású művelője.

A közfelfogással és mesterével ellentétben Xenophon azt hangoztatta, hogy az erényes viselkedés és a hatékony gazdálkodás nemcsak összeegyeztethetők, de csak együtt jutnak érvényre. Két önálló művet is írt – „A gazdálkodásról” és „A bevételekről” címmel – hogy ezt bebizonyítsa.

Gazdálkodásról írt (görögül: Οικονομια) ami szó szerint háztartás-tant, házvezetés-tant jelentett.⁸⁷ Amit azonban benne kifejtett, az a gazdálkodás tudománya, elméleti kérdései és

⁸⁷ Οικονομια jelent háztartást, házvezetést, családi háztartását ugyanúgy, mint (családi) birtok ügyeinek megszervezését. Lényeges eleme nem a mikro család ügyein van, hanem mindazokon, akik a birtokon tevékenykednek és eredményes működésében érdekeltek: családtagok, szolgák, rabszolgák, mezőgazdasági birtok esetén parasztok. Aki az ügyeket kézben tartja az a birtokost segítő szakember: Οικονομικος. A gazdálkodástudomány számára íródott.

Xenophon korában a „háztartás” még nem kapta meg a polisz gazdálkodása, vagy államháztartás jelentést. Ezt csak akkor vette magára, amikor a rómaiak latinul „oekonomiaként” gazdaságtudományt, és államháztartást láttak benne. Egyáltalán nem csodálkozhatunk azon, hogy a rómaiak felfigyeltek az Oikonomia jelentőségére, hiszen Rómában meghatározó szerepe volt a nagybirtokos gazdálkodásnak. Azon sem csodálkozhatunk, hogy az oeconomia kifejezés (állam) háztartássá lett, hiszen tanulságait birodalmi szintű szervezésbe is lehetett hasznosítani. (Baeck. 2000.)

gyakorlata volt. Összefoglalta mindazt, amit egy jó gazdának szakmai szempontból ismernie, illetve morálisan követnie érdemes annak érdekében, hogy a háztartásban meglévő adottságokat hatékonyan kihasználhassa. Szókratészre hivatkozik: „csak az a birtokunk, ami hasznunkra van. Ha például valaki az eladásból származó pénzt egy hetairára költi, aki testi-lelki betegséget és házi perpatvart zúdítt nyakába, annak miért lenne hasznos a pénz?” (Xenophon. 2003/a. 49. old.)

A birtok ügyeinek elővigyázatos intézőjének, az oikonomosznak a feladata, hogy minden érintettel egyeztessen döntéseinek maghozatala előtt. Jól teszi, ha igényeiket kielégíti. Az istenek haragját áldozattal elégíti ki. A polgárokét szívességekkel és „jó szóval” A Poliszt (államot) támogatásával.

- Mindenkinek, aki a háztartásban van – a birtokos feleségétől a rabszolgáikig – feladatot kell kapjanak, hogy ne tétlenkedjenek.
- Az oikonomosz bizonyosan művész, mert a vezetés hasonló rátermettséget igényel.
- Oikonomosszal kitűnő szakember, aki kitűnően ismeri a birtokon végzendő munkálatokat.
- Oikonomosz hatékony munkáját segíti hogy erényes. Bevezeti a καλοκαγατια kifejezést, ami annyit jelent, nem elég kiválóan ismerni, mi az erény, azt gyakorolni kell.

Az erények gyakorlására tett indítványa nem önmagában jelentett újdonságot. Καλοκαγατια kifejezés régóta használatos volt, mert benne kalosz és agatosz jelentette a lélek és a test egységét, melynek szellemében tanultak a fiatalok, nevelték testüket is és készültek a különböző megmérettetésekre. A gazdálkodók számára azt igazolta, hogy aki az erényekben is műveli magát, annak számára a haszon sem marad el. „Jogosan nevezhetők hát nemes lelkűnek, és látszik is milyen sokan követik őket. Méltán mondhatják, hogy erőskezű, hiszen bárhová megy, sok kéz akar engedelmeskedni parancsának.” (Xenophon. 2003 /a. 104. old.)

Arisztotelészt (Kr.e. 384-322) (miként Xenophont) a klasszikus gazdaságtudomány és gazdasági etika megteremtőjeként üdvözölhetjük.

Szókratészt személyesen nem ismerhette, mestere Platon hatására vált szókratikus tudóssá. Ez lehet az oka annak, hogy a polisznak (az államnak) meghatározó szerepet tulajdonított.

Minden intézménynek és minden polgárának a polisz érdekeit kell szolgálni. Még a tudományok művelése is állami (polisz) feladat. A tudományos kutató számára ez küldetéses feladatot ró. Arisztotelész még a tudományokat összehasonlítva is hierarchikus viszonyt mutat be, mondván: „a legfontosabb tudomány az államtudomány.”

Hívatása szerint így alakul ki az az érdekes körülmény, hogy a gazdaságtudomány, ami korábban nem létezett, mindjárt a legfontosabbá vált. Az etikával is hasonló volt a helyzet. Államtudományként ítélte meg, tehát a legfontosabbak közé került. Poliszhoz kapcsolt hivatásuk azonossága miatt egyértelmű lett számára, hogy a gazdasági és etikai kérdéseket közösen kell tárgyalni, akár egymásba építve, kell kifejtetni. Gazdasági ügyeket tudományos szempontból csakis etikus összefüggésben érdemes tárgyalni, mert ez szolgálja a polisz érdekeit.

Politika címmel magyarra fordított (valójában: Πολιτεία) művében, a továbbiakban: Politeia⁸⁸ az állam (polisz) küldetésére hívta fel a figyelmet. „Minthogy minden városállamban egy bizonyos fajta közösséget ismerhetünk fel, s minden közösség nyilván valami közjó megvalósítására alakult (...) világos, hogy noha mindezek valami jó elérésére törekszenek, a legfőbb jó elérésére elsősorban mégis az a legfelsőbb rendű közösség törekszik, amely a többi mind magában foglalja. Ez pedig az, amit városállamnak nevezünk, vagyis állami közösség.” (Arisztotelész. 1984. I. könyv, DK: 1252a. 71. old.) Az államnak (polisz) felelősségteljes feladata, hogy közössége érdekeit képviselje. Polgárait szintén etikai szempontok mérlegelésére kényszeríti, amikor elvárja, hogy viszonozzák ezt ragaszkodásukkal. Elemi, később szerves közösség alakul ki közöttük.

Minden, amit államtól (polisztól) szerepe szerint elvárunk, gazdasági, közhatalmi, jogi és igazságszolgáltató és egyéb, a legalapvetőbb módon etikai. Mindig visszatérő kérdés, hogy érvényesülnek e az erények? Ha nem, akkor hasonlatossá válik a „barbár államokhoz”!

⁸⁸ Politika címet nem azért kell mellőzni, mintha a könyvet fordító Szabó Miklós teljesítményét próbálnánk meg kétségbe vonni. A Gondolat Könyvkiadónál először 1969-ben, majd 1984-ben jelent meg fordításában a könyv. Szabó egy fordítói hagyományt követett. Elsősorban filológiai szempontok vezérelték, háttérbe szorítva a filozófiai, politológiai, államtudományi szempontokat. Ezt annak ismeretében jelenthetjük ki, hogy a mű első magyar nyelvű fordítása 1923-ban még Politika címmel jelent meg.

Maga Arisztotelész is körülírja jelentését: lehet állam (polisz) elméletként, város (polisz) vezetés elméletként, és némi anakronizmussal politikaként fordítani. Számos kapcsolódó tudomány is ide kívánczik: leginkább vizsgálatunkkal összhangban az államháztartástan, és etika. Ezek ismeretében akkor vagyunk legkövetkezetesebbek, ha megtartjuk eredeti görög címét: Politeia.

Tartalmi megfontolásból több esetben is Államtudományként, vagy polisz-tudományként is kell rá hivatkozni. Arisztotelész sok más művében, de leginkább etikai könyveiben is használja. Ezt a tényt nem szabad figyelmen kívül hagyni.

Van célja mégpedig „a legfőbb jó: az autarkeia⁸⁹, ami a végső cél és a legfőbb jó egyaránt.” (Arisztotelész. 1984. I. könyv 73. old.) Tudománya „minden bizonnyal a legfőbb és leginkább vezető tudomány.” „Ez szabja meg ugyanis, hogy milyen tudományokra van szükség a városállamokban, s hogy melyeket és milyen fokig kell mindenkinek tanulnia; láthatjuk, hogy még a legnagyobb becsben tartott képességek, pl. a hadtudomány, a gazdaságtudomány, s a szónoklás művészete is alája tartoznak, (...) hogy az államtudomány végcélja magában foglalja a többi tudomány céljait is.” (Arisztotelész. 1987. I. könyv, DK: 1094a-b. 6. old.) Ebből következik, hogy etikai problémákról nem érdemes rajta kívül beszélni. Benne jut kifejezésre a cselekvő ember, a „homo politicus” aktivitása. A legnevesebb Arisztotelész szakértő, Sir David Ross, a következőképpen fogalmaz: „A legmagasabb rendű politikatudomány⁹⁰, amelynek az összes többi alárendelt és őt szolgálja: a politika, vagy – ahogy manapság vagyunk hajlamosak nevezni, immár több arra vonatkozó ismeret birtokában, hogy az állam mellett még miféle közösségeknek lehet tagja az ember – a társadalomtudomány. E tudománynak az etika csupán része és ennek megfelelően Arisztotelész soha nem beszél „etikáról” mint önálló tudományról, hanem úgy említi, mint a „jellem tanulmányozását”, vagy „a jellemre vonatkozó fejtegetéseinket.”” (Ross. 1996. 242. old.)

- Gazdasági és etikai természetű kérdéseket nem szabad társadalmi környezetükből kiszakítani, hiszen mindig a konkrét helyzet szabja meg, hogy mit érdemes csinálni.
- Az adott poliszra jellemző társadalmi körülmények korlátozzák, vagy éppen elősegítik a gazdasági szereplőket, hogy a polisz érdekeivel összhangban cselekedjenek.
- A cselekvő ember világa a konkrét környezetében jelenik meg, és feltételezése szerint minden és mindenki „eredendően jóra törekszik.”

A Politeiában különbözőbb gazdasági tranzakciókat mutat be, mindegyiket hatékonyságuk és a politikai felelősségvállalás alapján. Beszél áru és pénzforgalomról, amikor az üzleti partnerek közvetlen árucserét folytatnak, és amikor a cserét a pénz leegyszerűsíti. Természetesen erről tud, de államelméleti, közgazdaságtani és etikai megfontolásból elutasítja, mert itt a pénzforgalom célja nem a közvetítés, hanem tőkejövedelem teremtés.

⁸⁹ Αυταρκεια = 1. szellemi, lelki, anyagi önállóság. 2. közgazdasági értelemben a megteremtett önállóság. Arisztotelész számára mind az első, mind a második értelemben vehető jelentés autentikus, anélkül, autarchia-ként mai értelemben próbálnánk használni.

⁹⁰ Ross a Politeiáról beszél.

Hasonló kérdésekkel Platon is foglalkozott Az Állam című művében, ő is elutasítja, de államirányítási, gyakorlati megfontolások miatt. Xenophon is ismerte, akit viszont ez nem zavart. Arisztotelész az elutasítást azzal magyarázta, hogy a pénz, mint csereértékesnek az a szerepe, hogy hasznos. Az „árú – pénz – árú” (Á – P – Á) rendszerben megkönnyíti a gazdasági szereplők munkáját. Egy „P – Á – P” típusú viszonylatban veszélyeztetné az állami érdekek érvényesülését, és a tőketulajdonos számára teremtené tőkejövedelmet. A pénz mennyiségének a növelését (miután nincsen mögötte árufedezet /Huff/) manipulatívnak, tehát államtudományi, közgazdaságtani és etikai megfontolásai miatt elítéli. Mindenfajta gazdasági manipulációt a polisz számára veszélyesnek ítélt, tehát elutasított. (Magát a korrupció kifejezést nem használta, de körülírta.) Egyedül üdvözítő gazdasági viszonyt a forgalomban résztvevő termékek cseréjét tartotta.

- A „természetes csere” az egyedül elfogadható fogadható gazdasági viszony.
- Egy „Á – P – Á” típusú csererendszer képes tökéletesen kielégíteni a polgárok gazdasági szükségleteinket. Nem tisztességes helyette máshoz folyamodni. Tudvalevő, hogy a gazdasági szféra állami, közösségi (polisz) érdekeknek van alárendelve, és az etika is szorosan hozzá kötődik, a helyes (erényes) gazdasági viszonyok megválasztásakor is az állami, közösségi (polisz) érdekeket kell figyelembe venni.
- Nem szabad hagyni, hogy a természetes rend megbomoljon. „Természetes, hogy mihelyt valami a világra jött, arról a természet gondoskodik, s higgyük el, hogy a növényzet az állatok kedvéért, az állatok pedig az ember kedvéért vannak.” (Arisztotelész. 1984. I. Könyv. DK: 1256/b. 83-84. old.) Mindenkinek be kell látnia, „hogy az igazi gazdagság ezekből áll” és ezek a természetes viszonyok. Ezzel kell megelégedjenek, különben az egyensúly felbomlik.
- Van olyan vagyonszerzés, amit „pénzszerzésnek nevezünk, ez az, ami azt a látszatot kelti, hogy a gazdagságnak és a vagyonnak nincs határa.” (Arisztotelész. 1984. I. Könyv. DK: 1256/b. 84. old.)
- Aki elveszíti korlátait és önkorlátozással nem tud szembenézni helyzetével, az mértéktelen túlzásokba esik.

Azon el lehet vitatkozni, hogy az általa kifejtett pénzügytan tudományosan mekkora önállósággal rendelkezik, hiszen a Politeiában és etikakönyveiben (leginkább a fia számára készített Nikomakhoszi etikában) fejtette ki. Való igaz, sem gazdaságtan, sem pénzügytan

címmel nem írt könyvet. Mégis klasszikus gazdaságtudományt teremtett és a pénzügytan alapfogalmait ő fogalmazta meg, mégpedig természetes helyén, társadalmi közegében, etikus tartalmával.⁹¹

Etikakönyveiben – a Nikomakhoszi etikában, Eudemoszi etikában és az ún. Nagy etikában – az erények gyakorlását hangsúlyozza. Témájuk látszólag gazdaságidegen. Mégis a feldolgozandó példáit többnyire a gazdasági életből vette. Ennek csak egyik oka az, hogy az embereket általában érdeklődnek a gazdaság alakulása iránt, a felhozott példákat könnyen követik. Valójában arról van szó, hogy itt is az államtudományi megközelítést követi, mely szerint a polisz hatékony működése igényli a gazdaság és etika szoros összefonódását.

- Egész életünkben a boldogságot keressük, de a boldogság vonatkozásában mindenki másra utal. „Aki beteg, az az egészségre utal, aki szegény, az a gazdagságra.” Mindig, ami hiányzik, azt keresi. Csak a bölcs az, aki erényre törekszik a boldogságot keresve. Az állam célja, hogy az erények boldog követésére neveljen, a gazdasági pedig, hogy rávezesse az embert annak felismerésére, hogy a túlzások veszélyeket rejtjenek magukba, érdemes ezért elkerülni.
- Aki nem jut el a bölcsök, túlzásokat kerülő felismeréseihez az, veszélyt jelent önmaga, és a társadalom (a polisz) számára.
- Az erényt érdemes mindenkinek „szabad akarata szerint” választania.
- Aki keresi, könnyen megtalálja, mert „középen van”. A hiány és a többlet között a mértékletes alkotja a közepet, és ezt nevezzük erénynek. Az Eudemoszi etikában sorolja fel őket.

„Szükségszerű, hogy az erkölcsi erény is valamiféle középre vonatkozzék.”

Dühöngés	-	Szelídség	-	Halvérúság
Tékozlás	-	Nagyvonalúság	-	Fösvénység
Pazarlás	-	Áldozatkészség	-	Szűkkeblűség
Álnokság	-	Belátás	-	Együgyűség
Nyeresség	-	Jogszerűség	-	Veszteség

⁹¹ Az antik gazdaságtanról szóló tanulmányában Louis Baeck is a pénzelméletét emeli ki. „A pénz a benső, vagy alapvető értékek elfogadható helyettesítőjéül szolgál, 'hupallagma tesz khreiasz' (Nikomakhoszi etika V. Könyv. DK: 1133.) Nézete szerint a pénz nemcsak közvetítő az idő előrehaladtával értékmérővé is válik az üzleti kapcsolatokban.” (Baeck. 2000.)

„Az egyik csoport a túlzásé, másik a hiányé.” (Arisztotelész. 1975. II. könyv.)

- Az áru és pénzforgalmat etikus nézőponton mutatja be. Az erényes élet és a pénz kapcsolata válik hangsúlyossá.

„érzelem	erény	erkölcsi rossz
felhalmozó ösztön	nemes lelkű adakozás	szűkkeblűség
elköltési ösztön	takarékosság	pazarlás”

(Ross. 1996. 266. old.)

Szembetűnő, hogy a követendő magatartás épp ott van, ahol várjuk: középen. Nem is lehet máshol. Az „arányos tettet” és a „túlzások kerülését” könnyű megtalálni, mert „középen van.” Arra figyelmeztet: nem elegendő rátalálni és elfogadni, gyakorolni is szükséges. A pénzforgalmi viszonyok is sok túlzáshoz vezethetnek, ezért itt is középen, az igazságosság erényeként kell keresni, túlzásaitól meg el kell tekinteni.

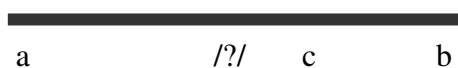
- A Nikomakhoszi etika V. könyve szinte teljes egészében az etika gazdasági analógiáit tárgyalja. Arra kíváncsi, hogy az erény és az igazságosság milyen viszonyban vannak egymással.

Aki pénzt ad valakinek áruért, vagy árut áruért cserél, aki pénzt, vagy árut ad kölcsön, mindannyian mértékletes viszonyt kívánnak kialakítani.

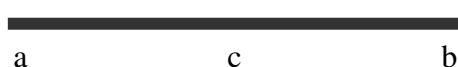
Arisztotelész számára az etikus és az igazságos, gazdasági viszonyok esetén ugyanaz. Korrekt forgalmi viszonyt abban látja, ha a felek között egyensúly jön létre. Egyensúlyelmélete alkalmas rá, hogy összhangba hozza az egyenlőséget és igazságosságot az etikus magatartással.

- A kérdés csak az, hogy az etikumot milyen tényezők kényszerítik ki. Csak általánosságban válaszol: Arányosság, melyről csak akkor beszélhetünk, ha dolgokat mérünk össze. Az igazságos arány az, ha egyenlő mértékkel mérünk. Mértéke szerint: „A több és a kevesebb között az egyenlő középen van.” Gazdasági ügyletekben arányos elosztás az, ha igazságos elosztáshoz jutunk

Igazságtalan elosztást eredményez az arányok megsértése.

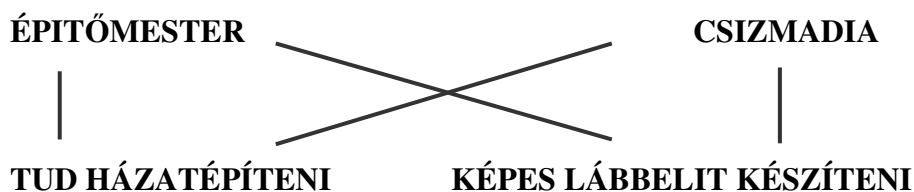

Igazságos ítélet az, amit az arányosság Testesít meg. „A bírói ítélet is ezt célozza meg.”

Az elv a következő: „Ahol több van, onnan kell elvenni és adni oda, ahol kevesebb van.” A viszony mindenképp igazságos tehát arányos legyen.

- Másik példája az építőmester és a csizmadia közötti cserekapcsolat.

Az építőmesternek és a csizmadiának különböző képességei vannak, mégis az üzleti kapcsolatuk során ez a probléma feloldódik. Arányos tranzakció esetén a viszonyuk igazságossá válik. Noha nem ebben a példában mondja ki, de az arányosítást a pénz elősegíti, mert „a pénz mértékegység, egyenlőséget teremt azáltal, hogy mindent összemérhetővé tesz.”

Xenophon és Arisztotelész gazdasági etikáját összehasonlítva látható, hogy mindketten meghatározó szerepet tulajdonítottak az etikus viszonyoknak. Szembetűnő, hogy közben az erényes viselkedés célját ellenkező előjellel kezelték. Arisztotelész azt tartotta a legfontosabbnak, hogy a polisz érdekei érvényesüljenek általa. Az igazságosság és mértékletesség erényével is ezen célok valósulnak meg. Az üzleti partnerek sikeres tranzakciója is polisz érdeket hordoz. Nincsen másként a pénzforgalomban sem, feltéve, hogy alapja az árucserre. Xenophon számára az erények gyakorlásának célja nem (elsősorban nem) a polisz hasznának növelése, hanem a (magán) háztartás haszna. Felismert ugyanis, hogy a tisztességes üzleti magatartás megtérül. Ami meg a polisz hasznát illeti, szerinte – mai kifejezéssel élve – társadalmi felelősségvállalást tart hozzá szükségesnek, az államnak szánt 10-20%-os különadót. Mértékét és hatástanát részletes számításaival tette közzé.⁹² A javasolt fiskális pénzügyi rendezési tervével egyrészt az adóbevételek növelése, adóbevételek szélesítése, másrészt az erények gyakorlása.

⁹² Ezt a következő módon képzelte. „Az alaptőkébe fektetett pénznél nagyobb nyereséget semmiből sem húzhatunk. Aki 10 mina különadót fizet, napi 3 oboloszt kap vissza, ami hajós üzleteknél szokásos 20 százaléknak felel meg. Aki 5 minát fizet be, az több mint egyharmados megtérüléssel számolhat.” (Xenophon. 2003/b. 658. old.)

„A legtöbb athéni egy év alatt többet kap vissza, mint amennyit befizetett, mivel, akik 1 minával járultak hozzá, közel 2 minát kapnak vissza, ráadásul állami befizetésekből.” (Xenophon. 2003/b. 658. old.) Az egyének haszna, mint Attika polisz lakójának, hogy közbefizetéseket teljesíthetnek és ezután visszatérítésekhez jut. Vállalkozóknak, különösen a „nemzetközi kereskedelmi kapcsolatok”, leginkább hajózási üzletek után magasabb összeggel adózik, de haszna is tetemes.

2.2.1 Tervezés és ellenőrzés a klasszikus korban

Görögországban a Kr.e. 5. században nemcsak a gazdaságtudomány és vele a gazdasági etika született meg, de igény támadt az állam (polisz) háztartás tudatos tervezésére, és ellenőrzésére. Szakmai szempontjainak átgondolására. A szükséges gazdaságtudományi és etikai háttér Xenophon és Arisztotelész, és részben már Platon is kidolgozta. A Periklész által görög nagyhatalommá tett Athén, és számos vele szövetséges polisz, a gyakorlatban is kipróbálta. A poliszok gazdasági teljesítőképességét akarták növelni. Ez kellően motiválta őket abban, hogy modernizációs kísérletbe kezdjenek. Intézményi reformra is szükség volt, de ezt már a Perzsa háborúkat megelőzően elvégezték. Ha Szolón közigazgatási reformját annak idején (Kr.e. 594-ben) nem valósították volna meg, Athén, de talán az egész görögség is, képtelen lett volna Dareiosz és Xerxész gigantikus támadásait visszaverni.⁹³ A rendszert idővel más poliszok is követték. A Nagy Háború után Athén vezetésével megalakult a Déloszi Szövetség. Fontossá vált hogy átgondolja intézményes működésének feltételeit, bevételeinek és kiadásainak gazdaságos felhasználását. Így a század végére a tervezés és ellenőrzés hatékony rendszere jött létre.

Rájöttek, hogy nem egyszerű és ösztönös megoldásokra van szükség, hanem a problémák tudatosítására. A túlságosan sok bizonytalansági tényező veszélyes is lehet. Igaz volt már korábban ösztönösen jó válaszuk is, amilyen a görög gyarmatosítás. Annakidején a túlnépesedés veszélyeztette a poliszok létét és hatékony gazdálkodásukat. Válaszuk ösztönös volt, mégis eredményes. Hésziodosz, majd Szolón is előállt hasonló javaslatával: „munkát, takarékoságot és tisztességes vagyonszerzést” kínáltak.⁹⁴ A Nagy Háború után nem

⁹³ Szolón (Kr.e. 638 /?-559) személyét és munkásságát természetesen nem lehet közvetlenül összekötni a görög – perzsa háborúk eseményeivel, hiszen, 100 évvel korábban élt. Mégis intézményfejlesztő munkássága teremtette meg Athén számára, hogy hatékony fiskális politikát folytasson. 1. Azzal, hogy eltörölte az adósrabszolgaságot nemcsak a démosznak kedvezett, de adófizetőinek a számát is növelte. 2. Athént egységes adózási területnek nyilvánította, lehetővé vált, hogy a bevételekkel stabilan számítsanak. 3. A lakosságot vagyoni alapon 10 phülébe (vagyoni alapon szervezett frátria, kerület) sorolta, hogy azok együtt fizethessék be állami közterheiket.

⁹⁴ Hésziodosz a tiszteletreméltó parasztköltő az értelmes munkát és a tevékeny embert dicsérte, aki értéket állít elő. „Zeusz törvényei szerint nemessé és tisztességgé tesz.” „Mert ez a resteket is gyakran serkenti dologra: megkívánja a munkát mind, látván, hogy a másik szántani-vetni igyekszik, rendben tartja a házat, s éppen azért gazdag.” (Hésziodosz. 2005. 20-23. 43. old.) Hésziodosz nyomán a munkát dicsőítő irodalom még a 6. századra is kitért, mert nemcsak gazdagságuk forrása, de életformájuk is volt, amit Eszoposz (Aiszóposz) meséibe foglaltan népszerűsített. Ld: „A mese biztosítja, hogy a munka kincs az emberek számára.” (A földműves és gyermekei. A 42. meséjének tanulsága.) „A mese arra tanít bennünket, hogy mi sem való előbbre, mint gondoskodni a betevő falatról, és nem henyélni.” (A hangya és a tücsök. 114. meséjének tanulsága.) „A mese jól illik a kapzsi emberre.” A húst evő kutya. 136. meséjének tanulsága.) (Aiszóposz. 1987.) Szolón archonsága alatt (Kr.e. 594-ben) híres közigazgatási reformjavaslatainak motivációi között a tevékeny, dolgozó ember támogatása is szerepelt. Plutarkhosz írta róla: „A gazdagságot

lehetett kockáztatni. Automatizmusok kialakítása lett az autentikus és valóban modern megoldás. Szakterületek élére felelős személyeket rendeltek. Az ellenőrzést, mint politikai kontrollt a Népgyűlésre ruházták, később intézményesítették. A demokratikus intézmények élére fizetett, de választott tagokat helyeztek. Helyzetük ellentmondásos volt, mert szinte bárki betölthette hivatalukat, mégis szakmai elvárásokat fogalmaztak meg velük szemben.

Azt tartották, hogy törvényes megoldásokkal kell garantálni a hatékony munkát. Szolón törvényeinek hatására meggyőződtek róla, hogy a törvényes állapotok kialakítása, és megtartása bizalmat szül. A bizalom hitelessé tesz. Jelentős haszonnal jár, ami az egész közösség (polisz) számára jól jön.

Anonymus Iamblikhi (Kr.e. 5. század)⁹⁵ szofista filozófus A törvényes állapotok haszna a gazdasági életben címmel írt munkájában amellelt érvelt, hogy a közigazgatás és közpénzügyek vezetői rendelkezzenek gazdasági ismeretekkel (bölcsséggel), és hozzáállásuk legyen erényes. Az állam (polisz) háztartás irányítását nem elég arisztokratákra bízni, ők kellő szakismeret hiányában jelentős károkat okozhatnak. „Bizalmatlan légkör alakulhat ki, ami veszélyeztetné a pénzforgalmat.”⁹⁶ Javaslatait hamarosan megfogadták, amikor a Peloponnészoszi háború idején kiderült, hogy a Déloszi Szövetség pénztárában már olyan óriási mennyiségű pénz gyűlt össze, amit hagyományos hozzáállással veszélyes lett volna kezelni. Sikerült elérni, hogy profi adó és pénzügyi szakértő (ma azt mondanánk: tanácsadó) állapítsa meg, a Szövetség tagjainak egyenként mekkora összeggel kell működését finanszírozni. Ariszteidész-re (Kr.e. 5. század) esett a

nem csodálta, sőt azt állította: „Vágyom a gazdagságra, de semmit igaztalanul nem vennék kézbe, a jog megtorol és igazol.” „Abban az időben – mint Hésziodosz mondja – a munka nem szégyen, a kézi munkát nem vetette meg, s a kereskedelemnek meg becsülete volt.” (Sarkady. 1970. 82-83. old.)

⁹⁵ Anonymus Iamblikhi műveit a neoplatonikus tudós: Iamblikhosz (lat: Jamblicus) (250-330) a Serkentő tanítás a bölcsségre címen (röviden: Protreptikosz) megjelent művébe építette. Iamblikhi eredeti szövegét csekély mértékben torzítva. Kifejezetten is kiemelve a törvényes állapotok és szakmai szempontok érvényesítésének etikai és társadalmi (politikai) jelentőségét. (Iamblikhosz. 1970. 156-158. old.)

⁹⁶ Pénzügyi ismeretekre és megfelelő törvényes garanciára van szerinte szükség ahhoz, hogy az állami és államközi feladatokat hatékonyan lehessen ellátni.

„A törvényes állapotok első következménye a hivatal, amely minden ember számára nagy hasznot hajt, és nagy jótéteményt jelent. Általa lesz ugyanis a pénz közhasznúvá, és elegendővé válik, még ha kevés is van belőle, mert bekerül a forgalomba; nélküle azonban még sok pénz sem lehet elegendő.”

„Az a dolog, ami a legnagyobb szerencsétlenséget zúdítja az emberekre a háború, amely leigázást és rabszolgaságot hoz magával, az is könnyebben robban ki a törvénytelen, mint a törvényes állapotok között.”

„A pénzt pedig a bizalom hiánya és a forgalom elakadása következtében otthon gyűjtik, ahelyett, hogy a köz hasznára a forgalomba juttatnák, és így az kevés lesz, még ha bőven is van belőle.” (Anonymus Iamblikhi nyomán: Iamblikhosz: Protreptikosz. XX. könyv.) (Iamblikhosz. 1970. 157-158. old.)

választásuk, aki – mint Plutarchosz (Kr.u. 48-120) írta róla – mindenki megelégedésére és becsületesen végezte dolgát.⁹⁷

- Jövedelem és földarányos elszámolást készített. Nehézséget jelentett számára, hogy a poliszok eltérő pénznemben és mértékegységek szerint számoltak, de sikerült őket közös nevezőre hoznia.

Azt már a kortárs történetírótól Thukydidész-től (Kr.e. 460-395) tudjuk róla, hogy munkájában nagy segítséget jelentettek az adott poliszokról, és nemcsak a poliszokból származó információk. Arisztotelész (Kr.e. 384-322) viszont, aki Az Athéni állam történetét megírta, elfogulatlanul jegyezte meg, hogy athéni emberként javaslataiban erősen kedvezett Athénnek, azzal a javaslatával, hogy költséghatékony megfontolások okán, a Szövetség irányítását Athén vegye át. Athén élt a kínálkozó lehetőséggel és átvette Szövetség pénzügyeinek kezelését. A polisz kasszája tetemes mértékben gyarapodott. Vámokat is ideértve, a szövetségesek befizetéseivel.⁹⁸

A Nagy Háborút követően a két szövetségi rendszer konfliktusa nem váratott sokat magára, és kitört az úgynevezett Peloponézosi Háború. Témánk szempontjából ez azért fontos, mert a háború szilárdította meg azt a gazdasági tervező és ellenőrző rendszert, amit még Anonymus Iamblikhi javasolt.

- Jelentős eredmény, hogy a hivatalok jó része szakmai kézbe került. A Sztratégoszsal szemben magas szakmai elvárásokat fogalmaztak meg. A többi hivatalnokkal szemben ezt kevésbé érvényesítették, amit azzal ellensúlyoztak, hogy noha sorsolással jutott tisztségéhez, de elvárták tőle a tisztességes munkavégzést, melyet számon is kértek rajta. Ez igaz a gazdasági hivatalnokokra és ellenőrökre is. A Logisztésztől csak később várták el a magasabb szakmai felkészültséget.

⁹⁷ „Bizonyos tekintetben egész Görögország az ő kezébe tette le minden vagyonát, szegényen távozott, és még szegényebben tért haza; nemcsak tiszta kézzel és igazságosan, hanem részrehajlatlanul, mindenki megelégedésére készítette el a vagyoni kiadásokat.” (Plutarkhosz. 1970. 167. old.)

⁹⁸ Arisztotelész javaslata nyomán kialakult helyzetben Athénnek 20000 fővel kellett számolnia. A Szövetség munkatársai is szerte Görögországból ide költöztek. Számtalan rendben és joggal fizetett alkalmazottakról volt szó. Arisztotelész adatai szerint pontos számuk 15750 fő, úgy, hogy tengerészeket és öröket nem határozta meg:

Létszám szerint: bírák: 6000, íjászok: 1600, lovasok: 1200, a Tanács tagjai: 500, kikötő őrség: 500, városőrség: 50, tisztviselők (akik odahaza vannak): 700, tisztviselők (akik külföldön vannak): 700, nehézfegyverzetű katona: 2500, babsorsolással kiválasztottak: 2000. Számolni kell még egyéb tengerészekkel, 20 űrhajó személyzetével is. Továbbá: Prytaneion, az árvák és a rabok őreivel. Ők ugyanis állami költségen kapnak ellátást. (Arisztotelész. 1970. 168-169. old.)

- Az intézmények megszilárdultak, de vele a korrupció mértéke is megnövekedett. Ez azzal függött össze, hogy Periklész a bírósági tisztség betöltését fizetett tisztséggé tette. Kimón alatt a közalkalmazotti fizetséget tovább növelték. A Tanács tagságot, amely szintén fizetséggel járt, sorshúzással lehetett megszerezni. Az extra jövedelemszerzésre számolva „a sorsolásban mindig inkább a közönséges népréteg vett részt nagy buzgalommal, nem pedig az arravaló emberek.” (Arisztotelész. 1970.) A demokratikusnak szánt rendszer ennek következtében korrumpálódott. A Peloponézosi Háború viszállyos időszakában nem volt feltűnő, de később nyilvánvalóvá vált. Elsősorban is Szókratész kivégzése (Kr.e. 399-ben) eredményezett az athéniekben egyfajta lelkiismereti válságot,⁹⁹ ennek ellenére a démosz tiltakozása miatt a szükséges reformlépéseket nem tették meg.

A Szövetség pénzügyeinek folyamatos kontrollját a rendszerben intézményesítették. Ez azonnal megtörtént, amint Athénbe tették székhelyét. A befizetéseket és elszámolásokat azonnal intézték, könyvelték, és célirányosan utalták a szükséges pénzösszeget.¹⁰⁰

A pénzügyek kezelésének színvonala emelkedett, és a pénzforgalom további növekedése is indokoltta tette, hogy általános pénzforgalmi reformintézkedéseket hozzanak. A korábbiaknál pontosabban kellett nyomon követni. A pénzek, súlyok, mértékegységek egységesítése is hátravolt. A háborúpárti (a háború folytatását kezdeményező) kör, Kleonnal az élen ekkor állt elő (Kr.e 425-423 körül) reformtervével.

⁹⁹ Szókratészt ellenségei azzal a rágalommal vádolták, hogy megrontja az ifjúságot, és Athén isteneit elutasítva egyfajta személyes Daimonban hisz. A Bíróság előtt következetes érveléssel feltárta az igazságot, de a korrump, könnyen megvesztegethető hivatalnokok halálraítélték.

¹⁰⁰ Évről évre (ez befejezett időegységet jelent) feljegyezték a poliszok által elküldött pénzösszeget. Drahmában számoltak, néha oboloszban. Átutalásaikat, mint szent cselekedetet kezelték, mintegy Athéne istennő számára tett felajánlásként. Az előkerült, ezért fennmaradt, elszámolásokat kőbe vészték. Legjobb állapotban a 454/453. évi és 443/442. évi került elő. Évjáratonként vészték az oszlopokra (Columnákon). Emiatt nehezen vethetők össze egymással, hisz a nevek nem azonos körbe kerültek.

Az első évjárat I. és II. columnái elvesztek, a többiek általában jól olvashatók: (Számadatok drahmában adottak.)

Col I. -, Col II. -, Col III 3303, Col IV. 4499, Col V. 3614, Col VI. 3638.

A második évjárat 12 évvel későbbi adatsor:

Col I. 5028, Col II. 7428, Col III. 4818, Col IV. 6945, Col V. 10086.

Bevételeiknek pontos áttekintésére ma már nincs módunk, mert nem áll rendelkezésünkre egyetlen évre sem hiánytalan adatsor. A 443/442.-évi is csak hozzávetőleg teljes. Összege. 34305 drahma, összesen 156 tétellel (156 befizetőtől), de közülük 5 befizető neve nem olvasható. Ezzel szemben a 11-12 évvel korábbi listán 60 befizetőről tudunk, de közel negyedének adatai hiányoznak. Így is igen jelentős összeget találunk. Összege: 15054 drahma. Amennyiben a befizetőkre vonatkozó adatok negyede hiányzik, úgy ezzel az értékkel felsorozva, még közel 4000 drahmával, a befizetés szummáját 19000 drahmával számoljuk.

Reformjavaslata szerint a Szövetség főkincstárnoka és a poliszok kincstárnokai vegyék számba az összes (hivatalosan működő) pénzverőt. Akik rajtuk kívül még pénzt vernek, állítsák bíróság elé.

Továbbiakban a pénzkibocsátás ellenőrzését és szervezését Logisztész hivatala látja el.

- Kötelessége a pénzverdében átvenni a pénzt !
- Az átvett összeg felét a városnak osztják szét, „hogyan legyen megfelelő pénzünk”!
- A felügyelők vonjanak le mindig minánként¹⁰¹ 3 drahmát !
- Az átvett pénz másik felét 5 hónapon belül cserélni kell !
- Ami megmarad a befizetett pénzből, verjék ki és adják át a sztratégosznak, vagy az Apodektésznek¹⁰² !
- Aki a továbbiakban idegen pénzt akar használni, vagy arra tesz javaslatot, büntessék halállal !¹⁰³
- Idegen pénzt használni ugyan nem, de beváltani, vagy beszolgáltatni szabadon lehet. Róluk az érintett hivatalnokok vegyenek fel jegyzéket!
- Vegyenek jegyzékbe minden külföldi pénzt, külön az ezüstöt, és aranyat, és külön az összes belföldi pénzt ! (Pleket. 1970. 183-185. old.)

2.2.2 A legmagasabb szintű állami ellenőrzés intézményei

A legmagasabb szintű állami ellenőrzés szervezetének létrehozását a pénzügyi folyamatok pontosabb nyomon követése miatt kezdeményezték. (Eredményei a Kr.e. 4. században érték be.) Az áttekinthetőség növelésével rendelkezésre álló anyagi forrásokkal könnyebb volt gazdálkodni. Korrupt hivatalnokokat is könnyebben lehetett leleplezni.

Tanács. Pénzeszközök központi elosztásáért, pénzügyi programok kidolgozásáért és felügyeletéért a Tanács a felelős. Időszerű volt már, hogy ilyen központosító intézkedés szülessen. Athénben ez az óriás beruházások időszaka volt. Az Akropolisz építkezése, a flottaépítések, és más nagyberuházások ellenőrzésekor kiderült, hogy az érintettek a költségekkel, nemes fémekkel gyakran nem tudtak elszámolni.¹⁰⁴ Reformjavaslat adta a

¹⁰¹ Mina = fontnak megfeleltethető súlymennyiség. 1 Mina = Font /2.

¹⁰² Apodektész = pénzkezelő.

¹⁰³ A szigorúság a háborús viszonyokra utal.

¹⁰⁴ A Kleon féle (425-423. évi) mértékegységreformot megelőzően megesett, hogy más mértékegység szerint vették át a nemes fémeket, és más mértékegység szerint számolták azt el. Később erre nem volt mód. Ez is kihatott arra, hogy az intézményi reformintézkedésekre és központosító lépésekre sorkerült.

Tanács kezébe az általa kezdeményezett beruházások átvételének jogát. Így amennyiben egy munka nem készül el időben, úgy a kifizetést addig csúszthatják, amíg be nem fejezik azt.

Polétészek. Phülénként (innenről egyben választási és adóztatási egység) 1, összesen 10 fő választandó meg sorshúzással a hivatalra. Későbbiekben az archonok (9 fő) testületével működik együtt.

- Kezelik a hadi kincstárat, ellenőrzik a bérbe adott javak visszaérkezését, és feladatok elvégzését.
- Ők a központi adók kezelői. Számon tartják az adósokat, külön a rövid és külön a hosszú lejáratú kölcsönök szerint. Hosszú lejárat esetén, mint házépítési kölcsönnél: futamideje maximum 10 év. Ebből magára a házra 5 év, míg a telekre maximum 10 év. Késedelmes befizetésnél kamatot kell felszámoljanak.
- Felügyelik a központi árveréseket, betartatják annak számszaki fegyelmét. A Tanács által száműzetésre ítélték vagyonát – az Archonnal egyeztetve – bocsátják árverésre. A jelentkezők vásárolhatnak, vagy 1 évre bérbe is vehetik az árverésre bocsátott értékeket.
- Polétészek vámügyintézők is voltak, a vámellenőrzés szabályos lebonyolítását felügyelték. Ellenőrizniük kell, hogy a kirótt összeg beérkezik-e.

Apodektészek. Phülénként 1, összesen 10 fő választható meg sorshúzással. Munkájuk során a politétészekkel és archonokkal működnek együtt. Ők a követelések behajtói.

- Bérbeadások esetén szerződés tényét táblára írják. Minden fizetési tényállást külön táblára. Teljesítéskor az adott táblát összetörik.
- Adó-, vámbefizetések és egyéb pénzügyi köteleességeket ellenőrzik. Teljesítés hiányában, illetve késedelmes teljesítésnél, újabb táblát készítenek az adott tartozás összegével, azt így megduplázva. Aki ezt nem tudta, vagy nem akarta teljesíteni, fogságba vetik.
- A megérkezett közbefizetéseket eljuttatják az érintett hivatalokhoz.
- Az eljárásról, az ügyek menetéről kötelesek a Tanács számára rendszeresen beszámolni. Ha megérkezik a befizetés, arról két napon belül kell beszámolni. A pénz elosztására vonatkozóan önállóan járnak el, de a Tanács szigorú felügyelete mellett.

Logisztészek. Főszámvevők, sorsolással választották tagjaikat is, de már nem phülénként, hanem a Tanács tagjai közül. Így lett 10 fő számvevő. Munkájukat segítségére phülénként 1, összesen 10 fő ellenőrt, és mindegyikük mellé 2 fő ülnököt sorsoltak.

Logisztészek voltak Athén legmagasabb szintű állami ellenőrző testülete. Számvevőszéke. Létszámuk összesen 40 fő. Ebből 10 fő a Főszámvevő, a Logisztész. 30 fő jelentette a számvevő testület. Főszámvevők a polisz egész területén intézkedhettek, a számvevő testület tagjai csak a maguk phüléiben, de résztvehettek a legmagasabb szintű ellenőrzésben.

- Munkájuk során hivatalokat és hivatali apparátusok munkatársait ellenőrizték. Konkrét munkavégzésükről viszonylag keveset tudunk. Csak feltételezzük, hogy vizsgálatokat önállóan is kezdeményeztek. Leginkább a hozzájuk eljuttatott bejelentéseket vizsgálták ki.
- A vádló bejelentést tett, amit felírtak egy táblára. Szerepelt rajta maga a véd, és a büntetés, amivel fenyegették. Voltak magánvádak és kivizsgálandó közügyek. Ellenőrök mentek az ügyet kivizsgálni. Ha végeztek és a vád alaptalannak bizonyult, a táblát eltörték. Ha a vád beigazolódott, úgy bíróságra vitték azt.
- Amennyiben közügyek vitelében találtak hibát, kötelesek voltak azonnal eljárást indítani.

Agoránomoszok Agóra felügyelők, akik az agóra rendjéért felelős, választott tisztségviselők voltak. Athénben 10 főt választottak sorsolással. Pireuszban, Athén kikötői településén 5 főt.

- Feladatuk a törvényes piaci rend betartatása.
- „Csak tiszta és hamisítatlan cikkek kerüljenek eladásra!” (Arisztotelész. 1970.)

Metronomoszok. Mértékfelügyelők, akikből Athénben 10, Pireuszban 5 főt választottak. Munkájukat az Agóra felügyelőkkel közösen végzik.

- A hivatalosan elfogadott athéni súly és mértékegységek betartását ellenőrizték, „hogy az árusítók igaz mértéket használjanak.” (Arisztotelész. 1970.)
- A Kleon féle pénz és mértékegység reform szellemében feladatuk volt, hogy megakadályozzák idegen pénzek, súlyok és mértékek használatát.

Szitophilaxok. Gabonafelügyelők, akikből Athénben 10, Pireuszban 5 főt választottak. Munkájukat az Agóra felügyelővel együttműködve végezték.

- A piacra vitt gabonát ellenőrizték, és árubebocsátását látták el.
- Ellenőrizték, hogy az árpa és búza árával arányos legyen. Arányosították, hogy a liszt ára arányos legyen a kenyér árával.
- Ellenőrizték, hogy súlycsökkentéssel ne károsítsák a vásárlót.

Kikötő felügyelők. Összesen 10 főt választottak sorshúzással.

- Feladatuk a kikötő általános rendjére felügyelni.
- „Kényszerítsék a kereskedőket, hogy a gabonakikötőbe befutó gabona kétharmad részét a városba szállítsák.” (Arisztotelész. 1970.)

Az Athéniekre elmondható – bár a görögök többségére is igaz – hogy a gazdasági kérdésekhez pragmatikusan viszonyultak. A gazdasági tervezés és ellenőrzés ekvivalenciájával elméleti szinten nem foglalkoztak, viszont ráéreztek előnyös voltára és idővel megvalósították. Periklészi Athén fellendülő időszaka, majd a Peloponézoszi háborúk idején beáradó javak hatására felismerték a gazdasági tervezés és a szigorú pénzügyi kontroll jelentőségét. Meghozták reformintézkedéseiket.

A gazdaságtudomány klasszikusai, Xenophon, Platon és Arisztotelész számára azt a háttérrel jelentették, melyre tudományos nézeteiket rá építhették. Gyakorlatát nem ők találták ki. Xenophon, mint haszonelvű gazdaságtant, Arisztotelész, mint az állam (polisz) elvárásainak mindenben megfelelő háztartást írt le.

- Politészek, apodektészek, agoránomoszok, metronomoszok, kikötő és gabona felügyelők ethosza (εθος értelemben) egyaránt megfelelt az állam (polisz) gazdasági igényeinek, miként etikus elvárásainak. Arisztotelész már, amikor ezt az Athéni állam életrajzát megírta, etikai tartalmával külön már nem is foglalkozott, hiszen azt a Politeiában és etikai tartalmú könyveiben megalapozta.
- Logisztészek testülete Számvevőszék volt, a logisztészek maguk főszámvevők, de nem mai 20-21. századi értelemben. Nem voltak független testület. A Tanács kontrollja alatt és a többi ellenőrző szervezettel együttműködve dolgozhattak.

Vizsgálataikat is – legalábbis elképzelhető – nem maguk kezdeményezték, így programozott ellenőrző tevékenységet nem végezhetek. Még így is náluk született meg az első, legmagasabb szintű ellenőrző apparátus és hatóság.

Platon az ideális államot próbálta megtervezni. Irányító feladatot a filozófusokra (tanult, tehát bölcs emberekre) bízta, beleértve a kezdeményezést (mint tervezést) és számonkérést. Logisztészeket nem említette, de effajta feladatokkal is őket, esetleg a második csoportját, az öröket bízhatta meg.

Arisztotelész az Athéni államot bemutató művében keveset értékelt, az ellenőrző szerepet is csak leírta. Más műveiben az etikai és gazdasági tartalom meghatározásával volt elfoglalva.

- A szakképzettség szerepére Platon is és Xenophon is felhívták a figyelmet, mintegy a szakképzett bürokrácia szükséges voltára hívva fel a figyelmet. Szakképzett és független ellenőrző apparátust egyikük sem nevesítette. Eszükbe juthatott volna, ha Ariszteidész munkájára, és a közigazgatási reformintézkedésekre gondolnak.

Munkásságuk majd a Római Birodalom Xenophon, és Arisztotelész recenziókban, műveik újradiadásakor érik be. A szókratikus filozófia gyakorlatilag itt érett be. Róma nagybirtokos rendszerének működtetéséhez adott szellemi muníciót. Róma birodalmi szintű állami és közigazgatásához is szellemi háttérrel adtak. Nemcsak gazdasági, de gazdasági-etikai vonatkozásban. Róma közigazgatása egészen más rendszer szerint működött, eltérő hagyományok szerint fejlődött, mégis, amikor a Kései Köztársaság korában latinra fordítják írásaikat használhatónak ítélték. Megismerték Athén és a Déloszi Szövetség intézményeit, struktúráját és a reformokat.

Róma eredeti „találmánya” volt a Római jog. Erőssége a civilitas, a magán és perjog, háttérbe szorítva közjogot. Mindent a ius – fas – mos ősi jogelvekre építettek.¹⁰⁵ A legkorábbi korokban gazdasági jelentőségük nem volt, csak később a köztársaság korában (Kr.e. 510 után) tett erre szert, miután a pun háborúk nyomán tengeren túli provinciákat is szerzett magának. A népgyűlés és szenátus kontroll alatt tartotta az állami ügyeket,

¹⁰⁵ Róma jogtörténetének legkorábbi időszaka alapításától a Pun háborúig (Kr.e. 753-264), birodalmi gondolkodásának megjelenéséig tart. Róma dombjain élő parasztok várost alapítottak, katonailag és gazdaságilag megszervezik működését, szokásaik, ősi moralitásuk szerint kialakítják ősi jogrendjüket. Jus = a társadalom normális együttélését biztosítja, melyben az egyén joga szabad, amíg mások jogát nem sérti. Fas = az a természetes viselkedés (természetjog) amivel az egyén nem sérti az istenek jogát. Mos = az a viselkedés, mely sem a polgárok, sem az istenek jogait nem sérti. Arisztotelész államelméleti és etikai témájú műveinek megismerése után ezek lettek moralitásuk (το ετοζ) alapértékei. Szigorú pátriárchális társadalmi értéküket, a pater familias-t is ebből vezették le.

ideértve az államháztartást is. Pro forma ez még a császárság korában is így volt. Maguk is Szókratész (bölcsség, bátorság, igazságosság, mértékletesség) sarkalatos erényeit magasztalták, kiegészítve a hősiesen gyakorolt barátsággal. A római impérium jogait ebben az időszakban már nem volt aki meg merte volna kérdőjelezni, mégis érezték, hogy indoklásra szorul Róma joga a hódításhoz, és „beszélő szerszámokként” tömegek rabszolgasorba kényszerítéséhez.. Tudományos támpontot hozzá megint csak Platon és Arisztotelész adták, főként az Állam, a Törvények, a Politeia, és a Nikomakhoszi etika c. műveikkel.

- Hősiesség erénye eredendően a bátor emberé, de Rómában Héroszként küzd meg atyjáért, barátaiért, Róma nagyságáért és népéért. Különleges erény volt. Rómaiak a legyőzött ellenségükben is tisztelhatték ezt a hősi erényt, és az sem zavarta őket, ha „hőseiket” rabszolgává tették, és gladiátorként harcra kényszerítették, hogy tovább „gyönyörködhesse” erényeikben.
- Barátságuk szerint testvérükké fogadták azt, akit nagyra tartottak, és együtt cohors-t alkottak. Akik ekképp alkottak közösséget, egymásért a végsőig kitartottak, segítették egymást.¹⁰⁶
- Mértékletesség erénye a jogi gyakorlatban leginkább a méltányosságot jelentette. Ítéletalkotáskor figyelembe vették, tehát méltányolták, hogy az al- és felperesek nem azonos kondíció mellett méretnek meg. Felfogásuk szerint akkor is az igazságosságnak kell kiderülnie.

Gaius (Kr.e. 2. században élt jogtudós) a jogelvek alapján fektette le a *ius naturale* (természetjog) és a *ius gentium* (nem római polgárokat is megillető jog) alapjait, megalkotva a minden embert megillető alapvető, tehát természetes jog, és minden közösséget megillető jog rendszerét.

Az egyre gyarapodó birodalom gazdasági rendszerének tanulmányozása óvatosságot igényel. Könnyelműen feltételezzük azt, hogy a római polgárok értékrendjét a gazdaság és a kereskedelem határozta meg. Ehhez képest még akkor is, amikor. Róma már jelentős birodalom volt, még akkor is őrizte az alapítása körüli idők paraszti értékrendjét, és idegenkedett tőlük. Gaius is mintegy kényszeredetten foglalkozott velük, amikor – a

¹⁰⁶ A cohors közösségekre jellemző volt hogy életformájukat is összehangolták. Azonos centurióban harcoltak. Kereskedelmi ügyleteik is összehangolták. Kiállításuk különleges példája volt Maecenas, aki cohorsbéli barátainak, Horatiusnak és Vergiliusnak műveit kiadta. (Rimóczi. 2003.)

kötelmi jog elveire alapozva – kialakította Róma egységes gazdasági jogrendszerét. Az egyre gyarapodó birodalom és nagyvárosainak javakkal való ellátásának kényszere a kereskedelem fejlődése mellett a morális viszonyokat is formálta. Az igencsak lenézett feladatokat kezdetben még patríciusok – igaz, többnyire nem rómaiak – később plebejjusok, sőt a császár-korban előfordult, hogy rabszolgák végezték. Mindezek ellenére magához a tevékenységhez a római jogot és a görög gazdasági-etikát várták el.

Róma gazdaságpolitikájának megítélése szintén nem egyszerű. Központi intézményeik megőrizték a gazdasági ügyeket lenéző mentalitást. A népgyűlést ki lehetett elégíteni a „cirkuszt és kenyeret!” típusú elvárások teljesítésével. A szenátust meg lehetett vesztegetni, mi több, tagjaik ezt el is várták. A gazdasági ügyek kezelésével központi szinten nem foglalkoztak, ez megmaradt a kereskedővállalkozók ügye. (Stein. 2005.)(Cameron. 1994) Birodalmi szintű gazdasági tervezés és ellenőrzés intézményei nem, legfeljebb igen későn alakultak ki.¹⁰⁷

2.3 A klasszikus polgári közgazdaságtan etikuma

A közgazdaságtan antik klasszikusainak érdeme, hogy tudományos módszereikkel vizsgálhatóvá tették az üzleti és gazdasági életet. Racionálisan és gyakorlatiasan álltak hozzá, ezért volt számukra természetes, hogy elemezhető, megérthető, és korrekten leírható. Ugyanígy természetes, hogy a tisztességes üzletmenet, gazdálkodás nélkül egyéni és társadalmi haszon elképzelhetetlen. A tudomány társadalmi, gazdasági és etikai talppilléreit rakták le.

A klasszikus polgári közgazdaságtan művelői azért tekintik magukat e tudomány megteremtőinek, mert az antik klasszikusok által lefektetett társadalmi és etikai talppilléreket felszedték. Ezt tették azzal a szándékkal, hogy úgymond, tiszta viszonyokat teremtenek. Csak egyetlen talpkövet hagytak meg, a gazdasági racionalitást, egyértelművé téve, hogy „az üzletben nincs barátság” és, hogy „a pénznek nincs erkölce.”

¹⁰⁷ Változások csak meglehetősen későn következtek. A Császár-kor idején, amikor a rabszolgák utánpótlása elakadt, a Birodalom külső határai kezdtek védtelenné válni, és gazdasági feszültségek kiéleződtek. Marcus Aurelius császár halála után meglódult az infláció. Strukturális válságot idézve elő. Erre Diocletianus császár a közigazgatás intézményi reformjával, adórendszer egységesítésével reagált. A birodalom minden polgára római polgárjogot kapott, hogy ne bújhassanak ki adókötelezettség alól. Utóda: Nagy Konstantin császár a kereszténység elfogadásával (Milánói Edictum 313-ban), és sajátos kontrollgépezetével lépett előre.

Vezérlő eszmeként a racionalitás az újkor hajnalán került elő. A 17-18. században a felvilágosodással már a tudományos gondolkodás került a középpontba. Immanuel Kant – a *Mi a felvilágosodás* című tanulmányában – ezzel kapcsolatban mondta, hogy a felvilágosodással mindent a józan ész ítélőszékébe ültet. Ami könnyűnek találtatik, azt bátran el lehet vetni, mert bizonyosan valami előítéletes, valami idegen dolog. Ami fennmarad, arra viszont építkezni érdemes. (Kant. 1980.) Európában (a kontinensen!) nem számított komoly tudósnak, vagy közéleti szereplőnek, aki ne követte volna. Amikor Renée Descartes (1633-ban) a józan gondolkodásba vetett bizonyosság tanát meghirdette, maga sem látta, ez milyen mélyreható következményekkel jár. Fundamentummá tette a „józan ész”, a „szabályoknak az értelem által történő vezetését,” tehát a „cogito ergo sum abszolút bizonyosságát.”

Azzal fogott munkához, hogy az etikát alapozza meg, hogy az ideiglenesnek tekintett etikát váltja majd fel megalapozott nagy etikájával. Talapzata a józan belátás, a racionalitásba vetett bizonyosság. Elkészült a nagy műve: *Értekezés az értelem helyes használatának és tudományos igazságok kutatásának módszerétől* címmel (röviden: *Értekezés a módszerről*)(Descartes. 1980.), és nem várt következménye lett. A tudományok és a politikai közélet átvették tanítását, amit arra használtak fel, hogy ezen „józan észre” hivatkozva kiiktassák az erkölcsöt és a morált, mint külsődleges (externália), tehát akadályozó elvárásokat. Uralkodók, politikusok, a közélet és közigazgatás vezérlő szereplői lettek a felvilágosodás hívei. Belátták, hogy hatékony ügymenet kialakításához elegendő az érdekeiket józanul, és szakszerűen, külső kötöttségektől mentesen követni. A polgári közgazdaságtan is ugyanezzel a racionális hozzáállásával dobta ki módszerei közül a gazdasági etikát.

Angliában az etika kiiktatásának más oka is volt. Az eredeti tőkefelhalmozás, majd a polgári forradalom és az ipari fellendülés hatására olyan óriási gazdasági fellendülés indult meg, ami a kortárs kutatók figyelmét felkeltette. Rájöttek, hogy sikereik mögött az utilitarista magatartás játszik szerepet. Belátták, hogy haszon maximalizációs céljaikkal összeegyeztethetetlen, hogy közben tisztességesek maradjanak. Ezt tudományos értelemben is tisztán akarták, ezért fosztották meg a gazdasági viszonyokat minden külsődlegesnek tekinthető körülménytől, így az etikai tartalomtól is. Szándékuk érthető volt, bár maradéktalanul kivitelezhetetlen. Morális értékek leépítésére irányuló javaslataik ellenére még a klasszikus kapitalizmus kibontakozásának időszakában, „kemény és vad

körülményei” közepette is voltak olyan gazdálkodók, akik megtehették, hogy nem vetettek el minden értéket, vállalva azt is, hogy nem jutnak jelentősebb gazdasági szerephez. A gazdaságelmélet tudományosan mégis elfogadottá tette a haszon maximalizáció előnyeit, zavaró tényezőnek nyilvánítva a humanizmust és etikai tartalmát. A 19. században már klasszikus közgazdaságtannak nevezték, és mint ilyen került a tudomány fővonulatába. Sikeres üzletemberek, az államháztartás tervezői is, tanítását tekintették klasszikusnak és a polgári értékekkel összhangban állónak.

A 17. században Thomas Hobbes az önzetlenség, a társadalmi szolidaritás nevében ítéli el azokat a nézeteket, melyek az önző érdekek maradéktalan érvényesítését hirdették.¹⁰⁸ Elméletét a polgári forradalom alatt fogalmazta meg, hogy vele politikai alternatívát kínáljon. A személyes érdekek önző érvényesítése a gazdasági és a politikai életben természetes és elfogadott volt, melyet Hobbes legszívesebben a történelem előtti korba száműzött volna, oda ahol nem voltak törvények, nincs közmegegyezés és szolidaritás. Maguknak az embereknek kell felismerniük, hogy az efféle viszonyok mellett valójában mindenki vesztes. Az „ösinek” és „barbárnak” tekinthető önző viszonyokon polgári szerződést megkötve érdemes túllépni. Egy ilyen megoldás tekinthető a modern (értsd: polgári) viszonyokkal és moralitással összhangban lévőnek. (Hobbes. 1970.)

A klasszikus közgazdászokat meglehetősen zavarta a Hobbes által felvázolt polgári társadalom képe, ők a gazdasági életben inkább a „barbár” viszonyokat ítélték korszerűnek. Vállalkozók számára épp ez „barbárság” jelenti a szabadságot. Azt igénylik, hogy a gazdaságot a maga törvényei irányítsák, az etikum és oikonomikum – korábbi korokban – természetes egységével szemben.

Gyakran tartják Adam Smith-t (1723-1790) a közgazdaságtudomány atyjának, és A nemzetek gazdagsága című főműve 1776-os megjelenése dátumát a tudományág születésnapjának. Ez természetesen túlzás.¹⁰⁹ Az mindenesetre igaz, hogy a klasszikus polgári közgazdaságtan első jelentős összefoglaló művét ő írta meg, de leginkább azért,

¹⁰⁸ Miként a Leviatan című könyvében mondja is, közhatalomra, békére, és emberi tényezőkre van szükség. Ahol nincsen közhatalom, ott az emberek háborúzni fognak, és ott nincsen törvény. (Hobbes. 1970. I. rész, 13. fejezet.)

¹⁰⁹ Adam Smith meghatározó szerepe a közgazdaságtanban elvitathatatlan, de atyjának tekinteni, erős túlzás. Egyrészt, mert egy közel 2500 éves tudománynak nem lehet ő az alapítója. Másrészt, a klasszikus angol közgazdaságtan is jó száz éves múltat tekint vissza, David Hume, John Locke, Bernard Mandeville igazán jelentős gazdaságfilozófusok, tudósok voltak. Nevetséges lenne róluk megfeledkezni.

mert maga mögött tudta a 17-18. századi polgári gazdaságfilozófiát. Gazdasági-etikai tekintetben pedig Mandeville már szinte mindent elmondott.¹¹⁰

Beernard Mandeville (1670-1733) érdeme nem a téma kifejtése, inkább felvetése volt. 1705 és 1723 között A méhek meséje címmel írt cinikus hangvételű tanmesét. Egy méhkaptár sorsán keresztül mutatta be, hogy mi a következménye annak, amikor egy nemzetgazdasági életét társadalmi elvárásokkal összhangban, etikusan rendezik. A reneszánsz híres (hírhedt) politológusa Machiavelli is hasonló nézeteket hirdetett, amikor kulcsgondolatát Angolul félrefordítva jelentették meg. Ők ezért olvashatták úgy: „a cél szentesíti az eszközt.”¹¹¹ Meséje ezért sugall machiavellisztikus tanulságokat: egy méhkaptár akkor teljesít legjobban, amikor minden méh csak személyes érdekeit követi. Ha tekintetbe venné társai érdekeit, azzal nemcsak saját céljait veszélyezteti, de a kaptár egészét is. Ugyanez kell vezérelje az emberi közösséget is. Mindenki kizárólag személyes hasznával törődjön! A személyes haszon elve alapján a rátermettebb, vállalkozó szellemű, tehát sikeresebb gazdagodik a többiek rovására. A mese szerint azonban a méhek a kaptárban megállapodást – mintegy polgári szerződést – kötöttek, és kiiktatták a versenyt. A kaptár kipusztult. (Mandeville. 1996.)

Tisztában van vele, hogy az erkölcstelen viszonyok a társadalom széles körei számára elfogadhatatlanok. Praktikusan hozzáállva az derül ki, hogy szükség van a bűnözőkre, akik az ártatlanokat kihasználják. A bűnöző ezért a társadalom hasznos tagja lehet.

„És az erény, mely a csalást jól elleste a politikától, általa megbarátkozott a bűnnel.” (A mese 163-166. sora.)

¹¹⁰ Mandeville és Smith nem ismerték, mert nem ismerhették egymást. Mindketten jelentős karriert futottak be, egyetemi katedrájuk volt. Filozófusokként foglalkoztak közgazdaságtani kérdésekkel, arra voltak kíváncsiak, miként lehet növelni a termelés hatékonyságát, hogy eredményeképpen az egész nemzet gazdagodjon. Kezdetben etikai szempontokat is mérlegeltek, de belátták, hogy a természetes emberi és társadalmi elvárások és a sikeres gazdaság egymással szemben állnak.

¹¹¹ Niccoló Machiavelli a modern politikatudomány klasszikusa. Műveit igen könnyű félreérteni, és különösen akkor, ha eredeti műveit nem olvassák, csak a félreértett, róla szóló műveket. A Fejedelem című könyve tanulságaként állították, hogy „a cél szentesíti az eszközt.” Ezzel szemben a szerző nem mindenfajta célról, csakis a morálisan megalapozott, közösségi érdekekkel összhangban álló célokért megengedett az eszközök igénybevétele. „Az legyen a célod, – mondja – hogy győzz és fenntartsd államodat; eszközeidet mindig tiszteltetreméltónak és dicsőségesnek fogják tartani.” (Machiavelli. 1964. 18. fejezet.) Szigorúan fogalmaz, mert tudatában van annak, hogy etikáját könnyű félreérteni. A fejedelemnek választania kell a jó és a rossz, őszinteség és színlelés között. Az abszolút monarchiák és zsarnokságellenes küzdelmek ezért tehettek bátran zászlajukra a Fejedelem gondolatait. (Kaposi. 2007)

Mandeville azok után, hogy a gazdasági viszonyok között machiavellista praxist tekintette sikeresnek, természetes, hogy nekitámadt saját kora legnagyobb szellemi tekintélyének: Hobbes-nak. Célirányos, versengő szellemiség hiányában csak a pusztulás következhet.

A bűn tehát Jánusz arcú, mert van hasznos és tisztességtelen oldala. „Hogy az erény megbarátkozik a bűnnel, azt olyankor mondhatjuk, amikor derék és igyekvő emberek, akik családjukat tisztességgel eltartják és gyermekeiket becsületben nevelik, valamint adót fizetnek és számos módon hasznot hajtanak a társadalomnak.” (Mandeville. 1996. 47. old.) Bűn az erény hiánya. Mégis igen hasznossá válik: a jólét alapja bűnös módon keresett pénz. Alkoholistákon gazdagszik a kocsmáros és a szőlőtermelő. Prostitúcióból nők futtatásából szerzett jövedelem kerül a gazdaságba és a tőzsdére.

„A mértékletesség, hasonlóan a becsületességhez, alsóbbrendű és sorvadó, akik szegénységükkel megelégedvén, örömeiket lelhetik benne.” (Mandeville. 1996 59. old.)

„A tékozlás ezernyi leleménnyel mozdítja ki az embereket tétovaságukból.” (Mandeville. 1996 59. old.)

Aki személyes gyönyörét keresi, az nem derék, nem mértékletes, nem kifinomult jellem, de mégis hasznot hajt az egész gazdagságnak. „Ha takarékos és becsületes társadalmat akarsz, a legjobb politika megőrizni őket ősi egyszerűségükben, megakadályozni számuk növekedését. (...) Ahol a kereskedelem jelentékeny, oda a csalás is utat talál.” (Mandeville. 1996. 103. old.)

A mese szerint szükség lehet erényes emberekre is, ahogyan az erényeket félretevő, önzőkre is, hogy ezáltal nemzetük („kaptárjuk”) gazdagságát szolgálják. A hatékonyan működő kaptár kulcsa a „mohóság”, a „becsvágy”, a „kéjvágy”, a „küzdelem” és a rengeteg munkával együtt vállalt kockázattal.

Mesegyűjteményének része, de önálló műként is kezelhető az 1714-ben írt, és a mesét megalapozó etika tanulmánya. Vizsgálódás az erkölcsi erény eredetéről című írásában az erény természetét, valójában az embert mozgató indulatokat vette górcső alá. (Mandeville. 1977.)(Mandeville. 1996.)

A tanulmány önmagában is megállja a helyét. Azért érdemes ekképpen is olvasni, mert a mese gazdasági tartalmának antropológiai és etikai háttere könnyebben észrevehető.

Erény alatt szenvedélyt ért. Abban az értelemben, ahogyan ezt mi identitásnak mondanánk. Amikor bűnös, vagy erényes természetét vizsgáljuk, szenvedélyéről mondunk véleményt. Az emberi természet két osztálya alakul ki. Vannak az alávetettek, akik az erényeket jól látják, esetleg nehezen követik, a többség inkább elveti. Csak a felsőbb rétegek tagjai

kapnak esélyt az erények követésére. Mandeville érdeklődése inkább az első csoport felé fordul. „Csak a pillanatnyi élvezetet hajhásszák, teljességgel képtelenek az önmegtartóztatásra, és mások javát semmibe véve, nincs magasabb céljuk saját érdekeiknél; akik a kéjek rabjaiként ellenállás nélkül hajolnak meg legdurvább ösztöneik előtt.” (Mandeville. 1977.) A második osztályt ugyan önzetleneknek nevezi, de szerinte már elpuhultak és tehetetlenek. Ők azok, akik „mocskos önzéstől mentes szellemük kiművelését becsülik a leg többre (...), az ész erejével ellenállnak leghevesebb hajlamaiknak is, és örökös háborút viselve önmagukkal mások békéjének előmozdítására, nem kisebb célra, mint a közjóra és saját szenvedélyeik legyőzésére törekednek.” (Mandeville. 1977.) Nem mondja ki egyértelműen, de kiolvasható, hogy két a osztállyal eltérő értékrendszere, tehát eltérő lehetőségei és gazdasági magatartása van. Az első osztály az, akit a gazdaságban az utilitarizmus képes motiválni, a haszonelvű etikában is őket lehet érdekeltekké tenni.

Adam Smith gazdaságtana mintha Mandeville tanítását követné. Az ifjúkori, 1759-ben írt Az erkölcsi érzelmek elmélete című könyvében ő is az erények természetét boncolgatta. (Smith. 1977.) Gazdaságfilozófiai főművében ő is rátalál az önzés gazdaságélénkítő szerepére. (Smith. 1992.) Főbb gazdaságtudományi tételei:

- Utilitarizmus. A haszon maximalizálását szolgáló gazdasági tényezők értékke emelése.
- Az egyéni érdekeknek a nemzetgazdaság egészét meghatározó szerepének kiemelése..
- Szabad gazdasági viszonyok mellett a gazdasági törvényszerűségek szinte maguktól rendeződnek. – Egy „Láthatatlan kéz” segítségével.
- A gazdaság szereplőinek, egyéni érdekeit kell szolgálja a közpolitika. – Szabadelvű gazdaságpolitikai igény

Több tényező is felsorolható, de közülük a legfontosabb az egyének szerepe, aki nem akar mást, mint megélni és túlélni, az önös érdekei nemzetgazdasági szempontból serkentőleg hatnak. Akár sikeres, akár vesztes, a gazdaság mindenképpen hasznot húz sorsa alakulásából..

A CSELEKVŐ EGYÉN

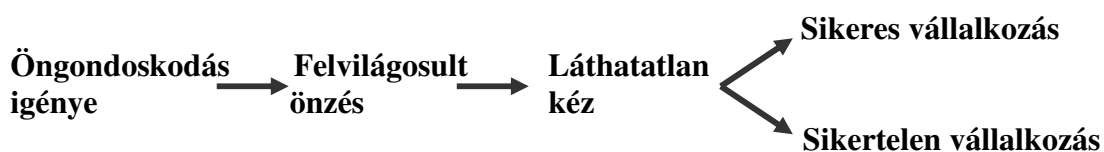
(Ő a gazdaságot teremteni képes, racionálisan cselekvő egyénisége.)

Gazdasági-etikai kérdések nem zavarhatják meg ezt a tiszta képletet, mindenképp a cselekvő ember kerül középpontba.

ÖNZŐ EGYÉN

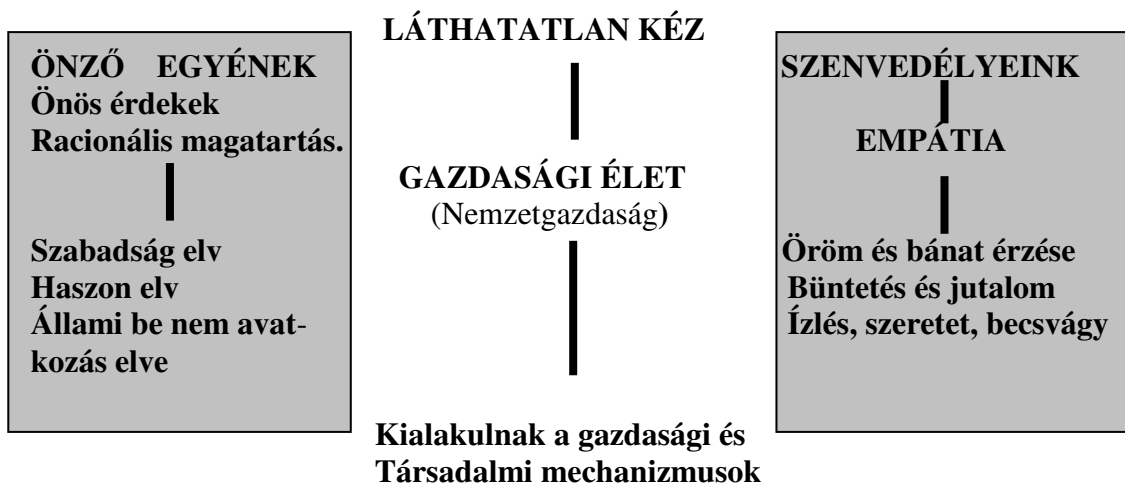
(Valójában önzésre kényszerített egyén.)

Az önzés etikailag értékelhető állapot, tartalmát ki lehet fejteni. Smith úgy áll hozzá a munkához, hogy megvizsgálta az etikum nemzetgazdaságban betöltött szerepét, hogy lássa, kizárólag az önzésnek van serkentő hatása. Egészen természetesnek tartotta, hogy az önzés természetes, miután mindenki követi önön szabadságát. Láng Imrével mondva: „minden ember, aki nem sérti az igazság tényeit, teljesen szabad érdekei követésében,” és így Smith szerint is a „felvilágosult önzés a prosperitás gyökere.” (Láng. 1996) Van egy „Láthatatlan kéz” ami képes mindent elrendezni, feltéve, hogy mindenki a saját haszonelvét követi. Aki így cselekszik hasznosan teszi, aki az etikát követi haszontalanul.

- Az önző (vagy önzésre kényszerített) egyén életvitele sajátos etikumot teremt. A sikeres vállalkozónak szembe kell néznie tevékenysége emberi következményeivel, ami igen nehéz. Ezért számára Smith megadja a felmentést: más az üzleti világ, más a köznapi viszonyok világa.
- A gazdasági viszonyok nem engedik meg, hogy gazdasági-etikáról értelmes lenne beszélni. A gazdasági-etika ui. gyengítené a „Láthatatlan kéz” hatékonyságát.
- Túl Smith tudományos szándékán, hogy az etikát kiiktassa a gazdaságból, sőt a gazdaságtudományból is, csak részben valósult meg. Ha a Nemzetek gazdagsága c. könyvét az Erkölcsi érzelmek elméletével együttolvassuk, kiderül, hogy az erkölcsnek maradt még szerepe a gazdasági ügyek vitelénél.

Jóval korábban írta (1759-ben) Az erkölcsi érzelmek elméletét. Nem közgazdaságtani szakmunkának szánta. Erkölcsi érzelmekről szól, az emberi mentalitásra vonatkozó nézeteit gyűjtötte benne össze. Szimpatikus és antipatikus, becsvágyó, szeretetteljes, jó és rossz, ízléssel rendelkező és nem rendelkező emberekről ír. Mindannyian szenvedélyeket testesítenek meg, a szenvedélyek meg jellemekre utalnak.

A szenvedélyeink alapján ítéljük meg mások jellemét, szimpátiáink – mai kifejezéssel élve – mások helyzetével való azonosulás képességét, vagy annak a hiányát jelenti, tehát az empátiát. „Szimpátia, amikor mások szenvedélyeivel azonosulunk.” Megfigyelte ui., hogy mások örömeivel hajlamosak vagyunk azonosulni, bánatával már nem.¹¹² A sikeres embereket el tudunk fogadni, velük szemben van meg a szimpátiánk.

SZENVEDÉLY ——— SZIMPÁTIA ——— ÖRÖM (vagy BÁNAT) érzése

A jó szerencse és balszerencse kapcsán azokat a magatartási mintákat mutatja be, melyek a gazdasági életben a feljutottak és a lecsúszottakra jellemző. Miként mások örömeivel inkább szimpatizálunk, mint bánatukkal, ezért tetszik a gazdagság és rejtegetjük szegénységünket.

- A gazdagot csodáljuk és imádjuk.
- A szegényt megvetjük.
- Még a közepes helyzetűt is elhárítjuk magunktól.

Mindenkinek módjában áll, hogy vagyonosodjon, az üzleti életben sikerekhez jusson, két előfeltétele van: mértékletesség és siker. Fiatalkori könyvében még öntudatosan ezt állítja: „Aligha kellemes azt mondani, hogy a pusztá vagyon és hatalom, érdemtől és erénytől elválasztva rászolgál tiszteletünkre.” (Smith. 1977. 469. old.) Főművében sem érvel ellene, de a siker érdekében már úgy tekint rá, hogy jobb ha vele nem is foglalkozunk.

¹¹² „Visszataszítónak tartjuk a fájdalom tolakodó jajveszékelését.” Együttérzésünk ilyenkor hiányzik. Helyénvaló viselkedésnek tartja, ha mindenki beletörődik sorsába. Ha segítségre szorul, ezzel a magatartással könnyebben juthat, mintha érzelmesen provokálna másokat.

A klasszikus polgári közgazdászok elérték céljukat. Segítségükkel a gazdaságról tiszta – külső tényezőktől mentes – képet kapunk. Megszületett az a közgazdaságtan, amelyre a racionális szemlélet kizárólagos módon jellemző. A tudatosan vállalt etikátlansága miatt a 19-20. században sokan próbálták cáfolni. Szakmai alapon belülről akkoriban reménytelen volt. Csak kívülről, az irodalom, szociográfia, teológia, szociológia felől lehetett, természetesen alacsony hatásfokkal.¹¹³

2.3.1 Tervezés és ellenőrzés a középkorban

A Nyugat-római Birodalom hanyatlását követően a Tudatos tervezés és ellenőrzés iránti igény a Karoling uralkodóknál támadt fel.

Nagy Károly birodalma központját Aachenben építette fel. Ide telepítette kancelláriáját, tehát „írástudó helyét” az úgynevezett hiteles helyét. Klerikus tanácsadók, és szakképzettek sokasága dolgozott. Birodalom közigazgatásának rendszerét irányították, tervezését és szervezését egyaránt. Azt, hogy központi ellenőrző feladatokat is elláttak volna pontosan nem tudjuk, legfeljebb találgathatunk. Vagy modern gazdasági és gazdálkodási ismereteink alapján következtetünk erre, vagy a görög-római hagyomány bizonyos kontinuitását tételezzük fel.¹¹⁴ A zavart fokozza, hogy a 13-14. századot megelőző történelmi korszakot

¹¹³ Charles Dickens szinte egész életműve az utilitarizmus gazdasági mechanizmusa által kisemmizett, ártatlan áldozatainak helyzetét mutatta be, és hívta fel rájuk a figyelmet. Az irodalmi- és fotó-szociográfiák tematikái is figyelemfelkeltőek voltak: a nagyvárosi élet, munkások nyomora, dologházak világa, gyermekmunka, a munkafelügyelők kegyetlenkedése. Amerikában a szociofotósok országos összefogása és demonstratív kiállításai hatására kialakult társadalmi hangulat eredményeként sikerült kikényszeríteni az első gyermekmunka ellenes törvényt. Chaplin *Modern idők* c. filmje a monoton munka embertelen voltára hívta fel a figyelmet.

A 19. században kibontakozó fiatal tudomány, a szociológia is a társadalmi értékek mentén kezdte a témában hangját hallatni. Cesare Beccaria a kriminológia, Friedrich Engels a szociálpolitika felől nyúlt a témához. Szocialista, kommunista, keresztényszocialista, kereszténydemokrata mozgalmak a politika eszközeivel, ill. a keresztény hit és erkölcs nevében próbáltak tenni a kiszolgáltatottakért. Gazdaságtudományi elméleteik azonban gyengének bizonyultak a racionalista gazdasági szemlélet és utilitarista érdekközösségekkel szemben. Amikor Karl Marx a *Tőke* c. művét kapitalista kritikaként írta, ő sem tudott egyebet tenni, józanul be kellett láss a gazdasági törvényszerűségeket. Emiatt – talán szándékával ellentétesen – de maga is klasszikus polgári közgazdásszá vált. XIII. Leo pápa a keresztény-szociális értékek deklarálását kezdeményező Friburgi Unio (1884) elveinek figyelembevételével közzé tette a „*Rerum novarum*” kezdetű enciklikájában. Az Egyház hivatalosan is kinyilvánította szociális tanítását megállapítva, hogy a társadalmi és gazdasági érdekek és értékek összeegyeztethetők és összeegyeztetendők.

¹¹⁴ Karoling uralkodók, és különösen Nagy Károly alatt igen jelentős intézményfejlesztés történt. A közigazgatási reformlépéseket joggal csodáljuk, mert modern szemléletet sejtünk mögötte. Henri Pirenne a középkori gazdaság kiváló ismerője azonban meglehetősen szkeptikus, amikor ezt ismerteti. Szerinte nem arra kell ebből következtetni, hogy a birodalom gazdasága rendezett volt, éppen ellenkezőleg. A Földközi tengert és tengerparti térségeit az arabok vagy elfoglalták, vagy sarcolják. A népvándorló támadások is sebezhetővé tették. A Birodalom gazdasága a szállítási útvonalak szétziláltsága következtében is hanyatlott.

Közép- és Nyugat-Európában „román kornak” hívjuk. Értsd: Róma utóéletének korának, Itália „avantgárd térségében” protoreneszánsz-kornak. Hóman Bálint a kérdés másik jelentős gazdasági szakértője szerint az is baj, hogy a középkori gazdaságtudomány speciális terület, fogalmainak ismerete nélkül félretájékozódunk. Modern terminológiáink jórészt használhatatlanok. (Hóman. 1921. Bevezetés.) Intézményrendszere és gazdasági szerkezete tekintetében egyaránt. Az államháztartás nem lehetett mai értelemben vett modern intézmény, tehát az intézményrendszert koordináló kancellária sem volt az.

Az államháztartás nem pusztán a magán és központi bevételek egysége. Számtalan kisebb-nagyobb bevételek egységeként (halmazaként) kell elképzelni. Országonként, tartományonként jelentős eltérésekkel. A (állam)háztartás szerepe is más volt az ortodox országokban (Bizáncban és a vele szövetséges országokban), a vándorló, portyázó népeknél (normannoknál, avaroknál, magyaroknál, kunoknál), vagy a germán fejedelmeknél, királyoknál, és a császárság birodalmi központjában.

Az állami bevételek kezelése.

Európában mindenhol – még jelentős királyi, fejedelmi központokban is – jellemzően ad hoc működött. A koraközépkori Magyarországon a következőképp. A Kincstár 3 fő bevételi forrással számolhatott: 1. Magángazdasági bevételekkel. Főkegyúri jogon járó, úgynevezett Domaniális jövedelmekkel. 2. Királyi felségjogon járó jövedelmekkel. Különböző adók, illetékekre, melyek az alattvalók tehetőségének mértéke szerint változó, úgynevezett regále jövedelmekre. 3. „Önkéntesen megajánlott” jövedelmekre. Valójában adóként működő felajánlások,¹¹⁵ melyeket a források sokféleképpen neveztek, leginkább auditorium contributio-nak, vagy subsidium-nak. (Hóman. 1921.)

Európában minden országban volt valamifajta adózás, stabil, de nem rendszeres jövedelemforrás. Különleges alkalmakon vetették ki. Ezáltal egyrészt ad hoc, és vis major jellege volt. Amikor kivetették, annyit gyűjtöttek, amennyit csak tudtak, hogy vele a kincstárat feltöltsék. Másrészt ajándéknak is tekintették. Sajátosságai miatt arra alkalmatlan volt, hogy a költségvetés tervezésekor stabilan lehessen rá számítani. Mint ajándékkal meg elszámolni nem kellett, és ezért felhasználását ellenőrizni sem kellett. Az

Károly ezért a központosítással igyekezett a bajokat ellensúlyozni. Jelentős változást csak később a keresztes hadjáratok jelentenek. (Pirenne. 1983)

¹¹⁵ Ehhez képest az adó szavunk is modern kifejezés. Etimológiáját tekintve, csak 1416-ban jelent meg. Korábbi korokban a latin kifejezések alapján az „ad”, vagy „adott” értelemben használták.

államháztartás tervezése és ellenőrzése a mai értelemben nem volt, mert bevételeikkel és kiadásaikkal nem a mai értelemben gazdálkodtak. Bevételeiket lényegében felélték. Az ellenőrzést az pótolta, hogy okleveleikben megemlékeztek róla, számon tartották javaikat. Szükségük volt egyfajta rovincsolásra, mert vis major helyzetekre azért számítottak.¹¹⁶ Az antik gazdasági tervezés és számonkérés rendszere már a múlté. Még a Nyugat-Európa mintaállamának számító Karoling birodalom Kancelláriájában is csak csökevényesen éledt újjá.

Egy erősebb kezű uralkodónak, amennyiben központosító intézkedés hozatalára vállalkozott, nemcsak programja finanszírozásáról kellett gondoskodnia, de kontrolljáról is. Trónviszályoktól tartva az uralkodók kerültek a költséges központosító intézkedéseket, tervezést, és ellenőrzést.

- Az államháztartás tervezése legfeljebb kvázi tudatos. Magyarországon a király érezte feladatának a Kancelláriájának megerősítését. III. Béla – nevelőjének, a bizánci császár, Manuel hatására – hozta létre és fejlesztette. A Tatárjárás után, de különösen III. Endre királyságában kapott fontos szerepet. Kvázi tervező és szervező feladatokat.
- Államháztartás közpénzügyi ellenőrzése – maga a kifejezés is anakronisztikus – legfeljebb kvázi ellenőrzés lehetett. Az Egyház figyelt oda a folyamatokra, mintegy ideológiai, esetleg gazdasági-etikai kontroll gyanánt. Közvetlen pénzügyi elszámoltatásról szó sem lehetett. A kincstár élén volt a kincstárnok, hogy számba vegye annak nagyságát és javaslatokat tegyen bővítésére. A király mégis személyesen dönthetett felhasználásának mikéntjéről, hatékonysági szempontokat nem kellett mérlegelnie.
- Egyfajta szakmai és etikai kontrollhoz jogosítványokat a Domonk rend kapott.¹¹⁷

¹¹⁶ Erre az előregondoskodásra mondták: *Necessitas*. Mondván „szükséges kielégíteni az előre nem látható akadályokat.” Abban az esetben, ha a király magától, saját hatáskörében, nem tudja a nehézséget leküzdeni, igénybe veszi a *Necessitas*-t. Az elháríthatatlan, de esetleges problémát, tehát ad hoc veti ki subsidiumot, vagy az auditorium contributio-t. Rendszere egészen a 17. századig, a felvilágosult államigazgatás megjelenéséig fennállt. (Baráth. 1930.)

¹¹⁷ 1243-ban a Pápától inkvizíciós jogot, és ezzel az intézményesített kontroll jogosítványát kapták meg. Ez nem tévesztendő össze a 16-18. században Dél-Európában működtetett, és kegyetlenségeiről elhíresült inkvizícióval.

Minden Udvar (udvartartással rendelkező) intézményesült gazdasági egység volt. gazdasági egység. Legeredményesebben mindig akkor gazdálkodtak, ha lehetőségeiket számba véve terveztek, szerveztek, és kontroláltak.

Korai magyar történelmünkben Udvarból, egymással párhuzamosan is sok volt. Gazdasági lehetőségeik szerint is különböztek.

- Király udvara. A királyi háztartás egységének mondható mind az Árpád-házi, mind a vegyes házi királyok alatt.
- Királyné udvara. A Királyétól külön kell kezelni, mert tőle elkülönült és eltérő udvari rendszert alkotott. A magyar királyné hagyományos birtoka volt Veszprém vára. Gazdasági szisztémája a királyéhoz hasonló, de kincstárát, és javait nem vonták össze a királyi kincstárral.
- Herceg, ill. hercegek udvara. Hercegi birtokokat jelentett, ahol a hercegek egymástól külön váltan, esetleg rivalizáltan uralkodta, gazdálkodtak. Vajk fiúk: Endre, Béla és Levente birtokaikon készültek a későbbi hatalomgyakorlásra, egymás legyőzésére. Gazdálkodásuk sikerén is múlt, hogy milyen uralkodóvá váltak később.
- Kisbirtokos nemesség ellenkirályi udvarai. Interregnum idején, mint Csák Máté birtokainak jövedelme segítségével finanszírozta harcát a trón megszerzésére. Udvaruk fenntartása, háztartási szervezése nem sokban különbözött a királyi udvartól. A szisztémát onnan vették át.

Az udvar(ok) birtokszerkezete, gazdálkodása, és intézményei gyakorlatilag mindenhol ugyanazok. Fő feladatuk, hogy az udvar tulajdonosa számára javakat szerezzenek, tartsanak meg, és segítsék a felhasználást. Udvar és a hozzá tartozó birtokok ügyeinek intézői. Hamarosan szakképzett hivatalnokaivá váltak, akikre a háztartás ügyvitelét rá lehetett bízni.¹¹⁸

¹¹⁸ Az Udvar hivatalnokai a tisztségi feladatokból alakultak ki, és váltak az évszázadok alatt szakértő apparátussá.

- Nádorispán. Comes Palatii. Az Udvar feje.
- Főlovász. Agaso. Már korán széles jogkört kapott beszerzési téren.
- Asztalnok. Infertor. Udvari étkeztető mester.
- Raktárnok, vagy Kincstárnok.(esetleg Tárnokmester) Felelt a begyűjtésekért, és a kincstár állapotáért.
- Pohárnok. Bocsár, vagy Pincerna. Az Udvar belső ellátásáért, és ételmezésügyeiért felelt. Idővel feladatai jelentősen bővültek.

- Kvázi tervező feladataik kezdetben csak a szakterületükkel összefüggő gyarapodás megszervezése jelentette. Gondoskodniuk kellett állagmegóvásról. Idővel valóságos apparátus épült körük, melynek irányítóivá váltak. Mint a kincstárnok, aki kezdetben egy személyben vette számba a kincseket, idővel szervezőként tevékenykedett, apparátusa élén. Még később, a pénzügyek irányítójává vált.
- Felkészülés az előre várható és nem várható kiadásokra. Extra feladatokra, katonai, diplomáciai, esetleg családi kiadásokra.
- Hitelrendszer hiányában a kincsek megléte jelentett biztonságérzetet az Udvar számára. Feudális viszonyok között hitelhez jutni igen bonyolultnak lehetett csak. Ezen azonban nem tudtak változtatni.

Tényleges ellenőrző feladataik nem voltak. Legfeljebb ad hoc elszámoltatásra (számonkérésre) és rovincsolásra korlátozódtak. Ennek legismertebb dokumentuma a Várad regestum. Az ellenőrzéseket nem tervezetten hajtottak végre. Pillanatnyi érdekek motiválták.

A Tárnokmester, tehát kincstárnok, intézménye jelentőségének növekedése egyben hatáskörének növekedésével, és ellenőri jogainak növekedésével járt. Már felismerték, hogy a bevételek és kiadások egyensúlyban tartása hasznos lehet az Udvar számára. Ennek ellenére továbbra is legfontosabb feladatának a kincsgyűjtés bővítését tekintették. Azt tartották, ha többletbevétel van, nem baj, azt el lehet költeni, vagy tartalékolni még mindig lehet. Ezt a felfogást II. Endre kezdte hirdetni, de később Károly Róbert még inkább fontos feladatának tekintette.¹¹⁹

A királyi udvar intézményeiként a tisztségviselők hierarchikus szerkeze jött létre. Intézményesedtek. Eredeti funkciójuk inkább névlegessé vált.

- Nádorispán. Alatta udvarnokokkal.
- Főbíró. Királyi bírák, billogosok, és poroszlók sokaságával.
- Főtárnokmester. Tárnokok sorával
- Főlovász. Beosztott lovászok sorával.
- Főtálnok. Tálnokok, tálalók, szakácsok, húshordókkal és másokkal.
- Főbocsár. Bocsárok, és szőlősök sokaságával.
- Fővadász. Vadászokkal és darócokkal.
- Főcsósz. Csószokkal, hírvivőkkel, örökökkel és másokkal.

Egyfajta hűbéres viszony bontakozott ki, intézmények alá-fölé rendeződésével. (Magyarország története. 1984. I/1. kötet. 790-791. old.)

¹¹⁹ II. Endre a hírhedtes sok, pénzpazarló, ráadásul eredménytelen Szentföldi és Halicsi hadjárataihoz nem kérte a Nagyurak támogatását. Személyes bevételeiből finanszírozta azokat..

Korabeli viszonyok mellett az államháztartást érintő (fiskális) kérdésekben igen könnyen születtek önkényes döntések. Pénzügyi (monetáris) ügyekben már kevésbé. Az Uralkodó és szakmai testülete harmonikusabban működött együtt pénzügyi kérdésekben. Könnyebben fogadták el a Tárnokmester javaslatait, még a monetáris szigorra tett javaslatait is. Károly Róbert neve alatt ismerjük pénzügyi és valutareformjait, pedig ne születhetett volna meg tanácsadóinak kezdeményező, és apparátusának végrehajtó tevékenysége nélkül.

- Valutareformra a nemzetközi gazdasági kapcsolatok gördülékenyebbé tétele miatt volt szükség. Hasonló intézkedéseket Európa számos más országában hoztak. A 13. században még elfogadott volt kettős valuta (arany és ezüst) alkalmazása. A 14. századra egyre inkább az arany-pénz vette át az egyeduralmat, az ismert Grasham-törvény logikája szerint. A „nemzeti valuták” továbbra is megmaradtak, de a nemzetközi kapcsolatokban teljesen háttérbe szorultak.¹²⁰
- Károly Róbert három jelentős valutareformot hajtott végre, a magyar pénzügyi rendszer korszerűsítése érdekében. 1. Elsőként, hogy átvette az Európában alkalmazott aranyvaluta rendszerét. Kihasználta, hogy Európa egyik legjelentősebb nemesfém bányászata az országban folyik. Célja az volt, hogy pénzverési monopóliumot szerezzen. 2. Kiiktatta az ezüstvalutát.

1325-ben reformintézkedések történtek az aranyvaluta elfogadtatásáról. Hozzá el kellett érnie, hogy a Felvidék ezüstabányáira alapozott úgynevezett ezüstdénár „rúdvalutát” kiiktassák a forgalomból. Ezt azzal érték el, hogy mind külsejében, mind értékében átvették a firenzei pénzt. 1329-ben átmeneti intézkedésként legalizálták a kettősvaluta rendszert. Az ezüst denárius a belkereskedelemben még használatban maradhatott. Viszont a végén, 1338-ban rendeletileg végleg eltörlik a dénár használatát. Kizárólag a Körmöczbányai és Erdélyben vert forintot

Károly Róbert is hírhedté vált pénzpocsékolásáról. Fia, Endre számára Itália királyságát akarta megszerezni. Erre a célra 21000 márka színaranyat és 27000 márka színezüstöt költött. Mai szemmel tartjuk pénzpocsékolásnak tettét. Ráadásul, a megvesztegetésre pazarolt pénzével sem ért célt. A korabeli egyensúlyfelfogás mégis más volt. Lényegesnek azt tekintették, hogy jövedelmével az Uralkodó azt tesz, amit akar.

¹²⁰ Európa vezető gazdasági térségeiben már a 13. század végére törvényt hoztak az arany-pénz bevezetéséről a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban. Elsőként Firenzében vezették be Fiorino d' Oro néven 1252-ben. Az ezüstpénz nem vonták ki, váltópénzként megmaradt. Jelentős versenyelőnyt hozott a városállam számára. Ugyanez történt 1257-ben Franciaországban és Angliában, 1278-ban Rómában, 1284-ben Velencében, ott Ducato d' Oro néven, és később Csehországban, meg Németországban.

engedélyezte használni. A dénárt, garast, és más aprópénzt szigorú tilalom mellett bevonták. (Hóman. 1921. IV. fejezet.)

- A fémérték-arányok stabilizációjával és ezek törvényi szabályozásával sikerült elérjék, hogy a korabeli Európa legjobb pénzévé vált. Későbbi is, mint „Körmöczy jó pénzként” emlegették és használták.¹²¹ Pontosan meghatározták az arany/ezüst arányt, és állandóságát a törvény erejével garantálták. Az arányt, mint súly-középarányost, a nemzeti valuta jellemzőjévé tették.¹²²
- A fém-értékarányokat azért tudták olyan stabilan tartani, mert mind technikai, mind gazdasági szempontból okos döntést hoztak, amikor átvették a súly-középarányos mértékszámítása mellett a régi Al marco eljárást. Egyrészt elfogadott eljárás, műszakilag hatékony, könnyű tervezni és számon kérni, a végén meg számolni vele.

Károly Róbert márkája – de már denáriusa is, az 1338-as megszűntéig – azért lehetett jó, mert a Római Birodalomban, Néró császár vezette be, és azóta bevált módszernek számított. Néró határozta meg a klasszikus súly-középarányost, és az Al marco számítást.¹²³

Állami érdek volt, hogy nemzetközileg versenyképes valutává váljon a forint. Ez szigorú (pénzügyi) tervezést és (pénzügyi) ellenőrzést feltételez. Azt is bizonyítva, hogy nem valósulhatott volna meg, ha a meghozott törvények és szabályok végrehajtását nem garantálták volna. Illetve, ha rendszereken nem kontrollálták volna a bányaművelést, pénzverést, és pénzforgalmat. A működő intézmények eredete II. Bélához, II. és III. Endréhez visszavezethetők, de ahol kiteljesedett, az Károly Róbert uralkodásának időszaka volt. A jó pénz nemzetközi tekintélyt jelentett.

¹²¹ Az erdélyi és körmöczyi forintra évszázadokon keresztül, mint „jó pénzre” emlékeztek. Jónak, tehát forgalomképesnek tartották. Etalonná vált.

¹²² A súly-középarányos értéke valutánként más és más, és nem is mindig tartották be pontosan. Firenze (1295)=1/11. Burgundia=1/12. Dél-német fejedelemségek=1/10. Itáliában általában=1/13,6. illetve 1/15,9. Velence=1/15,1. Franciaország=1/12,6. Anglia=1/12,6. (Hóman.1921. IV. fejezet.)

¹²³ Az Al marco pénzverés lényege, hogy a súlyaránynak nem egyetlen pénzérmére kell igaznak lennie, hanem egy meghatározott arany/ezüst pénzmennyiség átlagára. Tehát: „Al marco verésnek nevezzük a pénzverésnek azt a módját, amikor az egyes darabok pontos súlya nincs meghatározva, csak a pénzverési alapsúlyból hány darab pénz verendő, továbbá a maximális és minimális súlyeltérés.” (Hóman. 1916. 19. old.)

- Középsúlyeltérés az eltérés mértéke.
- Középsúly = (Középsúly maximum + Középsúly minimum) / 2

A maximális és minimális középsúly eltérése a középsúlytól ideálisan kicsi. Nérónál és azóta is hagyományosan az átlagsúly 3,21g-3,30g között ingadozik. Ez 5% eltérés. Karoling gyakorlat szerint, amelyet Károly Róbert a forint esetén átvett: 1 font ezüsből (408g) 240 dénárt vertek. A márka, illetve forint törvényes középpontja a következő: $408 / 240 = 1,7g$

Gazdasági etikai szempontból volt lehetett közömbös, hogy biztosítani tudták a pénzügyi stabilitást. olyan ellenőrző rendszert alkalmaztak, amely a pénztörvény betartását garantálta. Az Al marco és súly-középarányos szabályait megtartva, a pénzmosási kísérletek eredménytelenek voltak. Ha bele mentek volna a pénzrontásba, ez nemzetgazdaságilag kockázatos lett volna, nemzetközi kerekedelmi szempontból hitelvesztést idézett volna elő.

2.3.2 Tervezés és ellenőrzés az újkorban

A modern szemléletű gazdasági tervezés és ellenőrzés a felvilágosodás terméke volt. Kialakulását lehetővé tette a cartesianus racionalizmus elterjedése, valamint hogy elfogadottá vált a gazdasági problémák praktikus kezelése. Nem véletlen, hogy a modern dolgok iránt fogékony uralkodók magukévá tették a felvilágosult eszméket.

Felvilágosodásról és a colbertizmus hatásairól.

Szerencsésen egymásra találtak: a király: XIV. Lajos (1638-1715) és főkincstárnoka: Jean-Baptiste Colbert (1619-1683)¹²⁴ Bátran mondhatjuk, egymást tették naggyá. Egymásra talált a királynak az abszolút hatalomra törő, birodalomépítő szándéka és miniszterének ambíciója. Felismerték hogy Franciaország minden katonai és külpolitikai sikerével együtt gyenge és esendő. A 30 éves háborút hiába fejezte be a győztesek oldalán, és gyarapodott területileg, de a központi hatalom gyengesége miatt erősödött a közéletben a korrupció, megnövekedett az államadósságok mértéke. A helyzetért a korábbi főtanácsost Fouquet-t vádolták, később letartóztatták, hogy utóda Colbert lehessen.

Colbert javaslatára a Király önkényesen, abszolút monarchaként cselekedett, amikor államkölcsonök kamatait önkényesen leszállította, miközben az államadósságot rendeletileg eltörölte. Természetesen magára haragította a hitelezőit, de a pénzügyeket egy időre rendbe tette.

Felvilágosult eszméivel összhangban alakította át a gazdaságirányítási rendszert, tervezést, és szervezést egyaránt.

¹²⁴ Colbert szép karriert futott be, de legnagyobb sikereit XIV. Lajos mellett érte el. Lajost, amint felnőttként beiktatták a hatalomba (korábban, mint gyerek király helyett Mazarin, a régens irányította az országot), az első dolga volt, hogy 1661-ben Colbert-t tette meg kincstárnokának és gazdasági főtanácsosának, 1665-től főrevizorának. Minisztertársával, T. Louvois-val a felvilágosult abszolutizmus rendszerét építették ki.

- Megerősítette a korábban szétzilálódott központi irányítás apparátusát.
- Pontosan nyomon kívánta követni a központi bevételek és kiadások alakulását.
- Arra törekedett, hogy rend legyen az ügymenetben, hogy a viszonyok tiszták, áttekinthetők legyenek az adók, járulékok ügyében.
- Megkísérelte az egységes adórendszert zavaró monopóliumokat felszámolni. Kevés sikerrel.
- Az akadályozó tényezőket látva fordult a merkantilizmus felé.

Colbert és a Napkirály merkantilizmusa.

Művükben érdemes a felvilágosodás szigorú következetességét felismerni.

Colbert gyakorló gazdaságpolitikus, de elméleti kérdések iránt nyitott tervezőként az államháztartás rendbetételének mikéntje is foglalkoztatta. Rátalált kora legmodernebb elméletére a felvilágosult racionalizmusra. Ennek szellemében kezdte rendezni, átláthatóvá formálni a problémát. A szakirodalom általában úgy fogalmaz: Colbert a merkantilizmus szellemi atyja. Ez azért is vitatható megállapítás, mert a polgári államok, jóval Colbert előtt is alkalmaztak hasonló exportélenkítő és protekcionista szisztémát.¹²⁵ (Svájc, Németalföld, a forradalom előtti Anglia.) Azt is lehet mondani, elterjedt volt és jól ismert. Nem kezdődhetett vele, azonban általa lett igazán népszerűvé. (Pach. 1985.) Ugyanakkor nem veszik észre, hogy a merkantilizmus lényege az ő számára nem a nemzetközi kereskedelmi kapcsolatok átformálása, hanem a nemzetgazdasági problémák kezelése. A külgazdasági aktivitás növelése tehát nem cél, hanem a körülmények józan szellemű felismerésének a következménye.

¹²⁵ Merkantilizmussal tudományos problémaként elsőként Thomas Mun, a Colbert kortárs tudós foglalkozott 1665-ben. Kritikusan szemlélte, mondván: „Ha szigorúan ragaszkodunk ahhoz, hogy idegen országok javaiból semmit, vagy csak keveset fogyasszunk, hogyan fogjuk ott saját áruinkat elhelyezni?” (England's Treasure by Foreign Trade. London. 1665.) Cunningham és Hackscher gazdaságtörténetében Francis Baconre hivatkozott, aki VIII. Henrik szerepét értékelte: „A flotta érdekében elrendelte, hogy a Gascogne borokat csak angol lobogó alatt lehetett importálni.” „Bacon úgy beszél VIII. Henrikről, mint aki a profitért vezet háborút.” (Viner. 2000.)

Érdekes az, ahogy Mátyás Antal a közgazdaságtani elmélettörténeteket végigtekintve a merkantilizmust valamifajta előtörténetként jegyzi. Thomas Mun mellett J. Child-t idézve: „Ha a kivitel meghaladja a behozatalt az ember ebből arra következtet, hogy a nemzet általában nyer a kereskedeleméből.” Child: Tézisek a kereskedelemről 1754-ből, tehát közel száz évvel Colbert után, úgy mutatta be, mint ami a tudomány fővonalába tartozik. Mátyás mellékvonalra számúzi, mondván gyakorlati közgazdászok voltak, kevés elméleti megfontolással. Munkásságát csak ezen praxisáért dicséri. (Mátyás 1999. I/1. fejezet.)

Rondo Cameron a világ gazdaság fejlődését tárgyaló fő művében jelentőségével arányosan tárgyalja a kérdést. Azonban azt a szigorú megjegyzést fűzi hozzá, hogy Colbert halála (1683) után, és különösen XVI. Lajost követően meghaladottá váltak nézetei. (Cameron. 1998. 189. old.)

Eredetileg úgy fogott hozzá a kincstár bevételeinek növeléséhez, az adósságállomány csökkentéséhez, ahogy más kincstárnok is tette. Megkísérelte a viszonyokat átláthatóvá tenni. Áttekintve a bevételeket és kiadásokat, kötelezettségeit. Tisztázva az adózási feltételeket.

- El akarta érni, hogy a belső vámhatárok szűnjenek meg.
- Szabad kereskedelmi térséget próbált kialakítani.
- Áttekinthető, tiszta viszonyok kialakítását próbálta meg elérni.

Rá kellett jöjjön, nem tudja az országot egységes gazdasági területként kezelni. Bárhol próbált racionalizáló lépéseket tenni, a kiváltságok kusza halmazába ütközött. Nemcsak az érintett birtokos arisztokrácia, de a hivatali arisztokrácia is ellenállt. Mindössze a csekély gazdasági súllyal rendelkező királyi birtokokon tudott szabadon cselekedni, viszont ezeknek jelentős gazdasági súlyuk nem volt. Jelentős bevételekre nem számíthatott.

Nem maradt más lehetősége, mint a merkantilizmus. Felismerte, hogy a bevételeket ott kell növelni, ahol együttműködési hajlandóságot talál. Ez pedig a kereskedelem és a nemzeti ipar, manufaktúrák és a jelentősebb céhek. Hatékony támogatásukkal növelni lehet a fiskális bevételeket.

- Már a 60-as években rendeletekkel garantálta az ipari vállalkozások jogait. Ösztönözte, hogy alkalmazottaik számát szabadon növelhessék, ezáltal a céhek hagyományos szervezési mechanizmusát és működését bomlasztotta, ezzel is elősegítve a modern manufaktúra-rendszerre történő átépülésüket.¹²⁶ Magasabb jövedelmet ígért azoknak, akik a nemzeti ipar termékeire alapozták vállalkozásukat, és termékeikkel kereskedtek. A nemzeti ipart és kereskedelmet megteremtve, protekcionista módon védelmezte. Az eredmények nem maradtak el. Miközben igen hamar telítődött a francia piac támogatott és olcsóbb hazai termékekkel, a külföldiek kiszorultak.

¹²⁶ Manufaktúrák a céhekhez képest olcsóbban és hatékonyabban dolgoztak. Céhekbe a kitűnő szakiparosok és mesterek tömörültek, iparukon belül szinte mindenhez értettek. Jó minőségben, de lassan és drágán termeltek. Manufaktúrát munkaszervezési és technológiai reformintézménynek tekintették. Vezetője, és vezető munkatársai voltak csak kiváló szakemberek, magát a sorozatgyártást szakképzetlen alkalmazottak végzik. Termékeik minősége továbbra is magas, de többet és olcsóbban állítottak belőle elő. Colbert segítségével jelentős Francia ipari központok szerveződtek.

- Külföldön nem nézték jó szemmel protekcionista gazdaságpolitikáját, de érdemben nem tudtak fellépni ellene.
- Különös jogosítványokkal (előjogok rendszerével) védelmezte beszállítóit, a királyi manufaktúrákat. Ezek igen jelentős kiváltságok voltak. Akiknek sikerült bekerülniük ebbe az exkluzív körbe, gyakorlatilag kikerülniük is ugyanilyen nehéz volt. (Megjegyzendő: Ez nem csak francia jelenség. A kor minden nagy udvartartásánál hasonló volt a helyzet, Prádótól, Bécsen át Szent Pétervárig.)

Számításai beváltak, az ipart támogató politika hatására a céhek és manufaktúrák adóköteles jövedelme növekedett. Annak érdekében, hogy szintjét még tovább növelje, és további termelésre ösztönözze őket, a nemzeti mellett a külkereskedelem finanszírozásába kezdett. A Királyság, amúgy is magas katonai potenciáljának továbbfejlesztésébe kezdett. A külföldi piacokon nagy tömegben termékekkel megjelenő francia kereskedőket meg kell védelmezni.

Továbbiakban az ilyen piacszerző és kondicionáló katonai akciókat merkantilista háborúknak nevezhetjük.

Ezzel a Király is tisztában volt. Feljegyzések szerint sosem kellett különösen győzködni, hogy merkantilista célok érdekében háborút indítson szomszédai ellen.

Ez volt az-az időszak a francia gazdaságtörténetben, amikor kibontakozott a kereskedelmi és gazdasági mechanizmus a jellegzetesen franciának számító termékkör képviselőjére. Elsődlegesen gondolhatunk mezőgazdasági termékeikre, borkultúrájára, festett kelméire, ruhaiparára és illatszereire. Megteremtették az haute-couture (az ipari méretekben előállított divattervezés) alapjait, kiszorítva Itália divattermékeit.

Pénzügyekről.

Pénzügyek terén azokat a korábban szétziláltan hagyott körülményeket kellett orvosolnia, melyeket még XIII. Lajos halála után Richelieu és Mazarin teremtettek. Ők olyannyira idegenkedtek a gazdasági pénzügyi kérdésektől, hogy tudatosan kerültek a vele való foglalkozást. Ezzel elősegítve az anarchikus és korrupt állapotok kialakulását.

Colbert a reformintézkedések sokaságával fogott hozzá a bajok orvoslásához. Ebben segítségére volt az is, hogy mint kancelláriaminiszter, 1665-ben a Királytól főrevizori jogkört kapott.

- Adóreformokkal – a bemutatott módon – növelte a nemzeti bevételeket.
- Ennek érdekében támogatta a nemzeti ipar és kereskedelem fejlődését.
- Támogatta a jellegzetesen francia termékkör kialakulását és fejlődését. Jelentős támogatásokkal segítette az exportérdekelte vállalkozásokat.
- 1664-ben meghozott vámtarifa rendelkezéseivel, igen magas védővámok bevezetésével, az importot gyakorlatilag ellehetetlenítette.¹²⁷
- Merkantilista háborúkat indított.
- Azt hangoztatta: a gazdaság pénzügyi értelemben úgy kell működjön, mint egy üzem.
- A pénzügyek alakítását a tervezés és ellenőrzés egységének nyilvánította.
- A hatékony gazdasági és pénzügyi tervezéshez arra van szükség, hogy a hatékony kontroll folyamatot biztosító rendszer alakuljon ki. Nem elég ugyanis a bevételek állandó növelését biztosítani, ellenőrizni kell azt is, hogy felhasználása hatékonyan zajlik.

Sem önálló tervező központot, sem Állami Számvevőszéket nem állított fel. Ezeket egy kézben fogta össze a Kancellárián. Meghatározta az ellenőrzés céljait, és az ellenőrök feladatkörét. Feltárták a közigazgatásban rejlő veszélyes pontokat, összefonódásokat. Hatékonyan mégsem tudott ellene fellépni.

A colbertizmus félbehagyott grandiózus alkotás. A gazdasági tervezés és ellenőrzés harmóniájának pozitív hatását igazolta. Colbert halála (1683) után szellemisége nem halt meg, legfeljebb háttérbe szorult.¹²⁸ Bebizonyosodott, hogy tudatos gazdasági tervezésre és szervezésre, a felvilágosult racionalista hozzáállásra szükség van, segítségükkel könnyebb bevételnövelő és racionalizáló intézkedéseket hozni. Az is bebizonyosodott, hogy a problémák feltárására, a problémák okozóinak leleplezésére szükség van. Számvevő hivatal felállítása könnyebbé teszi a kancellár munkáját. Nem véletlen, hogy a 18.

¹²⁷ Leginkább a konkurens Holland ipart sújtotta. Ők ezért meghozták a maguk protekcionista intézkedéseiket. Az eredmény: 1672-ben a két ország háborúba fogott egymás ellen. A hollandok elérték, hogy az 1664-es törvényt irányukban visszavonták.

¹²⁸ Egyes – leginkább angolszász – vélemények szerint a 18. századra a colbertizmus hatása gyakorlatilag megszűnt. (Rondo Cameron, Mátyás Antal)

században már nem pusztán revizorokat neveztek ki az udvari kancelláriák, de ellenőrző hivatalokat is. Colbertizmus nélkül ez elképzelhetetlen lett volna.

Tervezés és ellenőrzés a Császári udvarban és a Királyi Magyarországon:

A gazdasági tervezés és ellenőrzésének harmonizációjával a Bécsi udvar egészen addig nem foglalkozott, míg a 18. század első felében a problémák tömegestül nem jelentkeztek. A Harmincéves háborúban meggyöngített Birodalom számára nemcsak politikailag, de gazdaságilag is fellendülést hozott a törökellenes felszabadító háború. A Rákóczi szabadságharc, a Spanyol örökösödési, majd a Habsburg örökösödési háború rámutatott gyengeségére, és hogy nem halogathatók a reformlépések

Előtörténetéhez tartozik, hogy a Habsburg Birodalomban élő rendek, és a magyar rendek is, már a 16. században is sürgettek egy ellenőrző főtestület létrehozatalát. Feladatukat abban látnák, hogy szakértőkként ellenőrzik az állami hivatalok munkáját, központi jövedelmeik felhasználását. A terv pusztán terv maradt.¹²⁹ Pálffy Pál, aki Bécsben a magyarországi ügyek felelőse, a Magyar Kamara elnöke volt, és az Uralkodó nevében szólalhatott meg, 1608-ban arra hivatkozva utasította vissza a kontrollt, hogy az – úgy mond – „homlokegyenest ellentétes a régi szokásokkal.” (Baráth. 1930.) Később ezek az alulról kezdeményezett kontrolligények oka fogyottá váltak. A hatalmukban megerősödő abszolút monarchiák mindenhol háttérbe szorították, vagy egyenesen kiiktatták a rendi ellenőrzés intézményeit. Franciaországban utoljára csak 1610-ben hívtak össze Országgyűlést. A gazdasági tervezés és ellenőrzés színvonalát növelő intézkedéseket józan belátásaik mentén is felülről kezdeményezték. A Birodalomban ez a józanság még váratott magára. Bécsben hiába tapasztalták, hogy elfolyik az intézmények kezei között a pénz, kezelni nem tudták a problémát.

Egy 1658-ból származó Kamaratanácsi adatok szerint az éves bevételek igen jelentősek voltak. 6 millió Ft /év. Mégsem fedezték a működési kiadásokat az óriási fényűzést és reprezentációs kiadásokat, a központi apparátus költségvetését. A végén már nem maradt pénz a törökellenes harcok és a végvárok kiadásainak fedezésére.¹³⁰

¹²⁹ Amikor a Császár és Király a rendektől jelentős adófelajánlást követel (recessitas joga révén), megteheti, de a rendek elvárják, hogy a pénz és javak felől a Császár és Király számoljon el.

¹³⁰ Az Udvar közvetlen kiadásai felemésztették a 6 millió forintból 1 milliót. Az uralkodó személyes kiadásaira, konyhai kiadásokra, napi ceremóniákra, un. rokonsági kapcsolatokra. Külön-külön apró tételek, de így együtt óriási. Pl Konyha i kiadásokra 5120 Ft /év, udvari mosatásra 3612 Ft /év, a Császárné

Mai szemmel nézve úgy látjuk, szükséges lett volna a költségek és kiadások számbavételére, racionalizáló intézkedések meghozatalára. Helyette a bevételnövelést erőltették, bánya- és kereskedelmi jogok kiterjesztését és az adóztatás mértékének növelését célzó intézkedéseket hoztak (1676).

A központi államapparátus szintjén nem, de regionálisan, vagy városi szinten létrehoztak ellenőrszervezetet. Praktikus kezdeményezések ezek, nincs köze a colbertizmushoz.

Giovanni Battista Castelbarco tridenti nemes volt. Mantova hercege számára készített számszaki jelentést. Most azzal fordult az uralkodóhoz, hogy képes megszervezni a Birodalom központi adóhivatali (ellenőrzési?) rendszerét. Modern értelemben nem ellenőrzést végzett, a könyvelést nézte át, bevételek és kiadások egyenlegét vontta meg, áttekintette a hercegség 1707 áprilisa és 1711 decembere közötti anyagi helyzetét. Értékelési szempontjai között a számszerűség mellett etikai és jogi szempontok is helyet kaptak. Megállapította, hogy a bevételek és kiadások egyenlege megfelelő, de vannak korrigálandó tételek.

- Kritikusan magasak a katonai kiadások. még akkor is, ha a tartományban osztrák és francia katonaság állomásozik a Rákóczi féle rebellió leküzdésére.
- Az utóbbi évek háborúi kimerítették a városokat.
- császári csapatok sarcolása, rendszeres rajtaütési a térséget nehéz helyzetbe sodorták.
- Elpusztították a termést, melyet még a rossz időjárás is sújtott.
- A közügyek intézésekor jellemző visszaélések: lopások, sikkasztások, és a hatalommal való visszaélés.

Castelbarco hozzáállása szerint, egy hivatalnokkal szemben nemcsak a szakszerűséget, de tisztességes hozzáállást is meg kell követelni.

Mantovai tapasztalatainak birtokában fordult a Császárhoz: „Teljesen változtassa meg a hivatalokat és állásokat, mivel látom, hogy tökéletesen lehetetlen bármiféleképpen is meghagyni a hivatalnokok rossz szokását, vagy megváltoztatni, akár példaadással, akár

udvartartása 12533 Ft /év, udvari muzsikások költsége magas: 43702 Ft /év, de az udvari mosatások számlája hihetetlenül nagy: 154040,24 Ft /év. (R. Várkonyi. 1985.)

büntetésekkel.” Morális változtatások nélkül érdemi változások elérésére nincs remény. (Romani. 1990.) Kezdeményezésére senki nem figyelt oda.

A helyzet csak Mária Terézia uralkodáskor kezdett megváltozni. Felvilágosult szellemiségű abszolút uralkodóként a gazdaságirányítás rendszerszerű átalakításába fogott.

- A Birodalom pénzügyei igen vegyes képet mutattak. Az adórendszer az adott adóalanyok joga és képességei szerint igencsak különböző volt.
- Parasztok esetében: a jog egyaránt lehetővé tette a rekvirálást, kisajátítást, vagy robotot, sőt bizonyos körülmények között a szabad rablást.
- Bérlők esetén: a vámjövödelmek adóztatása a keresztény és zsidó kereskedők közössége részére készpénzbefizetést tett lehetővé.
- Földbirtokosok esetén: földadó állapítható meg.¹³¹
- Céhek esetén, közösségekre és zsidókra nézve: rendkívüli járadékokat szedhettek.

A felvilágosodás szellemiségéhez az individuális adózás szerepének növekedése tartozott volna, hogy ezáltal tegyék egységessé.¹³² A monetáris rendszer átfogó rendbetételét felajánlva, 1785-ben Gianluca Pallavicino tett javaslatot a Császárnő számára. A következő sarokpontokat fektette le:

- Adóalapok növelése a telekkönyvi rendszer átszervezésével.
- Adóbevallások kiszervezése magánvállalkozók részére. (Egyfajta PPP szisztéma volt, bár az állami felelősségvállalásról még szó sem volt.)
- Az adóhivatalok birodalmi szintű központosítása. (Romani. 1990)

A 18. század közepén a felvilágosodás filozófiája és szellemisége jól ismert az államigazgatás szakemberei számára. A Bécsi udvarban Mária Terézia uralkodása alatt épült be a Kamarillák életébe. Központosító irányelveit a magyar közigazgatás központi intézményei is alkalmazták. Hozzávetőlegesen egységes, ám bonyolultan működő rendszere alakult ki.¹³³

¹³¹ Ennél az adónemnél 1715-1738 között a kincstári bevételek 80% mértékben növekedtek.

¹³² Maradéktaianul ezt még Colbertnek sem sikerült megvalósítani.

¹³³ A felállított intézmények a következők voltak:

- Államtanács.
- Udvari hatóságok.
- Udvari Kancellária. és Osztrák Kancellária.
- Directorium in Publicis et Cameralibus.

A közpénzügyek egységes intézésére akkor nyílt lehetőség, amikor 1723-ban megalakult a Pénzügyi Udvari Hatóság. Magasabb szintű szakmai munkára csak 1745 után kínálkozott lehetőség, amikor Mária Terézia kezdeményezésére megalakult a Bancalitas, az Udvari Kamara. Ez modern felvilágosult intézményként határozta meg magát, biztosítva a tervezés, az ellenőrzés, és az ügyek vitelének harmóniáját.

- Pénzügyi igazgatási és tervezési feladatokkal.
- Pénzügyi ellenőrzési feladatokkal.

A Császárnő tanácsadója, Kaunitz gróf (1753-1792 között főkancellár) támogatta reformintézkedéseiben. Felismerte az ellenőrzés gazdasági jelentőségét. Pénzügyi udvari hatóságok, a Bancalitas és az Udvari Kamara együttműködését megszervezve felállította az Udvari Számvevősegi Kamarát. Neve egyébként később – 1805-ben – Általános Számviteli Igazgatóság lett, és ekkor vált a legmagasabb szintű állami pénzügyeket ellenőrző hatósággá.

Számvevőszéki feladata volt a Kormányzat és hivatalainak ellenőrzése is. Megszületésekor már az Udvari Kamarától külön működött, hiszen a Kamara feladata más. Elsődlegesen a tervezés, az állami bevételek előteremtése és központi kezelése. Hasonlóképpen elkülönült az Általános Államkincstártól, mely inkább a napi pénzügyi feladatokat bonyolította. A Számvevősegi Kamarának meg a legmagasabb szintű kontrollfeladatok ellátásával kellett foglalkoznia, és már annakidején is intézményi függetlenséget igényelt. (Kovács. évsz.n. 70-72. old.)

-
- Cseh-Osztrák Udvari Kamarilla.
 - Pénzügyi udvari hatóságok.
 - Bancalitas és Udvari Kamara.
 - Pénzverési és Bányaigazgatóság.
 - Erdélyi, Bánsági és Illir ügyek udvari deputációja.
 - Kereskedelmi és Közlekedésügy udvari hatóságai.
 - Udvari Haditanács és Főhadbírótság.

A magyar közigazgatás felállított intézményei:

- Magyar Királyi Udvari Kancellária.
- Magyar Királyi Helytartótanács.
- Országos Tartományi Bizottság.
- Magyar Királyi Kamara.
- Magyarországi Főhadparancsnokság.
- Vármegyék.
- Szabad királyi és bányavárosok. (Ember. 1989.)

2.4 A Kikényszerített gazdasági etika

A szabad piacgazdaság és a polgári közgazdaságtan történetének talán legjelentősebb változása következett be a 20. század elején. Az I. Világháború után kénytelenek voltak feladni az állami be nem avatkozás dogmáját, és az évszázad végén eljutottunk odáig, hogy az etika ismét kikényszeríti jogait a gazdasági életben. Nem erőszakkal, nem külső adminisztratív beavatkozás eredményeként, hanem a következő gazdasági kényszerek hatására történt:

- Világgazdasági kényszerek hatására.
- Globalizációs kényszerek hatására.
- A modern média kényszerítő erejének hatására.
- Az Y generáció kényszerítő képességének hatására.

Világgazdasági kényszerekről.

Az I. Világháború különleges háború volt. A kortársak csak Nagy Háborúnak nevezték, totális háború volt. Az egymással szembenálló mindkét oldal, teljes anyagi és emberi erejével vett benne részt, annak reményében, hogy – miként a korábbi háborúk után történt – a győztesek a békekötés után hajtják majd be kiadásait. A következménye az lett, hogy amikor 1918-őszén befejeződött mindannyian totálisan kimerültek és legyengültek. A győzteseknek sem volt már mit behajtani a legyőzötteken. A béketárgyalásokon gyakran mondták az Antant tábornokok: „Megnyertük a háborút, meg kellene nyerni a békét is!” Ilyen körülmények között ennek nem maradt realitása. A probléma katonai-gazdasági, pénzügyi és nemzetközi pénzügyi tartalmát John M. Keynes (1883-1946) vizsgálta, és felismerte, hogy kezelése egészen más hozzáállást igényel, mint bármely korábbi háború esetén volt.

Keynes kezdetben még részt vett a tárgyalásokon. Az Antant oldalán, az Angol Pénzügyminisztérium delegáltja volt. Érveire kevesen figyeltek oda. Hiába hangoztatta, hogy egy kierőszakolt diktátum nem békerendszert, hanem újabb konfliktusokat gerjeszt. Hiába hívta fel arra a figyelmet, hogy nemcsak a legyőzött országok, de a világgazdaság pénzügyei is instabilak. Kierőszakolták a békekötéseket, vállalva ennek következményeit, vesztes országok anyagi helyzetének abszolút ellehetetlenítését, és nyomában az esetlegesen bekövetkező újabb katonai konfliktusokat, és a minden korábbinál nagyobb

világgazdasági válságok megjelenését. Oroszország, Magyarország és Ausztria helyzetéről külön is megállapítja: „Ezekben az országokban annyira nyomorúságosak az életkörülmények, annyira előrehaladott a társadalom felbomlása, hogy az nem igényel elemzést.” (Keynes. 2000. 226. old.)

A legveszélyesebb az, hogy „a szerződés nem tartalmaz rendelkezést Európa gazdasági újjáépítésére. Semmit, ami a legyőzött központi hatalmakat jó szomszédokká tenné, semmit, ami stabilizálná Európa új államait, semmit, ami helyreállítaná Oroszországot”, vagy ami segítené Franciaországot és Olaszország szétzilált pénzügyeit. (Keynes. 2000. 209. old.)

Európa gazdasága és vele a világgazdaság is sebezhetőbbé vált a kieroszakolt békeszerződésekkel. A 19. század gazdasági válságai annak idején jelentősek voltak, de a Világháború utáni válságok sokkal intenzívebbek lettek. Ennek veszélyeire a „Rövid értekezés a pénzügyi reformról” című tanulmányában már 1923-ban felhívta a figyelmet. Nemcsak a veszélyt jelezte előre, de a megoldásra vonatkozó fiskális pénzügyi javaslatokkal is előállt. Gazdasági válságoknak számtalan fajtája lehetséges. Hitelválság, bizalmi válság, túltermelési válság stb. Őket a gazdaság régen még képes volt a maga önszabályozó mechanizmusaival kezelni. Ha viszont előáll az a véletlen, hogy az amúgy is intenzívebb válságok egyszerre egy időben jelentkeznek, ezt a szabad – állami beavatkozásoktól mentes – piacgazdaság már képtelen feloldani. Negatív spirálok indulnak, és maga alá gyűri a gazdasági mechanizmusokat. Keynes azzal a javaslattal állt elő, hogy fel kell adni a polgári közgazdaságtan alappilléreként számon tartott állami beavatkozás dogmáját.

- Az államnak kötelezettsége, hogy amennyiben a gazdaság nem képes öntörvénye szerint kezelni a válságot, úgy neki kell gazdaságpolitikai eszközökkel beavatkoznia.
- Mindent elpusztító válság esetén az állam, tartalékait mozgósítva keresletet kell gerjesszen. Ha közmunkaprogramokat finanszíroz, a dolgozók fogyasztani kezdenek, beindul a kiskereskedelem, a pénzintézetek, hamarosan a Tőzsde. A gazdaság egy pozitív spirál szerint kezd el működni.

Amikor néhány év múlva valóban bekövetkezett a Nagy gazdasági Világválság (1929-1935), Keynes jövendölései szerint zajlott, de még kezelése is az általa tett javaslatok

alapján volt eredményes. Az Amerikában meghirdetett New Deal politikájának fontos következménye lett, hogy bebizonyosodott, a klasszikus smith-iánus gazdaságtan korrigálásra szorul. Elejét kell venni azoknak a válságoknak, melyek képesek maguk alá temetni pénzügyi rendszert és a gazdaság egészét.

Még javában tartott a II. Világháború, amikor 1944-ben egy amerikai kisvárosban, Bretton Woodsban a Szövetséges országok gazdasági szakértői már a háború utáni rendezés világgazdasági és nemzetközi pénzügyi következményeit kezdték számba venni. A nemzetközi politikai rendezést elősegítő szervezeten túl (ez a Népszövetséget felváltó ENSZ) nemzetközi kereskedelmi és pénzügyi intézmények felállítását kezdeményezték. Legyenek képesek válságmegelőzésre, válságkezelésre, a világkereskedelmet tegyék szabadabbá és harmonikusabbá, a pénzügyi intézményeket és kapcsolatokat átláthatóbbá. Vállalták, hogy a világ elmaradott térségeit gazdasági eszközökkel segítik és támogatják felzárkóztatásukat. Létrejöttek intézményei, a Nemzetközi Valutaalap (IMF), a Világbank (IBRD), és a Nemzetközi Kereskedelmi Egyezmények Szervezete (GATT, később WTO). Ők váltak a globális pénzügyek és gazdaság intézményei.

Elfogadottá vált, hogy válságkezelő és megelőző célzattal az állam beleszólhat nemzetgazdasági szintű történésekbe. Ugyanígy természetesnek tekintették, hogy a globalizációs intézmények is tanácsokkal segítséget nyújtsanak.

Keynes 1946-ban meghalt. A válságkezelő tudós munkássága ekkor vált igazán népszerűvé és ismertté világszerte. Óriási tisztelet övezte. Az is igaz, hogy Amerikában kritikusai is kezdtek feléledni.

- Amerikában, ahol a Nagy Gazdasági Világválság idején tanítása látványosan beigazolódott, kénytelenek voltak azzal a New Deal programmal megbarátkozni, ami az amerikai hagyományoktól teljesen idegen volt. Az állami beavatkozást vezető gazdasági körök a lehető legrövidebb időn belül el szerették volna hagyni, de részben társadalmi nyomásra, részben a II. Világháború viszonyai között nem tehettek lépéseket. Trumann elnöksége alatt „megújítását” kezdeményezték. Hivatalosan a program még sokáig érvényben volt, de Kennedy elnöksége alatt hivatalosan is eltörölték.
- Keynes fiskális pénzügyi reformjavaslatai a II. Világháború utáni konjunktúrával együtt jelentkeztek. Ez azt erősítette követői számára, hogy tanítása az egyedül

üdvöztető módszert kínálja. Radikálisan változott a hangulat, amikor a gazdasági divatok követői (fővonalas közgazdászok) recesszióval találták szembe magukat. Konzervatív fordulatot igényeltek. John R. Hicks (1904-1989) erről egy 1973-ban elhangzott előadásában a következőket mondta: „Nem kétséges, hogy a fellendülés sokak gondolkodásában a keynesi politikához kapcsolódott. Így, amikor a hatvanas évek vége felé (országoként változó módon) a fellendülés inogni kezdett, elkerülhetetlenül kérdésessé vált annak a politikának a tekintélye, amelynek ezt tulajdonították.” (Hicks. 1978 /b.) Az állami beavatkozásnak és különösen a társadalmi, etikai kérdések beépülésének a tudományba ismét kevés esélye maradt.

Globalizációs kényszerekről.

A globalizáció jelentése kettős. Egyrészt jelenti a világgazdaság globális intézményeinek működését, gazdasági válságkezelő módszereit, és jelenti a világgazdaság peremén megrekedt térségek és országok ellenállását is, éles Nyugatellenességét. Másrészt jelenti azt a Glóbuszt (Földünket), amelyen élünk és melyből csak egy van, amelyért ökológiai és szociális felelősséggel tartozunk. Globalizáció a 20. század végén mindkét értelemben válságba jutott, ezzel elfedve eredetileg volt szociális, gazdaság-etikai, és bio-etikai tartalmaikat.

A világgazdaság globális válságára az antiglobalizációs tüntetések sokasága ugyanúgy utalt, miként a világ országainak egészére számított termelékenység megrekedése. Beláthatatlan gazdasági és társadalmi következményeire 1998-ban New Yorkban megjelent, „A globális kapitalizmus válsága” című könyvében Soros György figyelmeztetett. (1999-ben már magyarul is olvasható volt.) 2001. szeptember 11-e után újraolvasva derül ki, hogy meglátásai pontosak voltak. Egészen pontosan nem tudta, hogy mi és mikor következik be, de a veszélyre és közelségére rámutatott. (Soros. 1999. II /6. fejezet.) Kellő anyagi ereje hiányában a harmadik világ nem úgy fog támadni, hogyan a Nyugat hatásosan védekezni tudjon. Kellő tetterővel, és saját eszközeit mozgósítva tesz majd.¹³⁴ A nyugati világ veszélybe került. Hasonló következtetésre jutott, mint hírhedt könyvében Samuel P. Huntington. Csak a premisszáik mások. Soros a globális

¹³⁴ A globális válságnak eredetileg gazdasági tartalma van, de következményei szélesebbek. Mint mondja: „Elképzelhető, hogy a globális kapitalizmus nem fogja túlélni a válságot. A periféria országainak gazdasági hanyatlása még nem ért véget, és a növekedés megindítása fájdalmasan nehéz folyamat lesz.” (Soros. 1999. 160. old.)

pénzügyek és a politika kapcsolatából, Huntington a kulturális és civilizációs tényezők politikaformáló erejéből vezette le tételeit. (Huntington. 2002.) Mindketten 1998-ban jelentették meg könyvüket, jóval a 2001. szeptemberi terrortámadást megelőzően.

Az ezredfordulóra bebizonyosodott, hogy a globális pénzügyi intézmények képtelenek betölteni biztonságerősítő, és humanisztikus céljaikat. A két nagy Olajválság (1972 és 1980) után a centrum és periféria országai minden korábbinál élesebben kerültek egymással szembe. Megerősödtek a globalizációellenes mozgalmak. Európában, mint Észak – Dél konfliktusok, az arab országok esetén, mint Nyugat-ellenes, vallási fundamentalista törekvések. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy a régen használt válságkezelő eljárások felmondták a szolgálatot. Aki komolyan veszi, hogy az új helyzet új módszereket követel, be kell lássa, pusztán közgazdaságtani modellezést fel kell váltani tartalomközpontú módszerekkel, a problémát kell középpontba helyezni. Pénzügytani, világgazdaságtani, politológiai, kulturális és etikai modellek közös elkészítésére van szükség, eltekintve a monodisziplináris közelítéstől.

Kopátsy Sándor a megoldást egy érdekes modell, a „TETT” megalkalmazásában látta. Mint mondja: T.E.T.T-re van szükség, tehát a Természet, Erkölc, Tudás, és Tehetség egységére. A veszély nem járul vele el, de a világ harmonikusabb fejlődési pályára állítható. A történelem is arra tanít, hogy népek és kultúrák leigázása diszharmonikus viszonyokat, tehát veszélyforrást teremtet.¹³⁵ (Kopátsy. 2000)

Soros György a globalizáció aktuális fejleményeit válságos állapot elemeiként mutatja be. Sorba veszi őket. Nemcsak a pénzügyi intézményekre van tekintettel, de a nemzetközi politikára, kereskedelmi, és gazdasági kapcsolatokra, szociális, kulturális és etikai viszonylatokra is. A „globális kapitalizmus összeomlása” ezek együttesnek az eredménye. A végleges összeomlás megakadályozásáért öt dolgot kell számba venni:

¹³⁵ „Ezt nevezzük kulturális imperializmusnak, amikor anyagi érdekből és nem kulturális ellentét okán az egyik kultúra meghódítja, hatalma alá gyűri a másik kultúrát anélkül, hogy a maga kultúráját rá akarná kényszeríteni.” (Kopátsy. 2000. 78. old.)

Kopátsy egyébként ezzel a típusú imperializmussal szemben megértőnek bizonyul. Szerinte még mindig jobb, hogy ekképpen az anyagi javakat rabolják le, mintha a kultúrát és a szellemiséget is meghódítanák. Ezzel viszont ellentmondásba került azzal a helyes kiindulópontjával, hogy a T.E.T.T harmóniája konfliktuskezelésre képes.

- Hitelbiztosítás. Fel kell állítani egy Nemzetközi Hitelbiztosítási Társaságot, a hitelek biztonságának garantálására, hogy a makro és mikro folyamatok ezáltal is harmonizáljanak egymással.
- Hosszú távú reformok. Cél az, hogy a helyre lehessen állítani a globális intézmények iránti, megcsappant bizalmat. Indiában és a Délkelet-ázsiai országokban a tőke csak kockázati tényezőt lát. Nem hagyományos befektetésekre van itt szükség, hanem gazdaságélénkítő beruházásokra. Jelszó lehet: „ne lakomát, és ne éhínséget!”
- Valutarendszer átalakítása, a piaci válságok feloldása. Az IMF döntő szerepet kell vállaljon: rugalmasabb tőkemozgással, a hitelgarancia intézményesítésével és elterjesztésével, irányított valutaárfolyamokkal. A bevezetett változások eredménye, egyrészt, hogy az IMF visszanyeri megtépázott tekintélyét, másrészt élénkül a gazdaság.
- A tőke logikájának és mértéktelen hatalmának korlátozása. Be kell látni, hogy milyen veszélyeket rejt magában ma a liberális, vagy neoliberais gazdaságpolitika.
- A globalizáció veszélyek társadalmi kezelésére alkalmas lehet a „Nyitott társadalom” modelljének követése. (Soros, 1999. 201-221. old.)

A válságok kezelésére nem elegendő csak egyetlen üdvösnek vélt módszerre koncentrálni, kombinációjukra van szükség. Soros sem az összezt sorolta fel, viszont nagyon fontosnak tartotta hangsúlyozni a kulturális és etikai megközelítés fontos szerepét. Ha ugyanis nem javul a periféria helyzete, az a világraszóló problémát, és Nyugat-ellenes indulatokat eredményez.¹³⁶

Gazdaság mellett az ökológia hordozza a másik jellemző globális kényszerhelyzetet.

Amikor a Római Klub 1972-ben előterjesztette A növekedés határai című jelentését, a világot sokkhatásként érte a tendenciák alapján vázolt jövőkép. Egyetlen Földünk van és

¹³⁶ Nyugatellenes indulatok gerjedésével Soros tisztában volt. Az I. Iraki háború után az arab világban felerősödött az Amerikaellenesség, általában a Nyugat-ellenes hangulat. Tudomása van róla, hogy ha 2001. szeptember 11-én nem következik be a terrortámadás, a Kormány akkor is beindította volna katonai arzenálját Irak ellen. A II. Iraki Háború elkerülhetetlen volt. Bizonyos körök már a Clinton kormányzat idején kezdeményezték a háborút. A terrortámadás hozzá inkább kiváló ürügyet hozott. (Soros. 2004. Első rész.)

A komplex problémát általa nem megoldani inkább továbbmélyíteni sikerült.

azt globális veszélyek fenyegetik. „Lepke-effektus” hatására¹³⁷ bio- és szocioszféránk végveszélybe kerülhet. Az évezred végére ökológiai, gazdasági, szociális és egyéb válságok egymást erősítő hatásaira lehet számolni, feltéve, hogy a válságtényezőket nem küszöböli ki az ember.

A Klub jelentése az ENSZ elé került. Hatására akcióprogramokat szerveztek, elsőként az EGK már 1972-ben. Folytatásaként a Riói és Tokiói Ökológiai világforumok kísérelték meg a világ országait – egy valóban, sőt szó szerint humanista célok érdekében – megszervezni.

Amikor a globális világgazdaság válságára gondolunk, akkor érdemes az ökológiai válságokra is gondolni, mert annak negatív hatásai is leginkább a periféria térségeit (az un. harmadik és negyedik világot) érintik, növelve a centrum és perifériák közötti feszültséget.

A modern média kényszerítő erejéről

Az etikumot a gazdaságba kényszerítő legnagyobb erővel a média rendelkezik. A II. évezred végére világhatalmi tényezővé vált. Hatásosan mutatja be a társadalmi és gazdasági problémákat. Különösen érdeklődik az állami és közigazgatás visszasságai, és a kormányzat által elkövetett hibák és vétségek iránt. Felnagyítva közli őket, ha vétlen embereket, társadalmi, vagy kisebbségi csoportokat ér hátrányos megkülönböztetés. Leleplezi és bemutatja a vétkest, vétkeket, azt a kormányzati szisztémát, ami a gondokat okozza. A média tevékenységének ezt az oldalát morális küldetésének tekinti. Még akkor is véghezviszi tervét, ha vele esetleg maga is elkövet valami vétséget. A híradástechnika az 1980-as évekre jutott arra a szintre, hogy földrajzi távolságok megszűntek, hogy képes jelen időben információt eljuttatni a Föld bármely részére. Kommunikációelméleti következményei mellett intézményi-etikai és gazdasági-etikai lettek.

1978-ban a Ford cég egy sikertelen modellje a Pinto kapcsán bebizonyosodott a hagyományos utilitarista menedzserszemléletről, hogy embertelen. A média ebben az esetben nem tett mást, mint követte az eseményeket, és bemutatta a cég viselkedésének

¹³⁷ Edward Lorenz a meteorológiai jelenségek globális és kaotikus jellegzetességének bemutatása céljából használta a Nem lineáris természet című (1963-ban megjelent) cikkében a Lepke effektust. Ha egy lepke megbillenti a szárnyát, elképzelhető, hogy kölcsönhatások sorozatával a Föld túloldalán hurrikánt indít vele el. Ezen a példán keresztül mutatta be László Ervin – a Klub alapító tagja – hogy Földünk egységes rendszert alkot. Ökológiájára is érvényes a rendszerelmélet egyetemes összefüggés elve.

tragikus következményét.¹³⁸ Nemcsak a Ford, de minden más vállalat számára bebizonyosodott, hogy nem érdemes antihumánus és etikátlan lépéseket elkövetni, mert a média leleplezi. Vele a vállalat működésének ellehetetlenülését kockáztatná. Az etikátlan utilitarista viselkedést tehát érdemes felszámolni, vagy legalábbis elfogadható mértékben visszafogni!

Ezek után vált különösen népszerűvé az üzleti kommunikáció tudománya. Mc. Carthy óta a modern marketingben elfogadott, hogy a kereskedelemtudomány a fogyasztót kell a középpontba állítsa.¹³⁹ Fogyasztó és a termelő között olyan szoros kapcsolat alakul ki, aminek etikumát minden érintett hangoztatja. A média hatására már az üzleti sikeresség egyik fokmérőjévé válik. Beépült tehát a modern marketing szakmai szempontjai közé. Kényszerítő ereje akkora, hogy még a klasszikus közgazdaságtudomány utilitarista és etikátlan alapállásával is képes szembeszállni. A média hatalmától tartva egyre több üzleti kommunikációval foglalkozó tudomány kapott szerepet, illetve építette magába a kommunikatív szemléletet.

- Megszületett a modern szemléletű marketing. Elvei közül sokat a Kereskedelmi Világszövetség is átvett.
- Intézményi kommunikáció (pr) azzal a célkitűzéssel vált kiemelkedően fontos menedzsment tudománnyá, hogy képes még a konkuráló érdekeket is etikai tartalommal megtölteni. Világszervezete az IPRA is ezzel a hozzáállással született már a 70-es évek végén.

¹³⁸ A Ford 1973-ban egy új modellet dobott a piacra: a Pintot. A tervezőmérnökök még időben figyelmeztették a menedzsmentet, hogy a jármű motorja baleseti kockázatokat rejt, ők azonban ezzel nem törődtek. Költség/haszon elemzésük azt jelezte, hogy a járművenkénti javítás költsége túlságosan magas. A tervezett 12,5 millió járművön (11 millió kisautón, 1,5 millió furgonon) a járművenkénti 11 dolláros költség összesen 137,5 millió dollárba kerül. Ha viszont ezt nem végzik el, úgy baleseti kockázattal és kártérítési díjakkal kell számolni, ami sérülések, halálesetek, járműkárosodásokkal számolva 49,53 millió dollárt tesz ki.

A Pintót elkezdték gyártani és értékesíteni. Sérülések és halálesetek tervszerűen be is következtek. Tartott ez addig, míg 1978-ban egy Indiana állambeli tragédiát követően az áldozatok ügyvédje valahogy rájött a cég üzelmére. A precedensértékű ügyben esküdszéki bírósági eljárás kezdődött, óriási médiaérdeklődés mellett. A média jóvoltából mindenki megtudhatta, hogy a vállalat embertelen dolgokat művelt. Igaz ugyanezt más konkurenseiről is megtudhatta volna, másokat pellengérezhetett volna ki, de történetesen a Pinto kapcsán a Ford került az érdeklődése előterébe. Meghozta a Bíróság (az esküdtek) az ítéletüket: nem lehet olyan gazdasági érdek, amely elfogadhatóvá tenné az emberek életének és egészségének kockáztatását. (Zsolnai 2000. 7. fejezet.)

¹³⁹ McCarthy 1968-ben megjelent tanulmányával indult minden el. A középpontba állított fogyasztó köré rendeződik a társadalmi, gazdasági, jogi környezet, és a fogyasztót közvetlenül elérő un.: 4 P, a Termék, Ár, Értékesítési csatorna és Promóció. A fogyasztónak középpontba állításával a termelő át kell, adja vezető szerepét. A termelés célja a fogyasztó igényeinek kielégítése. Következmény, hogy a termelő és a fogyasztó kapcsolata gazdasági-etikai tartalmat kapjon. (Mc. Carthy: Basic Marketing.)

- A személyzeti szervezés szemléletében kommunikatív elvekkel összhangban az emberi tényezőt kezdték értéként, mint „erőforrást” kezelni. Megszületett a hr-szakma és a „hrm” szemlélet.
- Az újságírással is kezdtek visszahatni a folyamatok, jelentős szerephez jut a média-etika. Az újságírás legtekintélyesebb szakterületévé ekkor vált az oknyomozó újságírás.

Az Y generáció kényszerítő erejéről

Új generáció született.

Az etika bagatellizálásán felnőtt régi generációk számára az utilitarista modern körülmények voltak természetesek. Akkor is, ha ez személyes sikerük alapja. Akkor is, ha számukra bizonyos kockázatot jelentett. A modern ember urbanizálttá vált, modern világnézete vált elfogadottá és népszerűvé. A 20. század végére nőtt fel az ún. Y generáció. Számukra a modern már nem ugyanazt jelenti, mint az idősebb nemzedéknek.

- Az 1970-es évek közepe után született nemzedék eszménykép a Yuppy. A sikeres és gazdag fiatal vállalkozók, üzletemberek.
- Életfilozófiájuk: könnyen, gyorsan, azonnal, de lazán!
- Életszemléletük egyszerre racionális, kemény, következetes, és etikus.
- A valósághoz való viszonyukat erőteljesen motiválja a virtuális és reális világ összehangolása. Ismerik és kihasználják az információs technikának minden lehetőségét, amellyel egyszerre nőttek fel. Informatika, hálózatos kommunikáció (internet), mobilkommunikáció (az sms- és chat-nyelvek).

Olyan üzleti etikával és közösségi morállal rendelkeznek, amellyel az idősebb generációk még fiatalukorukban sem. Számukra az etikus üzletvitel természetes elvárás. Tudják, hogy miként lehet hozzáidomítani, akár a legkeményebb, racionális üzletmenethez. Fogyasztóként, amennyiben választania kell két azonos minőségű termék között, azt részesíti előnyben, amit etikusnak ítél.

Magyarországon azzal mutatkoztak be, hogy határozottan és eredményesen léptek fel egy francia multinacionális vállalat arrogáns magatartásával szemben. Történt, hogy 2001-ben a Danone, piacszerzési céllal felvásárolta és megkezdte felszámolni, az akkor már százéves

Győri Édesipari Vállalatot. Országos felháborodást okoztak. Az Y generáció fiatal tagjai a Danone termékek bojkottjára szólítottak fel. Internetes kampányba kezdtek. Chat fórumokat hoztak létre. Sms-ekben buzdították egymást és másokat: össze kell fogni ezen globalizációs atrocitás ellen. Annak ellenére, hogy ezzel erőteljes érzékelhető fogyasztáscsökkenést nem értek el, de miután már a média is melléjük állt, a Danone kénytelen volt leállítani a gyár bezárását, és kénytelen volt egy óriási erkölcsi veszteséget elszenvedni. Ebből az állapotából a mai napig sem sikerült teljesen kikerülnie.

Az etika a 20. század végén a gazdasági, és üzleti élet kényszerítő körülményei közé került. Mondhatni természetes módon. Józan szemléletű gazdasági tervező kénytelen vele szembenézni, még azon áron is, hogy a klasszikus polgári közgazdaságtan dogmáit kénytelen miatta felülvizsgálni.

2.4.1 Avantgard törekvések

John M. Keynes (1883-1946) válságkezelő közgazdaságtanát, valamint Milton Friedman (1912-2007) neoliberális konjunktúraelméletét együtt érdemes tárgyalni, mert ők és iskoláik határozták meg a 20. század avantgard szemléletét.

Keynes nem készült harcos szerepre. Kiváló közgazdász volt, aki képes már korai szakában felismerte a válságos helyzetet, és hozzá eredményes válságkezelést adott. Kifejtette – a gyakran félreértett – tételét a „pénz semlegességéről.” Fiskális elméletének középpontjába a gazdaságélénkítés, foglalkoztatás szintjének növelése, a válságkezelés és megelőzés állt. Nem ő volt a New Deal atyja, de szakmailag mégis ő előlegezte meg, és igazolta. A szónak eredeti értelmében volt konzervatív tudós, aki helyreállítja a válság alatt szétszilálódó gazdaságot.¹⁴⁰ Nagy kritikusa, és jelentős méltatója Sir John Richard Hicks (1904-1989) szerint már életében tekintélyes ember volt, de halála (1946) után szinte megkérdőjelezhetetlen tekintélye lett.¹⁴¹ Az I. Világháborút követő gazdasági válságot és a

¹⁴⁰ Reform (klasszikus latin) = helyreállító. Reformátor, aki megújít. A reform lényegéhez a visszaállítás tartozik, és nem az élcsoportként az élen haladás.

¹⁴¹ Hicks kemény, de tárgyyszerű kritikusa volt. Nem volt sem vele szemben, sem ellenére elfogult. Akkor sem, amikor a 30-es években tudományos tekintélye hirtelen nagyot nőtt, de halála után, a 70-es években, amikor a neoklasszikus Keynes-kritika divatosá kezdett válni.

Keynes főművének tekintett (röviden) „Általános elmélete” 1936-ban jelent meg. (Keynes. 1965.) Hicks azonnal reagált, és 1937-ben megjelentette a Keynes és az Általános elmélete című művét, felsorolva annak hiányosságait.

- Különösen azt róta fel, hogy pénzelmélete nem eléggé általános.

Nagy Világválságot kezelni képes elméletének felállításával akkor szerzett magának ismertséget, amikor kiderült, hogy elmélete a gyakorlatban is beválik. A Bretton Woodsban javaslataira komolyan odafigyeltek. Globális pénzügyi és kereskedelmi intézményeket hoztak létre, és lefektették a nemzetközi pénzügyi rendszer alapjait. Halála után avantgárd tanítása a tudomány fővonalára került. Ennek ellenére a klasszikus (neoklasszikus) elmélet maradt meg tankönyvi közgazdaságtannak.

A klasszikus (neoklasszikus) tanítók Keynes népszerűbb elmélete hatására sem adták fel utilitarista nézeteiket. Az árfolyamok alakítását, még a mikro folyamatok szintjén is „a lehető legteljesebb szabadság” biztosítása mellett képzelték el, spontán módon elrendeződő folyamatok által. Az árfolyamok stabilitását az egyensúly biztosításával magyarázták. Továbbra is úgy tartották, hogy bármekkora gazdasági válságot lehet kezelni az egyensúly-árak, egyensúlyi árfolyamok, valamint nemzetközi kereskedelmi és pénzügyi mechanizmusok kordában tartásával.¹⁴² A dolog érdekessége, hogy mindkét avantgárd irányzat valamifajta tiszta elmélet megalkotására törekedett. (A keynesizmus ellen összpontosított nagy neoklasszikus opposícióra meglehetősen későn, az 1960-as években jött csak el az idő.)

A Keynes által kidolgozott egyensúlyelméletet gyakran a pénzmennyiség elméletekkel összemosva tárgyalják, megfeledkezve arról a történeti tényről, hogy a válságkezelő technikája részeként született. Hicks is elfogadta, hogy a beruházásoknak gazdaságélénkítő hatása van. A raktárkészlet csökkentésének vele együtt van stabilizáló hatása. „Beruházás növekedése feltartóztatná a visszaesést, nem meglepő tehát, ha stabilizáló hatása lenne. Bizonyos, hogy ez volt az a történelmi szituáció, amellyel Keynes gondolatainak kiformálódása idején szembe került.” (Hicks. 1978/b. 391. old.) Az expanzió beindításához

-
- Műve belső ellentmondásait emelte ki, a következőképpen: „A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete sem teljesen konzisztens, s nagy része ellentmondani látszik más írásainak, amelyek maguk is olyan gondolatokat tartalmaznak, amelyeket Keynes – úgy látszik – soha sem adott fel.” (Hicks. 1978/b 384. old.)
 - A válságelméletét olyannyira tartotta fontosnak, hogy azt a gazdaság normális működésébe is bevonta, a pénznek így megszűnik aktív szerepe.

¹⁴² Gazdaságfilozófiai nézeteik olyan mély gyökerűek voltak, hogy még a 20. század nagy gazdasági kataklizmái sem voltak képesek arra, hogy őket a laissez faire gazdaságpolitikájuk feladására készítse. Elméleteiket stabilan Walrasra, Clowerre, Marshallra alapozták. Az 1929-ben Londonban iskolát alapító Lionel Robbins és köréhez sokan csatlakoztak: Ursula Webb, Friedrich von Hayek, Káldor Miklós (akik Bécsből „emigráltak” Londonba). Nem voltak tisztán klasszikusok, a század neoklasszikus avantgárd szellemiségét készítették elő. Éles volt szembenállásuk a Keynes és köre által képviselt avantgárddal. Legélesebb vita a 30-as években Keynes és Hayek között bontakozott ki. Keynes-kritikáik során leginkább csak saját dogmáikhoz ragaszkodtak. Ebben különböztek lényegesen John Hicks megalapozott és mindvégig tárgyyszerű kritikájától, melyet ő már 1937-ben megalapozott.

a Nagy Válság idején mintegy „háborús gazdasági viszonyok” között kell reagálni. A hiánygazdaság feloldásával, a gazdaság újraindításával, hogy a bezárt gazdaság ismét kinyílhasson. Ennek az-az előfeltétele, hogy az államnak aktivizáló szerepet kell vállalnia, éppen azt, amit a neoklasszikus avantgárd képviselői végletesen elleneztek.

Keynes avantgárdizmusa nem merült ki a gyakorlatias szemléletben, munkásságát a közgazdaságtudomány is kihívásként élte (és éli) meg.

Gazdasági etikát nem fejtett ki. Az 1930-ban megjelentetett Értekezés a pénzről című művében azt mondja: nézeteit a klasszikusok eredményeire építi, tőlük legfeljebb csak módszertanában tér el. Amennyiben a probléma sokrétű, úgy a kutatásnak is azzá kell válnia. Ez a kauzalitás törvénye.¹⁴³ A klasszikusok tanítását a problémák sokoldalú vizsgálata érdekében össze kell hangolni a kauzalitás törvényével. Etikáról nevesítve nem beszél, de foglalkoztatás elméletének kifejtésekor mégis helyet biztosít számára.

A gazdaság stabilitásának biztosítása nem pusztán makrogazdasági kérdés, ahol elegendő a makro-számokat alakítani. Stabilitás a gazdasági viszonyokról szól. Szabályozni kell az árakat és a pénzkibocsátás mértékét, velük kell kezelni a „bérinfláció problémáját” hiszen összefüggenek egymással! „Az infláció (magában) teljesen lényegtelen.” Megoldható „az infláció nélküli teljes foglalkoztatás.” Miközben erről értekezett, tisztában kellett legyen azzal, hogy etikai szempontból is érzékeny kérdéseket tárgyal, mégpedig korrekten. Amikor bérnyomás. (wage push), vagy keresletszívás (demand push) a témája, szakmaszerűen az egyensúly és egyensúlytalanság összefüggésében szól róluk. Még az árképzés kapcsán sem beszél igazságos, vagy igazságtalan árról. Megkerülve etikai tartalmát, árképzésről, nyomásról, alkuról, manipulációról beszélt. Egyetlen kivételként a „méltányosságot” emelte ki, természetesen gazdasági tartalmával.

Hicks Keynes klasszikusokhoz kapcsolható erényének tekintette, hogy a méltányosságot nem gazdaságon kívüli fogalomként, hanem internáliaként vonta be elemzésébe. Pl. gazdasági fellendülés idején méltányolható tett a béreknek az árakhoz hozzáigazítása. A munkaadónak szüksége van rá, hogy dolgozói elégedettek legyenek. „Ha a fellendülés elég

¹⁴³ A rendszerelmélet olvasatában ez nem más, mint a minden összefügg mindennel törvénye. (Keynes: Treatise on Money. London. 1930. 147. old.) Amennyiben egyszerre több piac és számtalan piaci tényező hat, akkor mindegyiket számításba kell venni és elemezni kell hatásaikat. A szükséges matematikai apparátust nem maga Keynes tárta fel, átvette Cournot függvényelméletét. (Heller. 1943. 56. old.)

sokáig tartott, akkor a ciklus érzékeny iparágakban kezdődő béremelkedés még régen is bizonyos mértékig általánossá válhatott.” (Hicks. 1978/b. 423. old.)

A neoliberais avantgárd képviselői Keynes életében és még utána is háttérbe kényszerültek. Következétesen törekedtek a klasszikus tanítás helyreállítására, és Keynes tekintélyének lerombolására. A Nagy Háborúk után könnyebb lett a helyzetük. Nem a válságokra, hanem a konjunktúrára kellett fiskális vagy monetáris választ adniuk. A konjunktúra menedzselése más hozzáállást igényelt. Megjelentek újabb válságok is (az I. és II. Olajválság, a világkereskedelem átalakulásához kapcsolódó válságfolyamat stb.), de kezelésük egészen új módszereket igényelt.

- Kiderült, nem lehet kiiktatni az inflációt azzal, hogy „az inflációt lényegtelennek” nyilvánítjuk.
- Azt hangsúlyozták, hogy a modern válságok kezeléséhez tőkeexpanzióra van szükség.¹⁴⁴

A neoliberais tanítás így vált a konjunktúra elméletévé.

A neoliberais konjunktúraelmélet még a válságokat is a konjunktúra felől értelmezi. Pénzügytanát is belőle vezeti le. Azok után, hogy Milton Friedmant Nobel-émlékdíjjal kitüntették, az a látszat alakult ki, mintha a neoliberalizmus vele vette volna kezdetét. Pedig már az 1930-as években, Londonban Robbins és tanítványai hasonló gondolatokat hirdettek.

- 1930-ban jelent meg Keynes: *Értekezés a pénzről* című könyve, amit Hayek a pénz belső törvényszerűségeit elemezve igyekezett megcáfolni. Avantgárd aktivistaként nyúlt hozzá. Elemzése mégis kudarcot vallott, mert nem tudta a monetáris rendszer egyik egyensúlyi állapotából a másikra történő átmenet dinamikáját megmagyarázni. (Madarász. 2005.) Számon kérte rajta az Osztrák-Bécsi Iskola, és Böhm-Bawerk tőkeelméletének ismeretét,

¹⁴⁴ Állítólag a Chicagói Egyetemen történt: Milton Friedman előadásán az egyik hallgató elaludt. Felébresztette és megkérte, válaszoljon az elhangzott kérdésre.

– „A kérdést nem hallottam Professzor úr – felelte a feliasztott hallgató – de a választ tudom: növelni kell a pénzkínálatot.” (94 évesen elhunyt Milton Friedman. 2006.)

Az anekdota, ha nem lenne igaz, akkor is sokat mond a neoliberais hozzáállásról, és Friedman monetáris filozófiájáról.

melyeket ő valóban csak felületesen ismert. Süketek párbeszéde alakult ki. A legelemibb kiindulópontban sem értettek egyet.¹⁴⁵

- Hicks elemzése Hayekhez képest jóval alaposabb volt. Keményen érvelt, de tisztelte vitapartnerét. Rátalált a lényegre érintő kérdésekre, mégpedig a fiskális és nem monetáris szemléletű pénzfiziológiájára. Hicks esetén nem mellékes, hogy amikor kritikáját írta, ekkor írta saját főművét, az *Érték és tőke* című könyvét.

Friedrich August von Hayek (1899-1992) a maga részéről több tudományban is jeleskedett, a neoliberais avantgárd eszméit filozófusként is népszerűsítette. Azzal érvelt, hogy előtérbe kell állítani az egyének cselekvő autonómiáját. Az ember képes rá, hogy „tisztá és autonóm” döntést hozzon. A dönteni képes, cselekvő embert kell középpontba állítani. „Az egyéni döntések középpontba állítása mellett empirikus bizonyítékok szólnak.” Ma is aktuálisak Adam Smith és John Stuart Mill idevonatkozó tanításai.

Hayek filozófiai és etikai nézetei szinte változtatás nélkül épültek be a neoliberais tanok közé, és vette át azokat Friedman.

A neoliberais avantgárd legélesebb hangú képviselője Milton Friedman lett. (1912-2007) Fő kérdése: mi módon lehet konjunktúrát teremteni, illetve a konjunktúra lehetőségeit kihasználni, pénzügyi rendszerek zavarait kiküszöbölni? Hickshez és Hayekhez hasonlóan „tisztá” gazdasági viszonyok megteremtésére törekedett. A biliárdjátékos példáját említette:

- A játékos jól ismeri a játéktérrel.
- Megtervezi a golyó útját, és tervét minél pontosabban próbálja megvalósítani.
- Mozgásba hozza a golyót. A többi már a fizikai törvényeken múlik.

A játékos a játék során úgy csinál mintha pontosan tudná, mi fog történni. Friedman arra hozta fel példáját, hogy a dolgok törvényszerűen mennek végbe, külső beavatkozásra tehát semmi szükség. Az állam és közigazgatást is a biliárd játéktérre mintájára kell kialakítani. Szabadon dönteni képes felnőtt játékosokról – gazdasági szereplőkről – van szó, akik nem igénylik a külső gyámkodást. Ez a kapitalizmus és szabadság harmóniájának is a lényege.¹⁴⁶ Etikai szempontból is

¹⁴⁵ „Könyv az egyik legfélelmetesebb zagyvaság (...) rendkívüli példa arra, hogy a könyörtelenül logikus elme egy tévedésből kiindulva, hogyan jut el az örültek házába.” Reagált Hayek vádjára Keynes. (Madarász. 2005.)

¹⁴⁶ Az 1962-ben írt *Kapitalizmus és szabadság* című könyvét (Friedman. 1996.) népszerű műnek szánta. A későbbiekben felvetődő kérdésekre válaszul feleségével közösen írták meg 1995-ben a *Választhat sz szabadon* című folytatását. (Friedman. 1998.) Mindkét könyv ugyanazt az egyetlen szabadságfelfogást járta körül. A szabadság értékével csak a dönteni képes egyéneket szabad és kell felruházni.

Jogosan veti ezt Amartya Sen Friedman szemére, hogy a szabadság fogalomnak csak egyetlen jelentésével foglalkozott. A szabadságtól megfosztottság nemcsak az individuumot de közösségeket is képes súlytani. Foglalkoznia kellett volna a társadalmi szabadság kérdésével, nem szabad csak a gazdasági szereplők

elfogadhatatlannak tartotta, hogy független józan embereket külső tényezők segítségével befolyásoljanak. Ezért megítélése szerint a szabadságot mintegy helyzetbe kell hozni, hogy érvényesüljön.

- Vissza kell adni a szabadság eredeti 18. századi jelentését. A 19-20. században ettől fosztotta meg a szocialista szabadság-kép, amikor összemosta azt az egyenlőséggel.
- A politikai szabadság akkor hatékony, ha egybeesik a szabadpiac igényével, magával a kapitalizmussal. „A történelem csak azt bizonyítja, hogy a kapitalista gazdasági rendszer feltétele a gazdasági szabadságnak.” (Friedman. 1996.11. old.)
- A piac biztosítja a gazdaság szabad működését. „Ha hagyjuk működni, személytelenné válik” és egyenlővé tesz fehéret, feketét, férfit, nőt. „Védi az egyént, hogy olyan okok miatt váljon gazdaságilag diszkriminálttá, amelyek a termelékenység szempontjából közömbösek, függetlenül attól, hogy ezek az okok politikai nézeteire, vagy bőrének színére vonatkoznak.” (Friedman. 1996. 24. old.)
- „Az állam szerepe, hogy ellássa azokat a tevékenységeket, amelyeket a piac nem tud, azaz, hogy meghatározza, eldöntse és érvényre juttassa a játékszabályokat.” (Friedman. 1996.31. old.)
- A gazdasági stabilitásnak és növekedésnek alapfeltétele, hogy az állam csökkentse gazdasági szerepét. A kormányoknak ehhez megfelelő pénzügyi politikát kell kialakítaniuk: úgymint fiskális és monetáris, nemzeti és nemzetközi pénzügyi politikát.

Szerinte ideális az az állapot, amikor az állam teljesen kivonul a gazdasági életből – összhangban azzal, amit már a klasszikusok javasoltak – és még morális kontrollt sem gyakorol. „A szabadság semmit nem mond arról, hogy az egyén mit csinál szabadságával; a szabadság nem egy mindent átfogó etika. Valóban, a liberális legfőbb célja, hogy az etikai problémát ráhagyja az egyénre, hogy azt maga oldja meg.” (Friedman. 1996. 14. old.) A gazdaságban tehát semmi helye nincs etikai kontrollnak, hasonlóan nincs helye társadalmi aktivitásnak, vagy állami beavatkozásnak. Aktívan fel kell lépni a szociális piaci modellekkel szemben, cserébe jutalmul olcsó államot kapunk.¹⁴⁷

viselkedésére szűkíteni. Számtalan szabadság van: politikai szabadság, szociális szabadság, átláthatósági garancia, létbiztonság. (Sen. 2003. 30. old.)

¹⁴⁷ Nem elsősorban etikával foglalkozók körében, inkább európai közgazdászok körében vált ki vitát, hogy az olcsó állam, a nyilvánvaló előnyei mellett a gazdasági élet egészére számolva (előnyök/hátrányok) valóban megtérülnek-e? Angolszász és Európai (Angliát nem ide értve) modellszámítások erősen eltérnek. Keynes és a New Deal fiskális-pénzügyi modellekkel számolt. A klasszikus német, svéd, francia szociális piaci modellezés részben gazdaságpolitikai kényszerhelyzetre, részben a gazdaság egészére vetített értékekkel kalkulált. (A szocialista országok modellszámításával azért nem érdemes foglalkozni, mert azok alapvetően nem voltak szociális piacgazdaságok.)

Egy tanulmányában Berend T. Iván három kérdést tett fel, hogy segítségükkel mintegy összefoglalja a neoliberais offenzíva ellenében a szociális modellek jóléti tartalmát. 1./ „Vajon a jóléti állam csak a gazdag országok luxusa lehet, mégpedig ott is csak a nagy prosperitás időszakában?” 2./ Vajon, szociális terhek közösségi, állami vállalása hátrányos e a gazdasági növekedésre, és rontja e a jóléti államok versenyképességét?” 3./ S vajon, az adóztató, egyenlősítési tendenciákat hordozó jóléti állam azokat a

Friedman-nek már az első könyve is egyfajta hadüzenet volt a szociális ellátó rendszerek bővítését szorgalmazó (részben politikai) körök ellen. Kihasználva hozzá azt a gazdasági konjunktúrát, amelyben Keynes követői hátrányos helyzetbe kerültek. Később még a szociális piacgazdaság egyes hívei közül is sikerült maga mellé állítani akkor, amikor azok az olajválságok idején nehéz körülmények közé kerültek. Valóságos háborút hirdetett az etikai értékek gazdasági integrációjával szemben. A háborúját akár szó szerint is érthetjük. Chicagói iskolájának munkatársait kérték fel a 70-es évek elején, hogy segítsék gazdaságilag konszolidálni az 1973-ban puccs segítségével hatalomra juttatott chilei diktátor, Pinocet hatalmát. Erkölcsei és morális értékektől mentesen, Friedman elvárásainak megfelelően álltak munkához. Leépítették a jóléti, szociális kiadásokat, és az USA jelentős tőkeinjekciójának segítségével gazdasági egyensúly alakult ki. Neoliberális nézeteikkel összhangban egyáltalán nem vették tekintetbe, hogy egy katonai diktatúrát konszolidáltak.¹⁴⁸

A 20. század két meghatározó avantgárd irányzata élesen elkülönültek egymástól. Irányultságaik ellentétesek, de avantgard törekvéseikben közösek voltak. A század új gazdasági kihívásaira racionális, és valóban modern – tehát avantgárd – válaszokat kerestek. Etikával nevesítettem Keynes nem foglalkozott, mintha tudatosan került volna a témát. Vele szemben épp az a Friedman tárgyalta, aki eleve kiiktatásán fáradozott. Irányzataik felett a század végére járt el az idő. Az 1980-as évekre mind Amerikában, mind Nyugat-Európában nyilvánvalóvá vált, hogy a gazdasági folyamatokat társadalmi és etikai tartalmukkal közösen érdemes kezelni. Ehhez a tudomány elméletét is meg kell újítani.

rétegeket sújtja e, melyek nagyobb jövedelmeik révén a felhalmozás pillérei, s ezzel tovább fékezik a lehetséges növekedést?” (Berend. 2003.) Berend szerint, amennyiben a szociális elvek piaci alapon épülnek a gazdaságba, úgy egyaránt szolgálják a versenyképességet és a társadalmi kohéziót. Nem foglalkozik azzal a nyilvánvaló kérdéssel, hogy az amerikai antiszociális piacgazdaság miért képes hatékonyabban működtetni a társadalmat, illetve, hogy Európa abból a rendszerből mit vegyen át. „Határozottan állítom, – érvel tovább – hogy a jóléti állam biztonságot és valamelyest kiegyenlítést teremtő hatása tudja csak megteremteni azt a kiegyensúlyozott belső piacot, amely hosszú távon végül is növekedést előmozdító szerepet játszik. Közgazdasági közhely, hogy minél szélsőségesebb a társadalmi polarizáció, minél több a szegény ember és a társadalomból kiszorultak száma, annál törekenyebb egy ország gazdasága.” (Berend. 2003.)

¹⁴⁸ Gazdasági-etikai értékek kiiktatását nem pusztán Chile kapcsán lehet számon kérni. Friedman neoliberális modelljének természetéből fakad, hogy a maga tiszta formájában éppen ott lehetett maradék nélkül bevezetni. Dél-Amerika gazdaság és politikatörténete, országainak függetlenné válása (19. század) óta a világon egyedülálló modernizációs utat jár. A rendre jelentkező gazdasági válságokat és anarchiát nem a közélet és gazdaság demokratizálásával oldják fel, hanem a katonaság „segítségével,” szélső bal-, vagy szélső-jobboldali diktatúrákkal.

A gazdasági mechanizmusok önorganizáló módon nem alakultak ki, működőképes ipari beruházásokat is az állam képes indítani, miként számára védőernyőt is protekcionista módon teremt. Beágyazva a társadalomba a korrupciót és a diktatúrát elfogadását. (Búzás. 2005. 221-222. old.) Chile e tekintetben nem kivétel, inkább ideális példa. Nem véletlen, hogy a neoliberális modell „erényeit” ideálisan itt lehetett érvényesíteni.

2.4.2 A posztmodern szellemiség közgazdaságtana¹⁴⁹

A posztmodern szellemiség, tudományos törekvés. Arra irányul, hogy a komplex gazdasági folyamatokat a maga egészében megragadja, és megkísérli integrálni a szervesen hozzá tartozó dolgokat, az externáliákat és etikai tartalmukat egyaránt.

A „fővonalas” tankönyvi közgazdaságtanban is megvan az igény rá, hogy az adott társadalmi, szociális, etikai kérdésekről véleményt mondjon, de a végén mindig hozzá teszik, hogy a gyakorlatban ezek érvényesíthetetlenek. Jellemző példa: Paul Samuelson és William Nordhaus, akik a Közgazdaságtan című könyvüket azzal vezették be, hogy a gazdaság a társadalomnak szerves része, hozzá lehet fogni pozitívan, de normatív módon is. „Szerepe van az etikának és az értékítéletnek is.” (Samuelson – Nordhaus: Közgazdaságtan. 1999. 35. old.) Tekintettel kell lenni a gazdasági élet szereplőire, és a társadalmi valóságra amelyben élnek. A megállapítás természetesen helyes. A könyv legelején tárgyalja, de a hátralévő közel 1400 oldalon etikáról egyáltalán nem esik szó. Talán ez is az oka annak, hogy amikor szó kerül az internáliák és externáliák szerepéről, pozitív módon sem lehet hozzá szólni.

Herbert Simon (1916-2001)

A racionális döntéshozatal elkötelezett híve volt. Az 1960-as években azáltal vált ismertté, hogy jóval a személyi számítógépek megjelenése előtt, a modern informatika széleskörű gazdasági alkalmazását sürgette. Az ember nem gép, mégis vele végeztetnek gépies munkát, miközben szellemi képességeit kihasználatlanul hagyják. Megkülönböztette a programozható és nem programozható döntéseket. Az előbbieket automatákra bízna, az utóbbiakat kell személyesen és alaposan foglalkozni. Tudomásul kell venni, hogy a programozható feladatokat a gépek végzik el jobban. A heurisztikus feladatokat kell a menedzserekre bízni. (Simon. 1982. 50. old.) Simon ekkor még nem, csak később ismeri

¹⁴⁹ A posztmodern kifejezést csak jobb híján használjuk. Sokan sokféleképpen olvassák, ezért is jelentése igencsak homályos. A művészetek világában leginkább stíluskategória. A tudományos életben akkor érdemes használni, amikor modern viszonyaink között valamit nem tudunk, vagy nem akarunk nevén nevezni. Susanne Sontag használta elsőként (1970-ben), de Jacques Derrida írta le pontosan tartalmát. Szerinte semminek nem érdemes a lényegét keresni, nem érdemes meghatározni. Egyéni vélemények léteznek csupán, még a létezés sem határozható meg, sőt a létige sem. Az ontológiai kategóriák mind „előítéletes termékek” Definálni sem lehet semmit legfeljebb kötekedni. (Huff. 1993/b.)

A kifejezés vitatható tartalma ellenére azért használható, mert érzékelteti, hogy a 20. század végén megjelenő modern problémákra aktuális, gyakran merész válaszok születtek (születnek), sok esetben nehéz eldönteni, mennyiben avantgárd, és mennyiben más az amit kifejtene.

fel, hogy megkülönböztetése az externáliák gazdasági szerepét is felveti. Közel húsz évvel később (1983-ban) írja le az irracionálisnak tartott dolgok szerepét, mégpedig antropológiai alapon. Az ember ugyanis gyakran nem racionálisan viselkedik. Amikor üzleti döntést hoz, igen sok tényező befolyásolja viselkedését. Mint mondja: régen még lehetett hinni az ésszerűség mindenhatóságában, ma már nem. Mintegy új „archimédeszi szilárd pontot” legfeljebb „az axiómák és a következtetési szabályok együttesében” találunk, miközben közben az ésszerűség új szerepkört kap. (Simon. 2004. 13. old.)

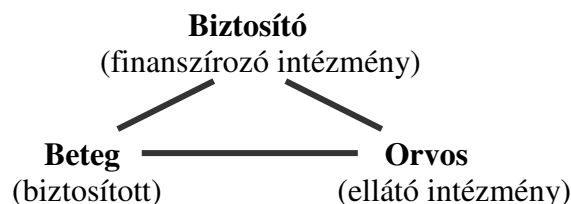
Kenneth Arrow (1921-)

A társadalmi és gazdasági viselkedés kölcsönhatásait kezdte kutatni. Rájött arra, hogy hatékonyságnövelő tényező, ha a gazdasági szereplők megfelelő információval rendelkeznek egymásról. Később ez a felismerés vezette közel az etikához.

- A társadalmi és gazdasági élet szereplőinek viselkedése akkor harmonikus, ha mindannyian rendelkeznek a döntéseik meghozatalához szükséges információval.
- Az információ érdemi információt kell jelentsen.
- A hiteles információ bizalmat szül.
- A bizalom társadalmi tőke.
- A társadalmi tőke etikai tartalommal telített tőke.

A hiteles információ gazdasági hatékonyságot növelő képességét az egészségügy példáján keresztül mutatta be. A gyakran működtethetetlennek tekintett ellátórendszer anomáliájának az információ hiányát és az információ elhallgatását tekintette. Ha minden érintett szereplő őszintén áll hozzá, egymásban nem ellenséget, hanem szövetségest fognak látni. Az Arrow-Debreu háromszereplős modell szemlélteti.

Piaci és emberi kudarcot eredményez, ha az információáramlás aszimmetrikussá válik.

A témáról kiderült, hogy erősen etika-érzékeny. Mégsem itt, hanem csak később (1992-ben) fejtette ki ez irányú nézeteit. Az egészségügy problémáját probléma-érzékenyen, tehát

tartalomközpontú szemlélettel vizsgálta. Mindennel foglalkozott, ami a téma szempontjából szükséges. Kornai János, az Arrowról írt tanulmányában ezt úgy értékelte: közgazdászkutató volt, de „valójában megteremtője annak, amit inkább ‚társadalomtudósnak’ neveznék.” (Kornai. 2005. 113. old.)

Arrow tisztában volt vele, hogy megfelelő emberi, és hatékony gazdasági kapcsolatok megteremtéséhez megfelelő információáramlásra van szükség. A megteremtett bizalom társadalmi tőkét, etikai értéket eredményez. Ezt nem egy könyvében, hanem egy 1992-ben a Vatikánban megrendezett tudományos konferencián mondta el.

A tőkepiac hatékony működése igényli és feltételezi az információk szabad áramlását, az információ szimmetriáját. Ha a szimmetria megbomlik, minél hamarabb helyre kell állítani. Ez minden érintett közös felelőssége, „erkölcsi kötelessége”/!, „hogyan előnyeit mások javára használják fel.” Az önérték-érvényesítés, a klasszikusok tanítása ellenére sem vezet hatékony gazdasághoz.

- „Sem a gazdasági, sem pedig az etikai vizsgálódás nem állhat meg a tökéletes piacoknál.”
- „Erős etikai imperatívusz szól a jövedelmek szegények javára újraelosztása mellett, amit elvárunk a ‚szeretet’, ‚karitás’, ‚filantrópia’, vagy ‚igazságosság’ alapján.”
- A tökéletes piacok működését gazdasági és etikai tényezők egyaránt képesek ellensúlyozni. A hatékonyság növelése érdekében az információk egyenlőtlen áramlását, az aszimmetriákat kell feloldani. Erre központi (állami) szabályozás nem képes, sőt inkább fokozza a meglévő konfliktusokat. (Arrow. 1993.)

Gary Stanley Becker (1930-)

Talán a legizgalmasabb „posztmodern közgazdász” 1992-ben elsőként kapott Nobel-émlékdíjat az externáliák kutatásáért. Hivatalos indoklás szerint a mikroökonómiai elemzés hatókörét terjesztette ki, a piaci és nem piaci integráció viselkedési hátterének elemzésével.

Egyértelműen igazolta a nem piaci integrációk előnyeit piaci környezetben. Közgazdász szemlélettel vizsgálta meg a társadalmi diszkriminációt, a bűnözést, az emberi erőforrás tőketermelő képességét, a párválasztás és házasság döntési alternatíváit. Arrowhoz hasonlóan Becker is annak köszönhetné eredményeit, hogy tartalomközpontú hozzáállása

miatt magát a problémát emelte középpontba. Pszichológiai és egyéb társadalomtudományi ismeretei mellett vette elő makro- és mikroökonómiai ismereteit, felhasználva matematikai és játékelméleti módszereit. Bebizonyította, hogy még abban az esetben, amikor az emberek etikai szempontokat mérlegelnek, közben mindig számolnak a gazdasági realitással is, mérlegelnek előnyt, hátrányt, ráfordítást és nyereséget is. Becker tehát nem a gazdasági élet etikáját elemezte, hanem az etika gazdasági tartalmát.

- Döntéseik során az emberek kvázi „haszonmaximalizálásra”, adott esetben a „károk elhárítására” törekcszenek. Ezt nem a tiszta piaci mechanizmusok alapján, de hozzá igen hasonlatosan teszik.
- A háztartások döntései termelési függvény segítségével írhatók le. Nem tisztán, de dominánsan piaci mechanizmusok segítségével. Itt mérlegelnek olyan tényezőket is, mint presztízs, egészség, kellemes légkör (tehát a klasszikus módon értékelhetetlen externáliákat /Huff/), melyeket a legkülönbözőbb módszerekkel igyekeznek maximalizálni. (Becker. 2004 /a.)
- Amikor az ember olyan helyzetbe kerül, hogy választania kell a bűnelkövetés, és bűn elkerülése között, akkor is mérlegelő döntést hoz. Mérlegre teszi a bűnelkövetéssel járó előnyöket és a bűnözés kockázatát, pl. a felderítési kockázatot. Ezen túlmenően soktényezős függvényt kapunk. Az előnyök és hátrányok mérlegelésében gazdasági körülmények mellett műszaki, lélektani (habitusbéli), erkölcsi (neveltetéshez kapcsolható) és egyéb kérdésekkel is számolni kell. Mindezek eredményeként kerül el, vagy vállalja az illető a bűn elkövetését. (Becker. 2004 /b.)
- A házasságkötés mellett, vagy ellene szóló döntés is az előnyök és hátrányok mérlegelésével történik. A feltételezett előnyök mentén mondunk igent, a hátrányok hatására nemet. Ugyanezen mechanizmus igaz a válásra, vagy ellene szóló döntés esetén.

(Házasság várható előnyei > Várható hátrányai) $\Rightarrow$ Igen a házasságkötésre.

(Házasság várható előnyei < Várható hátrányai) $\Rightarrow$ Nem a házasságkötésre.

(Házasság fenntartásának előnyei > Várható hátrányai) $\Rightarrow$ Igen a házasesletre.

(Házasság fenntartásának előnyei < Várható hátrányai) $\Rightarrow$ Nem a házasesletre.
- Az államháztartás tervezése és ellenőrzése vonatkozásában is tesz használható javaslatot. Egyértelműen elkötelezett a tekintetben, hogy az etikus viselkedés nemcsak tisztességes, de hasznos is. Azt állítja, ha a bűnelkövetés melletti és ellene

szóló érveket számba vesszük, akkor sokkal több szól a bűnelkövetés ellen, mint mellette. Nemcsak állampolgári értelemben, de a bűnöző számára is. Ugyanez a helyzet áll fenn a diszkrimináció viszonylatában is. Mindenki, aki a közéletben, vagy az üzleti élet bármely területén kirekesztő módon jár el nemcsak a kirekesztett féllel szemben, de saját érdekeivel is ellentétesen cselekszik.

Amartya Sen (1933-)

A jóléti közgazdaságtan fejlesztéséért, és az etika szerepének kidolgozásáért kapott 1998-ban Nobel-éremet.

Indiai származású amerikai filozófus-közgazdász. Elkötelezett a Harmadik világ, az ACP országok, de különös tekintettel India sorsa iránt. Eredeti célja az volt, hogy a klasszikus közgazdaságtan rendszerébe ágyazza be etikus elvárásait. Ez természetesen lehetetlen vállalkozás, ezért művét önálló rendszerként érdemes kezelni a posztmodern közgazdászok között.

Az Etika és gazdaság című 1987-ben megjelent munkájában már kemény hangot ütött meg a modern jóléti közgazdaságtannal szemben.

- Azzal vádolja tanításukat, hogy még akkor is utilitarista tanok mellett érvelnek, amikor egyértelmű, hogy az ember (emberi motivációk) mellett kellene kiállniuk.
- Azok, akik mégis az értékek mellett állnak ki – mint John Rawls és mások – ők nem szaktudósok, nem közgazdász módszereket követnek.

Sen eljut a közgazdaságtan kritikájához is. Zsolnai Lászlónak Sen elemzése éppen ezt emeli ki, mint fontos tudományos tétét. Felismerte azt, hogy modern korunkban jelentősen meggyengült az etikai megközelítések ereje, miközben éppen ez tenné a tudományt termékennyé. (Zsolnai. 2005.)

A fejlődés, mint szabadság című 1999-ben megjelent könyvét, érdemes úgy olvasni, hogy ezt a világgazdasági folyamatok kritikájaként készítette. Sen legfontosabb műve, annak ellenére, hogy néhány fejezetében kilép a független tudós szerepéből.

- A szegénység világgazdasági összefüggéseit vizsgálta, de nem a Glóbuszt érintő egységes mivoltában, hanem a különböző nyomorgó régiókat összehasonlítva. A

legszegényebb ACP országokat illetően – ahol a GDP/fő 800 USD alatt van – mintegy féltékenyen számolja, és veti össze Indiával, mert India besorolása az OECD, ENSZ és EU szerint nem tartozik a nyomor-térseghhez. Elfogadhatatlannak tartja, hogy a nyomor-besorolást országokra és nem régiókra határozzák meg a nemzetközi pénzügyi- és segélyszervezetek. Könyvét ebben az összefüggésben túlzás nélkül nyomor-pr kiadványnak is tekinthetjük.¹⁵⁰

- Etikai nézőpontját globalizáció ellenessége alapozza meg. Amerika, mint a világ gazdaság centrum országa vétséget követ el, amikor a nyomorban élő térségek között válogat. Képes válogatni a nyomorgó országok, térségek között, mert két számjegyű az inflációt, miközben ez Európában mindennaposnak számít.
- Tudomásul veszi, hogy egy térség gazdasági fejlettségének kulcsa a szabadságfoka, de azt elfogadhatatlannak tartja, hogy ez a szabadság a neoliberálisok szerint egyedül elvárt gazdasági szabadság legyen. Azt is elveti, hogy a fejlődést egy tartalmatlan szabadságelv mértékében magyarázzák. „A fejlődéshez meg kell szüntetni a szabadsághiány főbb forrásait, a szegénységet és a zsarnokságot, a szűkös gazdasági lehetőségeket, és a társadalmi lehetőségek szisztematikus megvonását, a közintézmények elhanyagolását és az elnyomó államok intoleranciáját, vagy túlkapásait.” (Sen. 2003. 20. old.) A fejlődés maga válik szabadsággá.

A Béke Pápai Tanácsa 1992-ben Vatikánban megtartott konferenciájára Sen is meghívást kapott. A szegénység természetéről megtartott előadása A fejlődés, mint szabadság című könyvében kifejtett gondolatainak mintegy kiegészítése volt. A gazdaság etikáját felelősségetikaként tárgyalta. Szerencsésebb és gazdagabb embereknek, és országok felelősséggel tartoznak azért, hogy a világ harmonikusabban fejlődjön.

- A szegényeket nem lehet az alacsony jövedelem szinttel, különösen nem a GNP arányos ún. átlagos növekedés-mértékkel. Valódi problémát a depriváció és a „redukált élet” jelenti. A nemzeti jövedelmet lehet az életszínvonal

¹⁵⁰ Táblázatokat készített annak bizonyítására, hogy egyes tartományaiban a csecsemőhalandóság, az analfabetizmus magasabb, mint az ACP országokban, és a gyakran kiemelt Szub-Szaharai térségben. Csecsemőhalandóság 1000 fő/ haláleset: India egészében 80, Ganjam 164, Tikamgarh 152, Hardoi 129, Szub-Szahara 104 fő.

Írástudás (nő/férfi) aránya: India egészben 39/64, Rádzasztán 8/37, Bihar 10/33, Uttar Prades 11/36, Szub-Szahara 40/63. (Sen. 2003. 163. old.) „Figyelemre méltó, hogy a Szub-Szaharai Afrikában – sőt a világon – nincs olyan ország, ahol a becsült csecsemőhalandósági arány olyan magas volna, mint az Orisza állambeli Ganjam körzetben. (1000/164 fő), vagy ahol a felnőtt nők közül az írni/ olvasni tudók aránya olyan alacsony volna, mint Rádzasztán Barmer nevű körzetében.” (Sen. 2003. 164-165. old.)

emelésére – pl. járványok megelőzésére, ételmisszer programokra – is használni, és lehet más célokra fordítani. A piacon kínált javak nem olyanok, mint amikre a jó életminőség megteremtése céljából szükség van. Közegészségügyi, közoktatási, bűnmegelőzési, környezetvédelmi programok képesek az életminőséget emelni.

- Értékeli a gazdasági etika és a racionalizmus viszonyát. „Egyik nézet szerint a racionalitás nem más, mint a cselekvő belső következetessége,” aki kooperál partnerével, és nem zárja ki az etikai megfontolásokat. „Másik felfogás a közgazdaságtanban, tudniillik az önérdék-követés, csökkenti az etikai megfontolások szerepét.”

Sen, posztmodern gondolkodóként felismerte, és egyenesen természetesnek tartotta, hogy a kapitalizmusnak szüksége van etikára. „Az a tény, hogy a kapitalizmusnak sikeres működéséhez szüksége van etikára, természetesen nem jelenti azt, hogy a kapitalizmus etikája megfelelő válasz azokra a kérdésekre, amelyek nem centrálisak számára.” (Sen. 1993.) Azzal viszont nem vetett számot, hogy ez a morális kényszer miféle automatizmusokon keresztül valósítható meg. Valóban elegendő a centrumrégiók országainak lelkiismeretére hivatkozni?

2.4.2.1 Etikus megfontolások a magyar szakirodalomban

A posztmodern közgazdászok markáns képviselői között magyar alig van, mert ők a gazdasági élet etikai természetű problémáit mintegy etikakutatók, és nem közgazdászok tárgyalják. Ez az oka annak, hogy még a különben kitűnő felismeréseik sem tudnak beépülni a gazdaságtudományba. Valószínűleg, számukra ez másodrendű kérdés, pedig belátható, hogy igazán jelentős szakmai hatást csak akkor váltanának ki, ha az etikai (etikum) és gazdasági (oikonomikum) tartalmat sikerül szervesen egymásba építeni.¹⁵¹

¹⁵¹ Az államháztartás tervezése, ellenőrzése, illetve közpénzügyek gazdasági szakirodalmában (kvázi tiszta irodalmában), jeles művelőiknél elő kerül az etikai tartalom is. Modern viszonyaink közepette a szociális és humán tartalom is jelentkezhet gazdasági szakmai igényként.

A gazdasági szakirodalom azon jeles magyar kutatóival, akik noha ezt felismerték, de nem fejtették ki, velük ebben a fejezetben a továbbiakban nem foglalkozunk. Báger Gusztáv, Berend T. Iván, Bod Péter Ákos, Jaksity György, Kornai János, Kovács Árpád, Vígvári András. (Műveiket természetesen a dolgozat más fejezetei méltatják.)

Kopátsy Sándor

A T.E.T.T című könyvével¹⁵² (Kopátsy. 2000) nagy lépést tehetett volna az etikum és az oikonomikum egymásba építése felé. Ehhez képest a közel négyszáz oldalas könyv megmaradt a probléma felvetés és iránymutatás szintjén. Legfontosabb értéke a címe: T.E.T.T.¹⁵³ TETT, mint természet, erkölcs, tudás, és tehetség. Arra hívja fel az olvasó figyelmét, hogy egy régió, állam, vagy birodalom sikeres és gazdaság legyen T.E.T.T.-re van szüksége. Szerinte a Római Birodalom felemelkedése, nagysága, és bukása is azt példázza, hogy amíg ezen feltételei biztosítottak voltak, prosperált, de mihelyt elfogytak hanyatlani kezdett. Kopátsynak ezért igaza van, amikor azt állítja, hogy természetes szorzatuk eredményeként kapjuk meg a sikeres (nemzeti) gazdálkodás receptjét.

Természet • Erkölcs • Tudás • Tehetség = Sikeres gazdaság.

Zsolnai László

A döntéshozatal etikája című könyvében a gazdasági etika kulcsának a döntés pillanatát nevezte meg. (Zsolnai. 2000.)

A döntés az, amellyel szemben etikai értékeinket mozgósítjuk. Zsolnai három tényezőre hívta fel a figyelmet.

- A döntés pillanatát úgy kell tekinteni, mint ami kényszerítőerővel bír. Az üzleti élet szereplői nem engedhetik meg maguknak, hogy túlzottan hosszasan mérlegeljenek, különösen nem, hogy elszalasszák az alkalmat.
- A döntés, alternatívák közötti választást jelent. Ha nincsen választási alternatíva, úgy sem döntési helyzetről, sem etikai problémáról nem beszélhetünk.
- A döntés etikus mérlegeléséhez az összes érintett szereplővel (stakeholder) számolni kell.

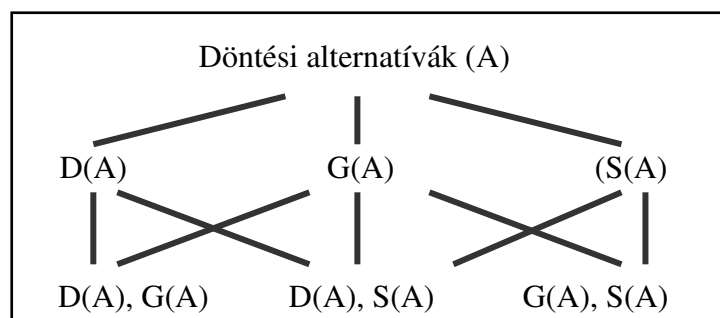
¹⁵² Alcíme: A műveltség társadalma.

¹⁵³ A kritikus megjegyzés annak szól, hogy miközben a címadás kitűnő, a könyv bevezetése sokat ígér és lényegre törő, a továbbiakban nem fejt ki. Felvet gondolatokat, de azok egymással nem alkotnak semmifajta logikai rendszert, ráadásul nem is értelmezi őket.

Különös módon Kopátsy nem e könyvében, hanem egy tanulmányában teszi helyre a dolgokat. Mire építhetünk? című munkájában már logikusan gondolja végig a TETT című könyvben foglaltakat. Kiderül belőle, hogy az volt vele a célja, hogy a magyar gazdaság válságát orvosló nagylélegzetű munkát tegyen az asztalra. Természetföldrajzi tényezők számbavétele után veszi sorba mindazon humán tényezőket, melyek erőforrásként a TETT erejét jelentik, mint természet, erkölcs, tudás és tehetség. Az erkölcs és minden egyéb szellemi érték: tőke. Kizárólag együtt vezetnek hatékony gazdálkodáshoz. (Kopátsy. 1999)

A döntés pillanatában (A) három tényező játszik szerepet, akkor is, ha pozitív, és akkor is, ha negatív döntést kell meghozni. Pozitív döntés esetén:

- 1./ Az etikai normakontroll mentén hozott deontologikus döntés. (D)
- 2./ Gazdaságilag racionális, tehát célelérésre irányuló döntés. (G)
- 3./ Az érintett személyek érdekeivel számoló, tehát altruista döntés. (S)

6. sz. ábra. /Döntési alternatívák hálózata. (Zsolnai. 2000. 46. old. ábra alapján.)/

A döntési alternatívák között ideális esetben [D(A), G(A), S(A)] mindhárom tényezőre odafigyel a döntéshozó. (6. ábra.) A gyakorlat azonban nem követi ezt az ideált. Jó esetben is csak közülük kettő érvényesül:

- 1./ Normakövető racionális döntésként: [D(A), G(A)]
- 2./ Kooperatív racionális döntésként: [G(A), S(A)]
- 3./ „Morálisan szent” döntésként: [D(A), S(A)]

Ezeket a döntési típusokat és alternatívákat Zsolnai a negatív döntések leírásához is hozzárendelte. Ebben az esetben a normakövető döntés (D) normasértővé, a racionális döntés (G) irracionálissá, az altruista döntés (S) antiszociálissá és arrogánssá válik. Az értékpárok is megfelelően eltorzulnak. Megjelenik a normasértő önpusztító, az önemésztő és társadalomellenes, valamint a „sátáni Döntés.” („Sátáni döntés,” mint a „morálisan szent” ellentéte.)(Zsolnai. 2000. 4. fejezet.)

Zsolnai úgy rendezte, hogy gazdasági filozófiáját és etikáját össze tudja hangolni a Hans Jonas által elvárt követelményekhez. Mindenekelőtt Jonas felelősségetikájához. A normakövető döntése elveszíti absztrakt jellegét. Konkrét gazdasági döntéseket megvizsgálva kéri számon a deontologikus döntést [D(A)], már felelős döntésként. Gazdasági tartalmát a gazdaságilag racionális értékpárral együtt [D(A), G(A)] lehet

kiszélesíteni, és tovább, az ideálisnak tekinthető irányba [D(A), G(A), S(A)], legfeljebb ennek érvényesítése már nehezen valósítható meg.

Zsolnai módszertana és apparátusa egyértelműen posztmodern. A gyakorlatban még nem méretett meg, de ha sikerül megtalálnia a módját, hogy odavezesse, akkor részéről eredeti megoldások várhatók.¹⁵⁴

Kovács Árpád (19)

Kovács az etikus megfontolások szerinti gazdasági elemzést kiemelten fontosnak tartja, de ezzel elsősorban nem elméleti, inkább az államháztartás gazdasági-pénzügyi ellenőrzésének gyakorlati szakembereként foglalkozik. Az etikai kérdéseket a vizsgált probléma integráns részének tekinti, ezért azt tőle nem különíti el. Munkásságát értékelve ez a legjelentősebb teljesítménye. Némi nehézséget a két praxis összehangolása jelenthetne, de ezt rutinnal, nagy szakmai biztonsággal oldja meg.

- Kutatóként kiemeli, hogy az ellenőrzés – különösen is az államháztartás legmagasabb szintjén (ÁSZ) – az érintező szakmák integrációját igényli, a gazdasági, pénzügyi, jogi, szociológiai és egyéb területek mellett etikai mérlegelést egyaránt. Ellenkező esetben a transzparencia, és az ellenőrzött intézmények elszámoltathatósága nem lenne megvalósítható. (Kovács É.n. 146-147. old.)
- Tisztában van vele, hogy az ellenőrzés szakmai programja:
felelőssége – szakszerűsége – etikussága
csak függetlenségének biztosításával valósítható meg. Szerencsére ezt a hatályos magyar jog nemcsak makro (állami), de mikro (vállalati) szinten is biztosítja.
- Gyakorló szakemberként – mint az Állami Számvevőszék elnöke – állandóan demonstrálni kénytelen, hogy 1. munkája és intézménye pártpolitikai vonatkozásban semleges, ugyanakkor 2. elfogadja, hogy a kormányzati szintű

¹⁵⁴ A döntéshozatal etikája című könyvében tesz kísérletet rá, hogy a vállalatok menedzsmentjét döntéshozatali gazdasági-etikai rendszerével vizsgálja meg. Egyetemi hallgatóival empirikus vizsgálatot végzett a Levi Stauss & Co. Magyarország, Cerbona Rt., Architekon Rt. és másoknál. (Zsolnai. 2000. 8. fejezet.) Az ott tapasztaltakat azonban nem illesztette modelljére.

Ezeket a kritikus megjegyzéseket tehetjük Zsolnainak egy később megjelent könyvével kapcsolatban is. Az Ökológia, gazdaság, etika című műve bioetikai, ökoetikai témát választott. (Zsolnai. 2001.) Itt is az ismertetett döntési alternatíváit vizsgálta, most az Ökoszisztémák – Szervezetek – emberek kapcsán, plusz vállalati környezetben. A döntéseket értékelő függvényrel látta el, és szintén korrektként értékelhető rendszert dolgozott ki. Mégis, amikor németországi, portugáliai és magyarországi példákat hoz, rendszerével nem tud mit kezdeni, esetleg nem is akar.

gazdasági döntések megítélésekor a politikai szempontok preferenciát élveznek. (Meg kell jegyezni, ez ellentmondásokkal teli kényes kérdés.)¹⁵⁵

- Gyakorló szakemberként mindenki számmára egyértelművé tette, hogy intézménye politikailag független. Ez annyira eredményesen sikerült, hogy az Állami Számvevőszék már a 90-es években Magyarország egyik legnagyobb megbecsültségnek örvendő intézményévé vált. (Vásárhelyi. 1998. 178. old.) Szakmai és etikai elvárásokat azóta is oly módon érvényesíti, hogy közben politikai konszenzust is teremt.

Kovács az ellenőrzés etikai tartalmára az állami számvevés újkori történetének kutatójaként is felhívja a figyelmet. Rájött, hogy ilyen kérdésekkel sem a magyar történettudomány, sem az elmélettörténet nem foglalkozik – legfeljebb érintőlegesen – ezért kezd el vele maga foglalkozni. A Rákóczi szabadságharc korától jut el napjainkig. Miután itt nem kell aktuálpolitikai, vagy szakmai-elméleti konfliktusokkal számolnia, bátrabban fejti ki közpénzügyi-etikai nézeteit, és az épp bemutatott időszak politikai összefüggéseit. Rámutat pl. arra, hogy a szakma gyakorlása számos szakmai és politikai kompromisszumra // kényszerítette művelőjét. A kiegészítés után ezzel együtt is modern rendszer fejlődött ki, de valóban új korszak csak 1990-ben köszöntött be. Mint – R. Várkonyi Ágnes segítségül hívva – írja, „két mesterünk: a felejtés és az emlékezés.” (Kovács. É.n. 107. old.)

Menyhay Imre

Gazdaságtudományi nézeteit szociológusként, szociálpszichológusként alakította ki. Műveit felületesen olvasva az a látszat alakulhat ki, mintha kerülné a gazdaságtudomány módszereit. Emiatt őt Török Ádám kritériumai szerint (Török. 2007 /b.) a tudomány mellékvonalába kell sorolni, mert nem angolszász, hanem európai narratívákat követ.

Fontos megállapítást tesz, amikor kijelenti, hogy „a homo-sapiens, homo-oeconomicus oldala mindig is a homo moralis-szal összefonódva mutatkozott be.” (Menyhay. 1998. 33. old.) Ez annyit jelent, hogy etikai tartalom nélkül a gazdaság érdemi leírása nem

¹⁵⁵ „A pénzügyi ellenőrzés semmilyen körülmények között nem vállalhatja át gazdasági, vagy politikai döntési kompetenciákat és felelősséget, politikai igények érvényesítését, mint ahogy a politikák minősítése sem feladata.” (Kovács. 2007/b. 29. old.) Az ellenőrnek tehát nincs módja beavatkozni politikai döntésekbe. Jól felfogott érdeke is hogy ezt elkerülje. Az ellentmondás ott van, hogy közben kormányzati, önkormányzati közpénzügyi programokat, zárszámadásokat szakmailag ő minősíti.

lehetséges. Értékelvű gazdaságsszociológia nyújt segítséget hozzá. Megállapításait ugyan segítik makro és mikroökonómiai ismeretei, de ezek számára inkább háttérismeretek. Helyettük az emberi tényező szerepét emeli ki, azt amit externáliának, illetve morális projekciónak nevezünk.

Hierarchia modellje mind gazdaságelméleti, mind intézményszociológiai értelemben kezelhetővé teszi az externáliákat, noha nem veszi igénybe a hagyományos és ismert közgazdaságtani modelleket.

A hierarchiát funkcionális hierarchiaként vázolta fel, tehát nem egyszerűen alá-fölérendeltségi viszonyként, hanem társadalmi kapcsolatok láncolataként. (Menyhay. 2001. 30. old.) Mindennek megvan a helye. Társadalmi rendszerelméletek segítségével is kifejezhető minden fontos kérdés, akár az érintettek között megjelenő gazdasági viszonyok is. (Huff megjegyzés.) Műveiben a szociológia mellett a pszichológia gazdaságformáló szerepét emelte ki. A gazdasági tranzakciókat tanulmányozva, szerinte mindig meghatározó szerepe van a közti agynak. A zsigeri tulajdonságok irányítójaként motiválni képes a döntéshozatalt. Szerepét Ő nevezte el „aeb-komplexumnak.”

a = agresszió.

e = egoizmus.

b = birtoklás.

Irányító funkciója révén az etikus döntések meghozatalát segíti, vagy épp gátolja. Az erkölcsös döntés eredményeként szerepét pozitívnak (aeb+), erkölcstelen döntés esetén negatívnak (aeb–) tartja.¹⁵⁶ Összegezve: Egy gazdasági ügylet akkor vesz föl etikai tartalmat, ha ezek az aeb-komplexumok mind pszichológiailag, mind szociálpszichológiailag szerephez jutnak.

Egyensúlymodell felállítását javasolja, de hozzáteszi, az csak akkor válik működőképessé, ha az „egoizmuson nyugvó piaci mechanizmusok” a kínálatot szembeállítják a kereslettel, árképzéssel és a termeléssel. Etikai szempontjait a közgazdaságtan tanulságai alapján vezette be. Smith óta természetes mechanizmusokról van szó. A kínálat növekedésével a kereslet és az árak lecsökkennek. A keresleti és a kínálati piac törvényszerűen

¹⁵⁶ Menyhay természetesen tisztában van vele, hogy ezek az általa zsigerinek tekintett emberi döntések egyénenként eltérőek: „Az animális tendenciákat szolgáló negatív jellege (aeb–) csakis a kultúra, az erkölcs – a gazdasági- és vállalkozásetika – megnevelésével terelhető pozitív irányba (aeb+).” (Menyhay. 2002. 31. old.)

szembeállnak egymással. Ebből azt a következtetést vonta le, hogy nem egy láthatatlan kéz, hanem az egoizmus szabályozza a történéseket. (Menyhay. 2002. 117. old.)

A neoliberális gazdaságfilozófiák kritikájaként a pénzügyi folyamatok morális következményeit veszi számba. A pénz és a társadalmi értékek között fennálló feszültséget, mint „pénzelidegenítő” mechanizmust magyarázta. Mint mondja: a forgalomban lévő pénz mennyiségét nem lehet tetszés szerint növelni, ha mégis, ennek liberális gazdasági viszonyok között súlyos etikai /!/ következményei vannak.¹⁵⁷ Természetesen tudja, hogy a pénz elidegenítést gazdasági törvényszerűségek irányítják, de azt elfogadhatatlannak tartja, hogy liberális viszonyok között nem jönnek létre a szegénységet és nyomorúságot kezelni képes rendszerek. Igencsak idealisztikus képet rajzol, amikor arról értekezik, hogy pozitív változások akkor következnek be, ha a kultúra és az erkölcs megnemesítené a gazdaság és a vállalkozások világát.

Menyhayt, mint közgazdászt a posztmodernnek közé soroljuk, nézetei ezen keresztül. gondolatébresztők. Érdekes lenne etikáját rávetíteni arra az egyensúlyelméletre, amelyet felvázolt, de végül félbehagyott. Ez nem azt jelenti, hogy műve torzó lenne, inkább azt, hogy a szerzőt elsősorban a téma szociológiai és pszichológiai oldala érdekelte és kevésbé a közgazdaságtan.

A fejezet végén összefoglalásképpen megállapíthatjuk, napjainkra eljutottunk arra a szintre, ahol nem az számít izgalmas kérdésnek, hogy játszik-e szerepet a gazdaság (nemzetgazdaság), a pénzügyek (közpénzügyek), és ellenőrzés terén az erkölcs és a morál, hanem az, hogy miképpen? A tervezés, ellenőrzés, és közigazgatás tudományai számára már kezelése jelentik a kihívást.

¹⁵⁷ A pénzügyek gazdaságtana és társadalmi (etikai) tartalma „elidegenedtek egymástól.” Volt közöttük a korábbi korokban is bizonyos távolságtartás, de mára ez még kifejezettebb lett. „A pénz fölött rendelkezőknek lehetőséget ad arra, hogy eldöntsék, kik, mikor, milyen mértékben és milyen áron ‘érdemesek’ arra, hogy az élet és a társadalmi funkciók fenntartásához szükséges pénzmennyiséget megkapják.” (Menyhay. 2002. 139. old.)

3. ESETTANULMÁNY

3.1 Megfontolások a közpénzügyek szabályozásának etikai tartalmát illetően

Közel két éve folyik szakmai és szakmapolitikai vita az államháztartás pénzügyi rendszeréről, a közpénzügyek egységes szabályozásáról. Időközben már politikai szintű megállapodások is születtek a változtatás elkerülhetetlen szükségességéről. A jelenlegi helyzet reformokat igényel. „Salátatörvényekkel” aktuális bajainkat hatékonyan orvosolni már nem lehet. (Sárközy. 2006)(Vígvári. 2007.) Elő kellene segíteni a pénzügyi rendszer áttekinthető (transzparens) és hatékony (gazdaságilag és társadalmilag egyaránt hatékonyabb) működését. Megítélésünk szerint ennek a szakmai alapokon túl társadalmi és etikai előfeltételei is vannak. A továbbiakban ezekkel kapcsolatos kiegészítő megjegyzések következnek, mégpedig az Állami Számvevőszék Reformtézisei (ÁSZ Tézisek. 2007) és az ÁSZ FMI elemző tanulmánya alapján. (Báger – Vígvári. 2007.)¹⁵⁸

3.1.1 **I. Megfontolás: A közpénzügyek a közigazgatáshoz hasonlóan társadalmi és etikai szempontból egyaránt érzékeny területek.**

Közigazgatási, gazdaság- és pénzügytani megfontolások tisztán szakmai és társadalmi tartalmát régen még szigorúan külön választották. Modern korunkban nemcsak a társadalmi nyilvánosság szerkezetváltása teremtette igények (modern média és kommunikációs technikák társadalomformáló hatására érdemes gondolni) kényszerítették és kényszerítik ki a társadalmi kontrollt, de szakmai megfontolások is. Már nemcsak hagyományos elvárásaink alapján jelentjük ki, hogy a közpénzügyi rendszerünk reformra szorul, de azt is belátjuk, hogy a kapcsolódó humanitárius, szociális és etikai problémákat is meg kell oldani.

A standardizálásra alkalmassá tett általános emberi, gazdasági és szakmai erények a maguk természetességével segítik a kiépíteni tervezett közpénzügyi rendszer működését. Hiba volna tőlük eltekinteni, bár figyelmen kívül hagyásuk nem azonnal eredményezne működésképtelenséget. Minden reformer azt tartja a legfontosabbnak, hogy végre új és egységes szemléletű joganyag szülessen. Amennyiben megvalósulna, önmagában ez is

¹⁵⁸ Egyáltalán nem önkényes választás épp ezekre a szakanyagokra építkezni. Lehetett volna Sárközy Tamás kitűnő könyvét (Sárközy 2006), vagy a közszolgálat humán oldalát, munkakultúráját és felelősségrendszerét legalaposabban tárgyaló Vadász János könyvét (Vadász. 2006.), esetleg a téma politikus elemzőire alapozni a gazdasági-etikai megfontolásokat, viszont így elvesztették volna közpénzügyi-gazdaságitikai tartalmukat.

képes lenne hatékonyságnövekedést előidézni. Szükség van, a humaniórák és etikai tartalmuk számításba vételére, mert csak velük tudjuk elérni, hogy a rendszer szociálisan elfogadott legyen.

A hatékony tervezéshez, ellenőrzéshez, közpénzügyi mechanizmusok kialakításához számtalan elvárásnak kell megfelelni. Ezeket a gazdaságosság és a humanitás általános erényeivel együtt érdemes standardnak tekinteni.

- Humán tartalmuk révén kiemelve a bölcsesség, a bátorság, a szolidaritás, a szeretet, és a természetvédelem értékeit.
- Gazdaságosság révén kiemelve a racionalitás, a hatékonyság, és a rendszerelvűség értékeit.
- Különös szakmai erényekként kiemelve a transzparencia, valamint az együttműködés alá sorolt erényeket.

Az Állami Számvevőszék által előterjesztett közpénzügyi reformjavaslatot a gazdaságosság és a szakmai szempontok erénye alapján álló munkaként ugyanúgy tárgyalhatjuk, mint az etikai megfontolásokat, a humánus általános erénye szerint. Ez teszi lehetővé, hogy a régi (jelenleg hatályos) törvényt vegyük szemügyre, és megváltoztatását érdemben kezdeményezzük.

A közpénzügyeket jelenleg legátfogóbban Az államháztartásról szóló 1992. évi XXXVIII. törvény (továbbiakban: Államháztartási tv. Áht.) tekinti át. Kerettörvényként a terület egészét nem szabályozza, ezért korszerű etikai elvárásaink sem lehetnek vele kapcsolatban. A törvény értéke, hogy felsorolja a területet érintő normákat, és igyekszik ezeket érvényesíteni a joganyagban. Hatálya a törvénybe foglaltak szerint korlátozott, mégis a közpénzügyek számos területén használható.

- Preambulum a jogalkotói szándékot kinyilvánítva technikai célként fogalmazza meg a pénzügyi egyensúly megteremtését, és a jogállami kritériumok további erősítését. Ennek érdekében meghatározza a jogelveket, mintegy morális kritériumokat.: A közpénzek hatékony, ellenőrizhető felhasználását, érvényesítve a teljesség, a részletesség, a valódiság, az egységesség, az áttekinthetőség, és a nyilvánosság alapelvét. Azokat az erényeket, amelyeket mi a standardizált szakmai, gazdasági és általános erényekből is le lehet vezetni.
- A törvény szövegét értelmezhetjük tisztán etikai, gazdasági-etikai megfontolások, vagy a Preambulumban foglaltak szerint. A moralitásról elmondható (amint korábban, az Erkölcscről és morálról c. fejezetben kifejtettük), hogy egy közösség általa fejezi ki leghatékonyabban a tagjaival kapcsolatos elvárásait, íratlan és írott normáit, ideértve a törvényekbe foglalt jogot is. Tehát megállapítható, hogy az Államháztartási törvényben is vannak olyan részek, melyekben egyértelműen jelen van az etikai tartalom.¹⁵⁹

A törvény szövege, már 1992-ben is kifejezte – ha közvetetten is – hogy pusztán a szűken vett közjogi, államigazgatási, pénzügyi és számszaki igények érvényesítésén túl a hozzájuk kapcsolódó etikus megfontolások érvényesítésére is szükség van. Ezt a szemléletet most az előkészítés alatt álló egységes szemléletű közpénzügyi szabályozásban érdemes még határozottabban érvényesíteni, és a politikus döntéshozók elé terjeszteni.

A bemutatott elvárásoknak, különleges igényeknek Az Állami Számvevőszék Tézisei (ÁSZ Tézisek 2007), a Magyar Közigazgatási Intézet, Vígvári András által kidolgozott Paradigmaváltás Programja (Vígvári. 2007), valamint a Báger Gusztáv és Vígvári András által összeállított ÁSZ FMI háttér tanulmány (Báger – Vígvári. 2007) felelnek meg.

¹⁵⁹ A tv 27.§-a a központi költségvetés egyenlegének rendszerét tárja fel. A MNB-től felvett hitelekéről, és feltételeiről szól. Etikus megfontolásokat tekintve pontosan megjelöli alanyát és tárgyát. A 28- § a kötelezettségvállalás morális értékére tekintettel értelmezi a költségvetés és a zárszámadás lényegét, illetve külön törvényekbe (Költségvetési tv.; Zárszámadási tv.) történő kihirdetésének értelmét. Annak ellenére, hogy 1992-ben már hatályban volt a törvény az Állami Számvevőszékről, mivel idetartozik, a 29.§ szerepét, mint kötelezően együttműködő partnert a jogalkotó most is nevesíti.

A költséggazdálkodás lényegére térve, a törvény ismét erényeket nevesíti. Az általános, és a gazdasági erények között egyaránt fontos szerepet kap a szolgáltatás, mondván, az államháztartás hatékony működését jelentősen befolyásolja.

A 104.§ a közvagyon nem pusztán passzív, de aktív szerephez is juttat: Miként fogalmaz: „a vagyon rendeltetése a közérdek szolgálata.” A köz /// szolgálata // ebből a tekintetben már a Preambulumban foglaltak szerves folytatásának is tekinthető.

Közpénzek ellenőrzésére vonatkozó fejezeteket az Állami Számvevőszék feladatán túl a 120-121.§-ban is meghatározza. Az ellenőrzést itt minden terület számára feladatukként határozza meg, talán a nyomatékosság kedvéért még morális karaktert is kapcsol hozzá.: „Az államháztartási ellenőrzés célja, hogy segítsen.”

Megítélésünk szerint ezek a szakmunkák alkalmasak arra, hogy a közpénzügyekhez szorosan kapcsolódó etikai kritériumokkal, és szakmai erényekkel kiegészülve, velük egységes rendszert alkossanak. (Ámbár velük részben már jelenleg is rendelkeznek.)¹⁶⁰ A szerzők ui. az átalakító munkákat nem a létező „salátatörvények” megújításával, hanem egy alapjaiban új, és egységes – nemzetközi mércével tekintve is korszerű – rendszer kialakításával képzelik el.

- Távlatot kell nyitni, közép és hosszútávon érvényes célokat meghatározva hozzá. Közpénzügyekről lévén szó, már a pénzforgalmi rendszer szabályozásával is ezt kell kifejezni.¹⁶¹
- A korszerű könyvvizetés rendszerének bevezetése a szerzők szerint alapvetően fontos ahhoz, hogy modern pénzügyi rendszer alakuljon ki. Összhangot kell teremteni a gazdasági tervezés és a közpénzügyi elszámoltatás között. OECD és EU tagságunk egyebek mellett azzal a kötelezettséggel is jár, hogy mihamarabb el kell érni, hogy a közpénzügyek elszámolásainál a „kreatív könyvelés” mihamarabb megszűnjön.¹⁶²

A szerzők által összeállított tézisek és javaslatok felülemelkedtek egy pusztán technokrata megközelítésen. Előremutató módon fogalmazták meg a közpénzügyi szabályozás elveit, abban bízva, hogy a rendszer, ami majd erre épül, sokáig fennmarad. Ehhez 12 alapelvet adtak meg, mégpedig annyira szerencsésen, hogy összhangban maradtak nemcsak az INTOSAI etikai kódexével, az ÁSZ Kézikönyv elvárásaival, de a tervezett sarkalatos erényeinkkel is.

Az erények közé besorolható 12 szakmai alapelv a következő:

Népképviselési felhatalmazás elve

Korlátozott felhatalmazás elve

¹⁶⁰ A közpénzügyi reform elméletét meghatározó szakmai háttéranyagot az ÁSZ FMI keretén belül folytatott közös kutatásaik eredményeként Báger Gusztáv és Vígvári András végezték. Báger az ÁSZ FMI keretein belül, míg Vígvári a Magyar Közigazgatási Intézet munkatársaként már korábban is végeztek témába vágó vizsgálatot. Közös munkájukban mintegy összegezték eredményeiket.

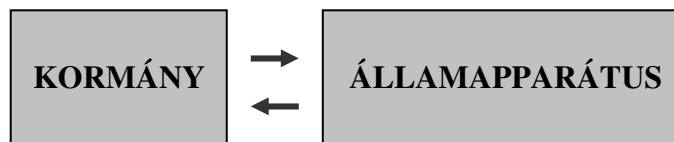
¹⁶¹ Érdemes megjegyezni, hogy annak ellenére, hogy a reform-anyag egyik legfontosabb megállapításáról van szó, ez mégsem a munka elején kapott helyet, hanem mintegy evidenciaként a vége felé.

¹⁶² Az OECD és ESA95 szakmai elvárásainak végrehajtását nem pusztán kötelezettségnek, hanem a korszerű szemlélet fontos tényezőjének tekintették. 4 alapelvüket akár a közpénzügyi elszámolás morális tartalmával is felruházhatjuk. 1. Cash alapú pénzforgalmi számvitel. 2. Cash alapú számvitelen felül bevétel/kiadás alapján korrigált pénzforgalmi szemlélet. 3. Korrigált eredmény szemlélet. 4. Teljes eredményszemlélet. (Báger – Vígvári. 2007. 103-104. old.)

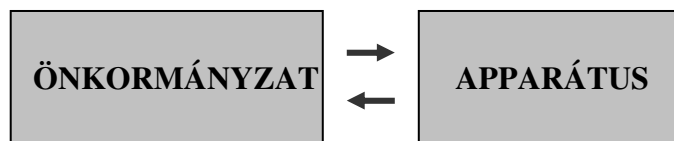
Átláthatóság elve
 Nyilvánosság elve
 Ellenőrizhetőség elve
 Pénzügyi megalapozottság elve
 Teljesítményorientáltság elve
 Előrelátás elve
 Fenntarthatóság az egyensúly elve
 Teljesség elve
 Részlegesség elve
 Racionalitás elve (Báger – Vígvári. 2007. 109-120. old.)

3.1.2 **II. Megfontolás:** A sikeres szabályozás feltétele, hogy a közpénzügyekben érintett összes szereplőt – a kormányzatot, önkormányzatokat, lakossági csoportokat, gazdasági és üzleti köröket, valamint a közigazgatási apparátust – a tevékenységüket meghatározó érdekeikkel és értékeikkel együtt vegyük számításba.

A közügyek működését egy kétszemélyes hierarchikus modell segítségével lehet ábrázolni.

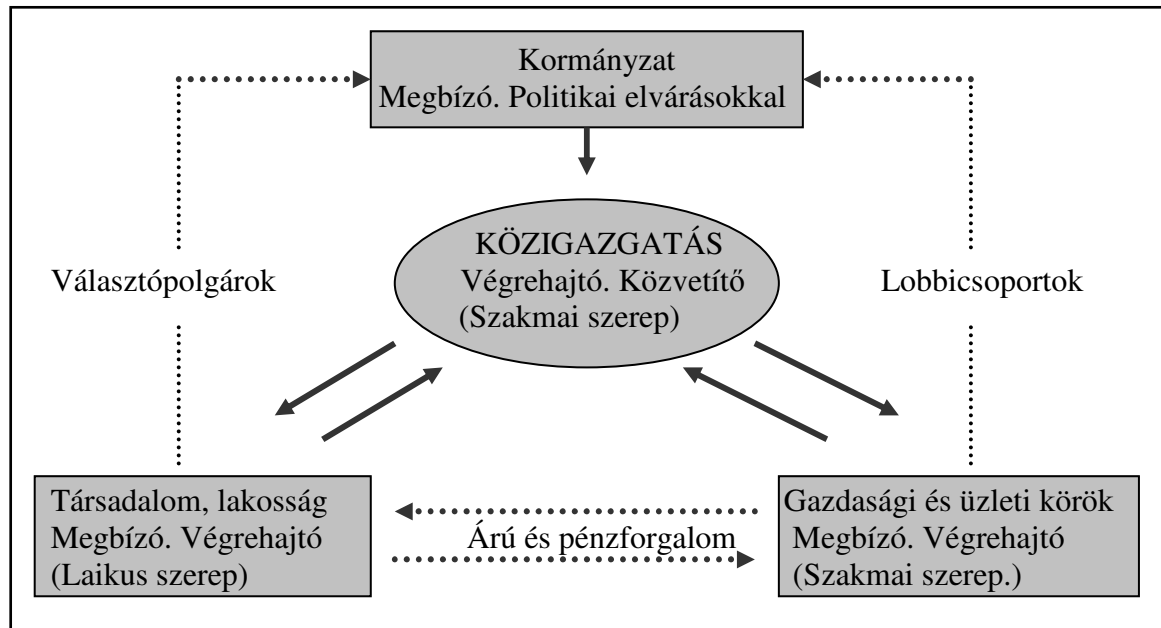
7. sz. ábra. /A kormányzat megbízó – megbízott modellje Bod Péter Ákos ábrája alapján. (Bod. 2008. 21. old.)/

8. sz. ábra. /Az önkormányzat megbízó megbízott modellje./

Az intézményi kapcsolatok megértéséhez elegendő a szereplők és körülményeik ismerete (7. ábra) ahhoz, hogy viselkedésük érthető legyen, hogy kirajzolódjon szakmai státuszuk. A modell annak ellenére, hogy igen egyszerű, nemcsak az állami, de az önkormányzati intézmények viszonylatában (8. ábra) is informatív. Egy funkcionális modell ettől annyiban tér el, hogy az éppen vizsgált intézményt (állami-, közintézményt, önkormányzatot) feladataival együtt középpontba állítjuk. Bod Péter Ákos kétszereplős

hierarchikus ábrája¹⁶³ az érintettek felé nyitott intézményi rendszert mutat be. Amennyiben benne valamilyen etikai probléma vetődne fel, úgy ez az ábra tanúsága szerint egyszerűen feloldható. Ehhez képest a probléma bonyolultabb, hiszen jóval több releváns szereplővel kell számolni. A kormányzat (önkormányzat) mellett a gazdasági és üzleti élet szereplőivel, a társadalom általában laikus tagjaival, választó polgárokkal, politikusokkal, lobbicsoportokkal. Mindannyian a maguk érdek és értékrendszere szerint fordulnak a közigazgatáshoz és intézményeihez.

9. sz. ábra. /A közpénzügyi rendszer funkcionális modellje./

Közigazgatás: Funkcionálisan egyszerre játszik szakmai végrehajtó és közvetítő szerepet. (9. ábra.)

- Szakmai szerepet játszik, hiszen ő rendelkezik a feladatok végrehajtásához szükséges szakmai felkészültséggel, ellenőrzött szaktudással és apparátussal. Erre való tekintettel nevezte Max Weber a szakképzett bürokráciát az állam működését leginkább meghatározó szereplőnek, a modern állam talpkövének.¹⁶⁴

¹⁶³ Bod Péter Ákos kétszereplős modellje a kormány és az államapparátus kapcsolatát egyszerű és áttekinthető rendszerként mutatja be. Tisztában van vele, hogy ez pusztán leegyszerűsítése egy kiterjedt hálózatnak, és azzal hogy a hierarchia csúcsán a Kormány áll.

Kormány → Államapparátus → Hazai gazdasági szereplők.

A hierarchia egy nagyobb körfolyamat része.

Kormány → Államapparátus → Hazai gazdasági szereplők → Választók → Pártok → Kormány

A lobbitevékenységet folytató gazdasági körök mellett a párt-politikai körök, vagy a nemzetközi szervezetek is kényszerítő hatást gyakorolnak. Végül a választópolgárokkal mintegy a kör bezárul. (Bod. 2008. 21-23. old.)

¹⁶⁴ Egyáltalán nem új jelenség, hogy a közpénzügyek és egyéb állami és közügyek vitele a felkészült közalkalmazottakon múlik. Ó-Egyiptomban az írnokokkal – koruk szakképzett bürokrataival – szemben

- Különleges helyzete morális státusszal ruházza fel. Nem engedheti meg magának, hogy tévedjen, hiszen munkája eredményeként elsősorban nem róla, hanem magáról az államról alakul ki jó, vagy rossz vélemény.
- Az intézmények színvonala, munkatársainak felkészültsége, moralitása és erkölcsi tartása egységet alkotnak. Nincs értelme olyan közpénzügyi rendszert kialakítani, ahol ezek egymástól el vannak választva, mert ezzel mintegy maguk teremtenek anomáliákat, korrupt viszonyokat építve a rendszerbe. Nem elegendő tehát pusztán a munkatársak erkölcsi felett őrködni! Szakmai kritériumok pontosabb megfogalmazásával, és a korrupciós készlet szintjének csökkentésével kell elejét venni a visszaéléseknek.¹⁶⁵
- A közigazgatás etikai tartalmával etikai kódexek foglalkoznak. Az intézményi kódexek előírásai mellett a terület egészét csak egy egységes és önszabályozó Etikai Kódex képes átfogni. Az önszabályozás szakmai és morális szigorával elfogadja a területet érintő hatályban lévő törvényeket, rendelkezéseket, de hozzájuk képest is szigorúbb normákat (morált) ír elő. Figyelembe veszi a hazai és a nemzetközi normákat. Nemzeti szintű Kódex elkészítésére a szakmát hivatalosan nem kötelezik, de mégis elvárják. Pl. az Európa Tanács sem írja elő, viszont kiemeli, hogy szükség van a Köztisztviselői Etikai Kódexre.¹⁶⁶

alakultak ki fokozott elvárások. A Hatalomnak megérte, hogy anyagilag kiemelten támogassa, és csak a legfelkészültebbeket emelje magas posztra. Már Kr.e. 3. évezredben Ptahhotep (Dzsószer fáraó írnoka, főhivatalnok) is fiának szóló intelmében a hivatalnok erényeit is felsorolt. (Ptahhotep. 1988) Konfuciusz (Kon-Fu-ce) etikája Kr.e. 6. században szintén az állami és közhivatalnokok viselkedését tárgyalta. Szaktudásukat, tisztességüket, és érdemeikkel arányos magas jövedelmüket hangoztatta. Csin-Si Huang-ti császár (Kr.e. 3. század) a filozófus tanítását felhasználva odáig jutott, hogy birodalmi méretekben egységes bürokráciát szervezett, tagjait államvizsga letételére kötelezte. Középkorban, Európában a szakképzett hivatalnokok száma jóval kisebb volt, leginkább a kancelláriákban tevékenykedő klerikusok. Változást a polgári államszervezet megjelenése hozta, angol, francia és német közhivatalnok apparátussal. A közpénzügyek kezeléséhez és szervezéséhez értő, és moralitással rendelkező szervezet(ek) megszületése mindenütt magasabb minőségű munka megjelenésével járt együtt.

¹⁶⁵ A közszolgálatban végzett munka specialitása, hogy magasabb szintű morális tartást igényel. (Koi Gyula) Közpénzügyiek terén ez még hangsúlyozottabban van így. (Huff) Állami és közügyek vitele – a nevében is benne van – szolgálatot jelentenek, az adott szakmai ügy, az érintett ügyfelek és magának az állami (önkormányzati) érdekek szolgálatát. Alapelvekké váltak a hatékonyság, törvényesség (a törvényeknek alávetettség), a minőség, szakmailag magas színvonalon végzett munka, a felelősség (reszponzibilitás) és a részvétel (participáció). Ezeknek az „elveknek a hatása nemhogy nem lebecsülhető, de meghatározó jellegű.” (Koi. 2002. 69. old.)

¹⁶⁶ Ennek mintáját elkészítették: A „Code de Conduite pour les agents publics” 2000. május óta hatályos. Magyarország nem vette át, de az azóta is készülő Etikai Kódexben – úgy hírlík – figyelembe veszik. Főbb elvei a következők: Nemzeti keretek, hagyományok figyelembe vétele. Közügyek egységes irányítása. Összeférhetetlenség elve. Politikai tevékenység korlátozásának elve. A köztisztviselő magánéletének tiszteletben tartása. Főtitisztviselők kiemelt felelősségének elve. Köztisztviselők jogállásának megszüntetésének specialitása. (Koi. 2002. 2.2 fejezet.)

- A közigazgatás közvetítő szerepet játszik, maga mégsem érintett a legtöbb ügyekben. Meglehetősen sajátos helyzetben van.

A köztisztviselővel szemben szigorú szakmai elvárásként fogalmazzák meg a magas fokú és korszerű szakmai felkészültséget, törvények előírások betartását és betartatását, valamint pártpolitikai semlegességet.¹⁶⁷ Ne legyen részrehajló! Ezt csak azáltal tudja megvalósítani, hogy a hivatali ügyek vitele közben el tud vonatkoztatni azok tartalmától. Tehát képes arra, hogy az személyesen ne érintse meg. Csak ezután válik, Max Weber kifejezésével, ideális bürokratává.

Előfordulhat, hogy mégis megérintik az ügyek, melyet lelkiismeretével nem képes összeegyeztetni. A szakirodalom ez esetben a pályaelhagyást javasolja.¹⁶⁸

Kormányzat: Funkcionálisan megbízó, kezdeményező szerepet játszik. (9 ábra.)

- Gazdasági tervező és szervező feladatot lát el, miután az erre irányuló politikai felhatalmazást megkapta.
- Magas szintű gazdasági és pénzügyi ismeretekkel csak ideális esetben rendelkezik. A kormányzat felelősségét számos törvény és jogszabály rögzíti, ennek ellenére épp a legmagasabb szintű gazdasági és pénzügyi döntéseket meghozó kormánytagok szakmai felelősségét nem tárgyalja, legfeljebb csak közvetetten utal rá.¹⁶⁹
- Politikai felhatalmazását választópolgáraitól kapja. Elvileg rájuk van tekintettel, valójában egyéb szempontokra és érdekekre figyel. Választópolgáraival inkább csak a politikai választások közeledtével törődik. A közpénzügyeket érintő tevékenységére ugyanaz a ciklikusság jellemző. Megbízatásának idejét „népszerűtlen,” és „népszerű” szakaszokra bonthatjuk. Ezek hosszát bizonyos

¹⁶⁷ Köszolgálati dolgozókkal szembeni elvárásokat a törvény meghatározza. „A közügyeket pártsemleges, törvényesen működő, korszerű szakmai ismeretekkel rendelkező, pártatlan köztisztviselők intézzék.” (1992. évi XXIII. törvény a köztisztviselők jogállásáról. Preambuluma.)

¹⁶⁸ A hivatal szakmai elvárásainak és a bürokrata erkölcsös szempontjainak szembekerülésekor a hivatal elhagyását elsőként Werbőczy István javasolta az 1512-ben megjelent Hármaskönyvében. (Werbőczy. É.n.) Később a polgári jogbölcsélet klasszikusai is (Hobbes. 1970.) ezt tekintették konfliktuskezelő megoldásnak.

¹⁶⁹ Miniszterét a miniszterelnök választja személyes politikai (részben!!) szakmai) kvalitásai alapján. Kontrollálják az Országgyűlés szakbizottságai, az Államfő, illetve szakmai alapon szigorú véleményt fogalmazhat meg az ASZ. Magát a kormányfői döntést érdemben mégsem befolyásolják. Politikai felhatalmazása birtokában a kormány mandátuma, és vele közpénzügyi tevékenysége – még érdemi szakmai kritika mellett is – csak politikailag kérdőjelezhető meg. Ez érvényes a kormányfőre és személyzeti politikájára is.

belpolitikai és nemzetközi kényszerek, valamint az általa alkalmazott politikai kommunikáció befolyásolják.

- A lobbicsoportok igényeinek kielégítése különös fontossággal bír. Az ígéretek megtartásának anyagiakban is kifejezhető súlya van.: A kormány gazdasági programjának kivitelezése, valamint a következő politikai választásokon történő sikeres szereplés a tét.
- Amennyiben úgy döntenénk, hogy munkáját a meghirdetett politikai programja végrehajtása felől szemléljük, úgy kénytelenek lennénk azt politológiai és nem közgazdaságtani kritériumok alapján véleményezni. Háttérbe szorítva szakmai szempontokat, a gazdasági-etikát meg szinte teljesen kiiktatni. Amennyiben viszont szakmai és etikai értékeinkre hagyatkozunk, ehhez is meg lehet teremteni egy széles társadalmi bázist. Az összefogás szakmai alapjait a kormányzati szektor gazdaságtana, társadalmi háttérét pedig a közpénzügyek vitelének sarkalatos erényei biztosítják.

Gazdasági és üzleti körök: Funkcionális szempontból megbízóként és végrehajtóként egyaránt a rendszer szereplői. (9. ábra.)

- A gazdasági és az üzleti élet legkülönbözőbb területein tevékenykedők tartoznak hozzájuk. A kényszervállalkozókat nem számítva, szakmailag jól felkészült közeg.
- Érdekeiket a kormánnyal szemben lobbicsoportokként közvetlenül érvényesítik.
- Érdekeiket kiválóan védik, ezért a kormányzati körökkel szemben kemény tárgyalópartnernek számítanak.
- Kihasználják a közigazgatás és közpénzügyi rendszer közvetítő szerepét. Gyakran kezdeményeznek változtatásokat. Aktív szereplői a közbeszerzési eljárásoknak, különösen a részükről alacsonyabb kockázattal járó PPP beruházásoknak. Józan módon követik érdekeiket. A közbeszerzési eljárások részeként ők keverednek etikailag kényes, korrupciógyanús helyzetbe, miközben valós háttérben az ügyeket manipuláló kormány, vagy egy rosszul szervezett közigazgatás áll.
- Gazdasági és üzleti körök magatartására funkcionálisan a megbízói szerep mellett a végrehajtó szerep a jellemző. A közigazgatás által közvetített kormányzati direktívákat kell, hogy végrehajtsák. A közpénzügyi rendszer hierarchiájában ebbéli szerepükben kerülnek alulra.

- Jól felfogott érdekeiket követik, amikor szakmai megfontolásokat és etikai értékeiket követve összeállítják kódexeiket: lefektetik vállalati, intézményi morális értékeiket (Vállalati Etikai Kódex), szakmai szövetségeik önszabályozó etikai kódexét (pl. Magyar Bankszövetség Etikai Kódexe), és a kamarákba tömörült tagok a tőlük elvárt normákat. (pl. Magyar Ügyvédi Kamara Etikai Kódexe)

Lakosság, a társadalom laikus szereplői: Ők funkcionális szempontból megbízóként és végrehajtóként egyaránt szerepet játszanak. (9. ábra.)

- A közpénzügyi rendszer minden szereplőjével szemben laikusnak számítanak. A média által erőteljesen befolyásolt, illetve ad hoc pénzügyi ismeretekkel rendelkeznek.¹⁷⁰ Ez kiszolgáltatottá teszi őket akkor is, ha a kormányzati direktíváknak, közhatalmi elvárásoknak próbálnak megfelelni, sőt akkor is, ha megbízóként kerülnek az állami- vagy önkormányzati pénzügyi intézményekkel kapcsolatba.
- Választópolgárként részt vesznek választásokon, politikai felhatalmazást adnak a kormány, és önkormányzatok számára. Mint megbízónak a konkrét gazdasági ügyekbe ezen túlmenően beleszólási lehetőségük gyakorlatilag nincs. Funkcionálisan a kormányzati döntések pusztá végrehajtói.
- Az állam és közigazgatás, valamint a gazdasági közélet ügyeibe laikusként nem tudnak beleszólni. Legfeljebb egyes közszolgáltatások megrendelőiként képesek anyagi érdekeik bizonyos érvényesítésére.
- Személyes és csoportérdekeik mellett döntéseiket erkölcsi és morális megfontolások befolyásolják. Lakossági szinten etikai kódexről természetesen nem beszélhetünk, de civil, társadalmi, vagy munkahelyi szervezetek tagjaiként magatartásukat befolyásolja az ott megfogalmazott elvárás. A munka világának szereplőiként vállalati és szakmai etikai kódexek befolyásolják viselkedésüket, gyakran olyannyira, hogy ezzel laikus véleményüket is befolyásolják.

¹⁷⁰ A lakosságnak, mintegy ontológiai természete, hogy laikus legyen. Nemcsak pénzügyi, de egyéb ügyekben is. Az a körülmény meg, hogy a magyar lakosság pénzügyi ismeretei, tudatossága és kultúrája legalább ötször alacsonyabb a német átlaghoz mérten, az csupán mennyiségi kérdés. A német átlagpolgár is laikusnak tekinti magát a német pénzügyi rendszer szakemberei mellett.

3.1.3. **III. Megfontolás: Az állam fokozott társadalmi felelősségvállalása közbizalmat képes teremteni.**

A hatályos Államháztartási törvény kiemeli az állam társadalmi felelősségét a közpénzügyek alakításában. Megállapítva, hogy a hatékony és ellenőrizhető gazdálkodásnak minden területen érvényt kell szerezni a tervezéstől, a lebonyolítás, és beszámoltatáson át egészen a zárszámadás elfogadásáig! (Államháztartási tv. I.12-18.§) A hatékonyság színvonalának emelése érdekében a törvényalkotó a szakmai kritériumok figyelembevételével mellett társadalmilag felelős magatartást vár el. A felelősség kérdésének felvetése a törvény megszületésének idején, közvetlenül a rendszerváltást követően (1992-ben) jelentős szakmai kihívás volt. Ma viszont, hogy a közpénzügyi rendszer megújítása és egységes szerkezetének kialakítása az aktuális feladat, a társadalmi szerepvállalást kíséri kevesebb szakmai vita. Ezért a régi megfogalmazást akár át is vehetjük, beillesztve megfelelő helyére.

A Báger Gusztáv és Vígvári András által a reformokhoz készített háttéranyaga (Báger – Vígvári. 2007.) a „salátatörvénykezést” és az Államháztartási törvényt (Vígvári 2007) kemény kritika alá vetik, továbbra is kitérve amire, hogy az államot a keletkező társadalmi problémákért felelősség terheli. Megállapítják, hogy a népképviselétről, valamint a politikai felhatalmazásról rendelkező jelenlegi szabályozás korrekcióra szorul.

- A népképviselési felhatalmazás elve azt mondja ki, hogy közpénzek felhasználásáról azok döntenek, akiknek erre érvényes politikai felhatalmazásuk van.
- Érvényes felhatalmazást a hatályos jog szerint csak választópolgár adhat.
- Ezen felhatalmazás birtokában működhet legálisan, tervezhet és számon kérhet, megszervezheti a folyamatokat, ami ezek után kötelessége is.

Az állami szerepvállalás jelenlegi rendszerén annyiban kell változtatni, hogy összhang alakuljon ki a közigazgatás szakmai elvárásai (Báger – Vígvári. 2007), és a humánszemléletű standardok között. (Huff.) Ennek megteremtése a közigazgatás szereplőinek szakmai feladata, és az állam társadalmi kötelessége. A kérdés csak az, hogy miképpen?

- Az egyik megoldást a történeti megközelítés kínálja. Az állam közpénzeket is érintő társadalmi felelősségvállalása több ezer éves múltra tekint vissza. A régi korok gazdaságirányítói is felismerték, hogy hatalmi és politikai érdekeik érvényesítésére a rendelkezésre álló forrásokból el lehet különíteni összegeket, mind társadalmi, szociális, mind egyéb közcélú feladatokra. Felismerték, hogy ez hatalmuk megtartása és megerősítése tekintetében is megtérül. Eredményesen alkalmazták kínai fejedelmek, görög türannoszok. Az athéni demokrácia intézményesítette, a közpénzügyi rendszer szerves részévé tette. Később Európában is elterjedt, de a piacgazdaság térhódításával háttérbeszorult, gyakorlatilag megszűnt.¹⁷¹ A társadalmi felelősségvállalás szociális eszméje, erkölcsi, vallási vagy épp politikai indíték alapján a 19. században jelent meg ismét.¹⁷² A 20. század végére kapott ismét gazdasági tartalmat. Történelmi analógiáink a „gondoskodó” ugyanakkor önkényességtől sem mentes hatalomgyakorlás „egyetlen üdvös megoldásának modelljével” is előállhatnak. Ezek bármelyikét is veszélyes lenne követni.¹⁷³ A modellek felelevenítésének a célja normális körülmények között nem egy ancien régime dicsőítését kell, hogy jelentse, hanem példájukból való okulást. Vegyük észre a társadalmi felelősségvállalásban rejlő, történelmileg is alátámasztott extra lehetőséget.
- Másik megközelítés a közkiadások funkcionális felosztására alapozható módszer. Költségvetési rovatban ma már az antiszociális piacgazdaságok is elkülönítenek társadalmi célú tételeket. Európában, a Kontinensen természetesen többet, angolszász országokban az „olcsó államra” hivatkozva kevesebbet. Újdonságot az összeg mértéke, felosztása, és hatékonyságnövelő szerepe jelent. A magyar közpénzügyi rendszer reformja is ebbe a tendenciába illesztendő. Az előterjesztett Téziseket ezért nem szabad pusztán az egységes szabályozás irányába tett javaslatként kezelni, hiszen nemzetközi tendenciákkal összhangban a gazdasági és pénzügyi szereplők felé a bizalom erősítését kezdeményezi. Ennek várható következményeként a gazdasági és pénzügyi viszonyok stabilizálódnak. A

¹⁷¹ A viszonyok átrendeződésére jellemző, hogy Angliai Erzsébet – igaz, elég cinikusan – a „csellengők sorsának jobbításáért” címmel adta ki hírhedt törvényét, (1587) hogy úgymond „munkára szoktassa” őket. Társadalmi, de természetesen nem szociális megfontolások vezérelték.

¹⁷² A társadalmi méreteken jelentkező nyomor kérdését Angliában elsőként a Poor Law Act (1851) kezelte súlyának megfelelően.

¹⁷³ A meglehetősen sok aktuális magyar példa helyett gondoljunk a „küldetéstudattól” eltelt Salvador Allendére, vagy riválisára Augusto Pinocet diktátorra (háta mögött a Chicagói iskolára) és pénzügyi megoldásaikra.

közbizalom erősödésének speciális következményeként a politikai viszonyok is //
harmonikusabban alakulnak. (ÁSZ Tézisek. 2007)

A pénzügyi és a társadalmi stabilizációra fordított összegek mértéke akár különböző is lehet. Mindenesetre meghatározásuk után az ÁSZ Tézisek ismeretében az állam társadalmi felelősségének kérdését is rá lehet építeni.¹⁷⁴

- Funkcionális problémakezelést jelent, amikor a közfeladatok ellátását szakmailag és etikailag egyaránt magas mérce alapján ítéljük meg. Elvárjuk, hogy az állam szolgáltató funkciója alapján kielégítse a vele szemben támasztott jogos igényeket.

3.1.4. **IV. Megfontolás: Profitérdekelt vállalatok, intézmények társadalmi felelőssége és az állam társadalmi felelőssége rokon természetű.**

Profitérdekelt vállalatok, intézmények társadalmi felelősségvállalása egyfajta kényszer hatására jelent meg, és terjed az utóbbi évtizedekben. A megváltozott gazdasági körülmények, a média hatalmi tényezővé válásának, és velük együtt megjelent kommunikációs kényszerek, a modern marketing és intézményi kommunikáció (pr) hatására történt mindez.

A vállalatok társadalmi felelősségvállalása (corporate social responsibility), tehát csr, ezredfordulónk gazdasági és kommunikációs kihívásaira adott válasz.¹⁷⁵ Az üzleti élet

¹⁷⁴ Tézisek a reform legfontosabb gondolatait 15 pontba foglalták össze. A maguk módján egységesek. Ez teszi lehetővé, hogy társadalmi és etikai tartalommal egyszerűen kiegészítsük. Talán az első négy tézis kapcsán figyelhető meg legjobban.

I. Közpénzügyi szektort korszerűsítő intézkedések gazdasági szakmai és etikai (társadalmi) megfontolásai.

II. Transzparencia erősítése az állam társadalmi felelősségvállalásának erősítésével.

III. Közbizalom helyreállítása a társadalmi felelősségvállalás erősítése által.

IV. A közpénzügyi szabályozás sarokköve a közfeladatok, szakmai és etikai (társadalmi) kihívásainak pontos megfogalmazása. (ÁSZ Tézisek. 2007.)

¹⁷⁵ Ezek szerint a csr-t akár mozgalomnak is tekinthető, miután választ kínált legitimációs problémáikra, ellensúlyozva megcsappant társadalmi hitelességüket. (Szegedi. 2006. 51. old.) Intézményi kommunikátorok – nemcsak klasszikus marketing és pr munkatársak, de minden, stratégiai kommunikációval foglalkozó szakember – kihívásként élik meg a helyzetet. Olyannyira, hogy a felelősségvállalás mára elfogadott

szereplői általa próbálnak versenyelőnyre szert tenni. Braun Róbert (Braun & Partners) szerint a legfontosabb sajátossága, hogy a régi üzleti módszerek követőivel szemben versenyelőnyt teremt. (Túróczy – Zeigler. 2008.) Pilip Kotler és Nancy Lee ezzel kapcsolatban kiemelik, hogy kutatások is bizonyítják, „a társadalmilag felelős üzleti gyakorlat valóban profitnövekedést eredményezhet.” (Kotler – Lee. 2007. 218. old.) Lényege szerint egyszerre pragmatikus és gazdaságilag racionális, miközben etikus alapállást képvisel.

- A gazdasági praxis szerves része, tehát nem „magamutogatás,” nem valami „öncélú” dolog. Nem a „morálisan szent” (Zsolnai László kifejezése) üzletemberek sajátja, és nem a „haszonmaximalizáló-önérdekérvényesítő” vállalkozók stílusa. Az üzleti élet felelős szereplői tekintik magukénak szociális és humán tartalma miatt.
- Jelentése meglehetősen összetett. A felelősség elve alapján jelenti a jogszabályok (a jogszabályokban megfogalmazott normák), morális elvárások (viselkedési minták) követését, valamint az élő és élettelen természet tiszteletét egyaránt. A társadalmi célok iránt elkötelezett szervezetek célja, hogy felelős magatartásukkal elősegítsék az általuk támogatott program(ok) sikerét. Természetesen eközben a társadalmi nyilvánosság előtt nem titkolják saját segítő közreműködésüket.¹⁷⁶

Az állam társadalmi felelősségvállalása (the state social responsibility), tehát ssr, a vállalatok társadalmi szerepvállalásához rokonítható. A közpénzügyek rendszere egyáltalán nem választható le az állami, önkormányzati szféráról. Társadalmi hivatása és kötelezettsége mindenki előtt nyilvánvaló, és tőlük nem tekinthet el.

Az állam társadalmi felelőssége egyenesen ontológiai szinten evidens. Közpénzügyi szinten ennek a következő olvasata van: Ha és amennyiben az ezredfordulónk gazdasági viszonyai kikényszerítették vállalati szinten a társadalmi felelősségvállalást (csr), azok a körülmények rokonsága folytán állami szinten is (ssr) kényszerítő erővel hatnak.

versenytevéhez vált: mintegy hitelességnövelő tényezőként. Csr gyakorlata ezzel a Business World for CSR véleménye szerint „felülmúlja az etikai, jogi, kereskedelmi, valamint a közvélemény által megfogalmazott elvárásokat.” (Kotler – Lee. 2007. 11. old.)

¹⁷⁶ Morális szempontból szerepüket ez teszi kényessé. Ki kell egyensúlyozni az üzleti érdekérvényesítő racionalizmust a filantróp marketing magatartással. Angyal Ádám a témáról írt összefoglaló munkájába eredendő humán tartalmát emelte ki: „Társadalmilag hasznos, de nem haszonszerző (ezt lehet nem számlázható tevékenységnek is nevezni).” (Angyal. 2008. 26-27. old.) Gazdaságélénkítő szerepét rajta keresztül hangoztatta. Az már egy másik megközelítés, ha az üzleti praxis felől értelmezzük, mint Braun Róbert, vagy akár Kotler és Lee teszi.

- Kotler és Lee felsorolják mindazokat a pénzügyi, és marketing előnyöket, melyekkel a társadalmi felelősségvállalás esetén számolhatunk. Az intézmények működési költsége csökken, átlátható viszonyok alakulnak ki, melynek következtében a pénzeszközök felhasználása, illetve a munkaerő kihasználása javul, és csökken az intézményen belüli fluktuáció. (Kotler – Lee. 2007. 221. old.)
- Profitorientált vállalatok, és az állami intézmények irányában a társadalmi szerepvállalás következtében megnövekszik a közbizalom. Termékeik, szolgáltatásaik iránt a közbizalom mértéke megnő.
- Kotler és Lee az erények mellett a veszélyeztető körülményekre is felhívják a figyelmet. A színvonaltalan munkavégzés, és nem megfelelő módszerek mellett hiteltelenné válnak. Pl. A nagyközönség felteszi a kérdést: „Ez vajon azért van, hogy jót tegyenek, vagy hogy jó nagy profitra tegyenek szert? (Kotler – Lee. 2007. 230. old.)
- Az állami szerepvállalás társadalmi tartalmának fokozásával szemben elsősorban az antiszociális piacgazdaság ideológusai lépnek fel ellenségesen. Amerikában és az angolszász országokban a csökevényes állami szerepvállalás miatt hagyományosan a civil társadalom aktivizálja magát. Európához képest nagyságrendekkel intenzívebben, újabban még intézményrendszereiket is megerősítve.
- Szociális piacgazdaságokban az állam fokozott társadalmi szerepvállalása számít természetesnek. Európában – különösen a poszt-szocialista országokban – Amerikához képest jóval alacsonyabb a civil aktivitás mértéke. A legbuzgóbbak a profitorientált intézmények, különösen a multinacionális nagyvállalatok,¹⁷⁷ míg a közpénzügyi szektor megmarad az állami újraelosztás szereplőjének.
- A legkorszerűbbnek tekinthető ökoszociális piacgazdaság a hagyományos modellektől eltérően a fenntartható fejlődés szerepét emeli ki szakmai és humán tartalmával együtt. Kidolgozója Josef Riegler a szabad piaci struktúrákra, mint fundamentumra építette fel szociális és környezettudatos modelljét. (Riegler. 2001.)¹⁷⁸ Magyarországon a közpénzügyi rendszer még nem képes a Riegler féle

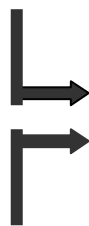
¹⁷⁷ Az elmondottak logikusan hangzanak, ehhez képest a Braun & Network felmérései másról számolnak be. A csr magyarországi tevékenysége rangsorában az élmezőnyt magyar vállalatok, állami tulajdonú nagyok vezetik.: 1. Magyar Telekom. 2. Mol. 3. TVK. 4. Magyar Villamos Művek. Braun szerint ez az állam-szocialista szerepek továbbélésével magyarázhatók.

¹⁷⁸ A társadalmi felelősségvállalásról szóló tanítása már jóval könyve megjelenése (1996) előtt ismert volt, és az egyébként is környezettudatos osztrák közvéleményt erősen motiválta. Franz Fischler agrárminiszter a 80-as években hasonló szellemű programot vizionált. Amikor Ausztria 1995-ben az Európai Unió tagja lett, természetes volt, hogy ezzel a szociálisan és ökológiailag egyaránt megalapozott gazdasági programjával a

modell befogadására, de megfontolásait – nem mellesleg az EU irányelveit követve – érdemes figyelembe venni. Az ökológiai és szociális szempontok összekapcsolása a piacgazdaság normáival napjaink gazdasági és ökológiai válságának közepette aktuális feladat.

- Az állam nemzetközi szerepvállalásának szociális tartalmát a nemzetközi elvárások biztosítanak. A célok kijelölését és források hozzárendelését nemzetközi szerződések, közösségi szintű előírások és a hatályos magyar jog szabályozzák. Az állam társadalmi felelősségvállalása nemcsak nemzeti, de nemzetközi szinten is megjelenik. Gondoljunk csak az un. magyar-magyar kapcsolatok programjaira, vagy az ACP országok finanszírozására. A támogatott térségekkel kialakíthatók a kölcsönös előnyökre is tekintő filantróp finanszírozási programok. A humanista hozzáállás lényegét nem cáfolva, a ráfordított költségek közép és hosszútávon megtérülő befektetések lesznek. (Huff. 2005.)

VÁLLALATOK INTÉZMÉNYEK TÁRSADALMI FELELŐSSÉGE (CSR)

Szociális, karitatív programok finanszírozása
Ökológiai programok finanszírozása
Ökoszociális programok finanszírozása
Nemzetközi filantróp finanszírozási program.

ÁLLAM TÁRSADALMI FELELŐSSÉGVÁLLALÁSA (SSR)

Mint láttuk, a közigazgatás és közpénzügyek normái a humán standardokkal összehangolhatók. Az állam társadalmi kötelezettségei kellő szakmai háttérrel biztosítanak, ráadásul, mint befektetések közép és hosszútávon megtérülnek.

- A körültekintően megválasztott humán értékek pozitív externáliákként viselkednek.
- „Az állam szociális funkciója (...) az államilag szervezett társadalmak 'érett korba' lépésével az állam gondoskodó szerepének megjelenésével párhuzamosan alakult ki.” (Földes. 2002. 66-67. old.) „Érettségét” éppen ez a társadalmi szerepváltás fejezi ki. Ez teszi lehetővé, hogy a közpénzügyek egységes rendszerbe kerüljenek és hatékonyabban működjenek, ne „salátatörvényekként.” Ez teszi lehetővé, hogy a felállítandó rendszer, minden érintett szereplő megalábilódására kiszámíthatóvá

Közösség szintjén is megjelent. Riegler programja nemcsak teoretikusan érdekes, hanem működtetésének tapasztalatai révén. Burgenland tartományában próbálták ki, és hatékonynak ítélték. A Közösség közpénzügyi rendszerének újjászervezését is segítségével képzelték el. (Törzsök. 2002. 152-157. old.)

váljon, és a „garanciáknak megfelelően” működjön. (ÁSZ Tézisek. 2007. XV. Tézis.)

Profitérdekelt vállalatok, és az állami közintézmények társadalmi felelőssége, noha rokon természetűek, mégis különböznek egymástól. Míg az előbbiek önként vállalják társadalmi küldetésüket, belátva, hogy a csr szisztémák követése jól felfogott érdekük. Az utóbbiak vonatkozásában ez kissé bonyolultabb. Az állami intézmények eredendő hivatása, hogy közfeladatot lássanak el, ezen felül társadalmi célú programokat csak államhatalmi hozzájárulással vállalhatnak. Erre őket kvázi: kényszeríteni kell. A társadalmi felelősséget tényleg önként vállaló állami intézmény a kormány, vagy az önkormányzat lehet. (Az angolszász országok antiszociális piaci körülményei között elsősorban vállalati szinten jelentkezik a társadalmi célú felelősségvállalás iránti igény. Mintegy ellensúlyozva a piaci verseny iránt közömbösen viselkedő állam társadalmi tehetetlenségét. Európában, a Kontinensen inkább az államnak kell /kellene/ közfeladatai mellett jobban kivennie részét a társadalmi célú programokból. Gazdaságszociológiai, gazdaságpolitikai elemzések – Szalai Júlia,¹⁷⁹ Menyhay Imre,¹⁸⁰ Joseph Riegler,¹⁸¹ Joseph E. Stiglitz¹⁸² megállapításainak – ismeretében bátran kijelenthetjük, hogy az állam társadalmi és szociális küldetésének nincsen alternatívája.) Az ssr elfogadása csak ezen állami, önkormányzati szinten intézményesedhet. Gazdaságélénkítő jótékony hatása társadalmi szinten, rendszerstabilizáló, transzparens hatása kormányzati, önkormányzati szinten jelentkezik.

¹⁷⁹ Szalai Júlia szerint az állami redisztribúció növelésére nagyobb szükség van, mint bármikor. „A redisztribúció ‚terelgetésében’ persze van mit számon kérni egyik, vagy másik kormányon. De egész munkámmal azt igyekeztem igazolni: legyen valami igazi, ha sokaknak, sokunknak lesz elege abból, amit közös munkával létrehoztunk: a mások megalázásán és kitesztésén épülő féloldalas piacgazdaságból, továbbá a piaci megkapaszkodásunk jegyében mások jogfosztásával ‚körülírt’ szociális jogainkból.” (Szalai. 2007. 215. old.)

¹⁸⁰ Menyhay nem egyszerűen szociális, hanem morális alternatíváról beszél, melyben az államnak meghatározó szerepe van. Mint mondja: „a mi szempontunkból a megoldás nem a szelekció elvének szabadon engedése – kulturális korlátok robbanásszerű leépítésében –, hanem emberséges, okos, átgondolt állami intézkedésekben keresendő, amennyiben ezeket a pénzügyi rendszer nem blokkolja le.” (Menyhay. 2002. 39. old.)

¹⁸¹ Riegler az ökoszociális piaci modelljét a fenntartható fejlődés környezettudatos elvére és a szociális értékekre azzal a meggyőződéssel alapozta meg, hogy egyrészt „csodálatos a Föld”, másrészt „megmaradásunk a tét”. Egyszerre értette az ember természeti és társadalmi környezetére. Megvalósításához állami segítségre van szükség: „A piacgazdaságot megfelelő impulzusok vezérlete mellett a szükséges társadalompolitikai keretekbe illesztjük. Ez az ökoszociális piacgazdaság útja.” (Riegler. 2001. 61. old.)

¹⁸² Stiglitz A kormányzati szektor gazdaságtana könyvében eredetileg még a klasszikus monetáris és pénzügyi mechanizmusok alapján fogalmazta meg tanítását. (Első kiadása New Yorkban 1986-ban jelent meg.) Közösségi feladatokra később helyezett nagyobb súlyt, hogy a végén, az ezredforduló után a neoliberalis gazdaságfilozófia kemény kritikussá vált. Az állam társadalmi felelősségvállalását (the state social responsibility) nem mondja ki, de körülírta, mondván: a globális piaci viszonyokkal szemben az államnak (intézményein keresztül /Huff/) védekeznie kell. (Stiglitz. 2003. 189-196. old.)

Nemzetközi tapasztalatok alapján is megállapítható, hogy a csr és ssr alkalmazása szükséges a rendelkezésre álló pénzeszközök áttekinthető (transzparens) és hatékony felhasználásához, így megkönnyítve a gazdasági tervezőmunkát, controllingot, és ellenőrzést.¹⁸³

3.2 Tézisek a közpénzügyek szabályozása etikai tartalmát illetően

I. Tézis:

Közpénzügyek a közigazgatáshoz hasonlóan társadalmilag és etikailag egyaránt érzékeny területek. A reformok sikere az alkalmazott gazdasági és humán értékeken (a sarkalatos erényeken) múlik

II. Tézis:

A sikeres szabályozás feltétele, hogy a közpénzügyekben érintett összes szereplőt – a kormányzatot, önkormányzatokat, lakossági csoportokat, gazdasági és üzleti köröket, valamint a közigazgatási apparátust – a tevékenységüket meghatározó érdekeikkel és értékeikkel együtt vegyük számításba.

III. Tézis:

Az állam fokozott társadalmi felelősségvállalása közbizalmat képes teremteni. A közpénzügyek vonatkozásában stabilizáló hatást vált ki, hogy miközben aktivizálja a gazdasági szereplőket, a lakosságot megnyugtatja.

IV. Tézis:

Profitérdekelt vállalatok, intézmények társadalmi felelőssége (csr) és az állam társadalmi felelőssége (ssr) rokon természetű. Felelősségük a tekintetben közös, hogy ma már sem vállalkozói, sem állami részről nem mondhatnak le a rájuk háruló szociális, karitatív,

¹⁸³ Átlátható viszonyok megteremtése iránti igény vállalati és állami szinten egyaránt megjelenik. Hogy ez, a vállalatok evidens érdeke, és hogy ezt a társadalmi felelősségvállalás elősegíti, erre magyar részről Radácsi László (a Braun & Partners CSR Ügyvezetője) (Mártonffy. 2008), Padi Tamás (Padi. 2007.), Angyal Ádám (Angyal. 2008. 26-27. old.) is felhívták a figyelmet. Kotler és Lee a több évtizedes angolszász tapasztalatra hivatkozva jelentik ki, hogy „a teljes tényfeltárás küszöbe mintha megemelkedett volna, a potenciális vásárlók/ügyfelek a „fogyasztóvédelmi” attitűdtől eljutottak az olyan tudatos elvárásokig, hogy minden információhoz hozzájuthassanak a termékkel/szolgáltatással kapcsolatban.” (Kotler – Lee. 2007. 219. old.) Az állami és közintézmények szintjén ugyanez a jelenség az utóbbi időben kezd kialakulni. Leginkább az állami intézmények és a közpénzügyek transzparens működése iránti igény segíti elő. (Huff. 2007/b.)

ökológiai, öko-szociális nemzeti programok finanszírozásáról, – ideértve a nemzetközi filantróp kötelezettségvállalást is.

ÖSSZEFOGLALÁS

A disszertáció elkészítésekor a célunk az volt, hogy bemutassuk az etikai kontroll szükségességét, gyakorlati alkalmazhatóságát, és a történeti példák segítségével láthatóvá váljon, mindez nem előzmények nélkül való.

A humán tudományok, a szépirodalom és a hétköznapi emberek mindig kontroll alatt tartotta és tartja ma is a gazdasági és üzleti élet eseményeit. Megállapításaik, amennyiben azokat a szociográfia (értsd: érzelmileg motivált művészi), a filozófiai-etika (értsd: a humaniorák) nyelvén, esetleg az átlagember stílusában fogalmazták meg. Ám ezeket a közgazdaságtan, mint empirikus társadalomtudomány nem tudja kezelni. Török Attila markáns kifejezésével élve: az ilyen etika „öncélú.” (Török. 2000). Modern korunkban, különösen a 20. század utolsó évtizedeiben, alapvető jelentőségű változás következik be: az etika visszaszerzi korábban elveszített jogait.

A dolgozat történeti fejezetei remélhetőleg meggyőzően bebizonyították, hogy a civilizáció hajnaláig visszavezethető, és történetileg is igazolható az etika meghatározó szerepe a gazdasági folyamatok tervezésében, államügyek vitelében, törvényességi ellenőrzésében.

- Az államháztartás ügyeinek vitele, tervezése és ellenőrzése már a civilizáció legkorábbi időszakában is egységet alkotott, szervező hivatalnokok és uralkodók belátták, hogy az összetartozó ügyeket együtt kell kezelni.
- A közpénzügyek tervezésének és ellenőrzésének egysége gazdasági-etikai szinten és az egységes elvárás szintjén természetes összhangot teremtett.
- Az etikus szemlélet háttérbe szorítása az eredeti tökefelhalmozás, és a korai piacgazdasági viszonyok megjelenésével következett be. A „laissez-faire” gazdasági magatartás tudatosan ki is iktatta azt.
- Az etikus szemlélet háttérbe szorításával közel egy időben, a felvilágosodás korában fontos szakmai kezdeményezés volt a közpénzügyi rendszerek egységesítése a Napkirály Franciaországában, a Teréziánus Habsburg Birodalomban, és néhány fejedelemségben is. Felváltották és intézményesítették a korábbi ad hoc rendszereket.
- Az etikai kontroll iránti szakmai igény reálisan akkor jelent meg, amikor a 20. század végére bebizonyosodott, hogy a gazdasági tervezés, a közpénzek hatékony felhasználása a média hatalmi tényezővé válásának következtében nem képzelhető

el a társadalmi nyilvánosság bevonása nélkül. Ennek egyik következménye lett az ellenőrzési rendszerek fejlesztése. Másik a tervezés és ellenőrzés rendszerszerű összehangolása. Harmadrészt – és ez a jelen dolgozat vizsgálódásainak fő tárgya – bebizonyosodott, hogy a társadalmi igények kielégítésére figyelmes, tehát etikus pénzügyi rendszerek működtetése anyagilag is megtérülő befektetés.

Gazdasági ügyek etikus vitele iránt a fejlett piacgazdaságokban az igény a maga természetességével bontakozott ki. A modern közgazdaságtudomány számára nem volt magától értetődő, hogy ezt, mint szakmai kihívást kezelni tudja, a tervezés és ellenőrzés harmóniájaként. Külső (Extern), kezelhetetlen tényezőnek tekintette az etikai kontroll beépítését a gazdasági tervezésbe és az ügyvitelbe. A közpénzügyi ellenőrzés területén dolgozókat magyar és nemzetközi standardok szabályai irányítják. A közigazgatás és közpénzügyek rendszerét is számtalan, gyakran egymásnak is ellentmondó szabály irányítja. Nem egy, de sok etikai kódex is közreműködik benne, hogy a társadalmi értékek és elvárások is tért nyerjenek. A tervezés és ellenőrzés szakmai és etikai harmóniáját a tervezéssel szembeni szakmai és etikai kontroll hiánya gátolja.

Disszertációban a probléma a feloldására tettünk javaslatot: az egységes szakmai és etikai rendszerre, erényekre, standardokra.

- Az államháztartás tervezése, közpénzügyi rendszerének kialakítása, és ellenőrzése során bizonyítható, hogy azok az erények a sikeresek, amelyek harmóniát képesek teremteni az egyébként kibékíthetetlenül ellentétes dolgokként számon tartott területek: a gazdaság „racionális” és az etika „irracionális” világa között.
- A gazdasági élettel szemben szinte végtelenül sok egyéni, társadalmi és szakmai elvárás fogalmazódott és fogalmazódik meg. Ezeket az erényeket három csoportba sorolhatjuk:

HUMANIZMUS – általános emberi erényei.

Um: bátorság – bölcsesség – szolidaritás – szeretet – természetvédelem.

GAZDASÁGOSSÁG – általános gazdasági erényei.

Um: racionalitás – hatékonyság – rendszerszerűség.

TRANSPARENCIA és EGYÜTTMŰKÖDÉS – mint a tervezés és ellenőrzés erényei.

TRANSPARENCIA erényei: Igazságosság – őszinteség – bizalom – megbízhatóság – hitelesség – tárgyilagosság – titoktartás, titokvédelem – szakmai kompetencia – integráció.

EGYÜTTMŰKÖDÉS erényei: Szakmai együttműködés – az összes érintett bevonása.

- Kontroll során számon kérendő legelemibb szintű etika az elégséges etika, mint etikai minimum. Ellenőrzés során viszonylag egyszerű rákérdezni. Ki kell derülnie, hogy a vizsgált intézmény, illetve intézményi egység a munkája során figyelembe vesz-e releváns $!!$ etikai normát, és ha igen, milyen mértékben?. Mérhető, hogy adott esetben létezik-e a releváns $!!$ etikai tartalom. Um: Van, tehát létezik releváns $!!$ etikai tartalom. (Hivatkoznak etikai normákra, de azok az adott tárgykörben nem tekinthetők releváns tartalomnak.) Um: Hiányzik, tehát nincs.

Amennyiben az (E) etikus tartalom érvényesül: $|e| = 1$

Amennyiben az (E) etikus tartalom hiányzik: $|e| = 0$

Az (E) etikai tartalom ezzel együtt széles $E = e_a \dots e_z$ tartományt alkot. Minimális etikai elvárások annyit jelentenek csupán, hogy közülük egy releváns értéket kér számon az ellenőr.

- A dolgozatban bizonyítást nyert, hogy az etikai tartalom beépítése a gazdasági mechanizmusok közé, jól előkészített társadalmi programoknál, a humanista tartalmukon túl egyben gazdaságilag megtérülő befektetések. Hatásuk nemcsak hosszú, de már középtávon is érzékelhető.

Közgazdászok viszonya az etikus tartalomhoz paradox.

„Liberális” közgazdászok, akik az etikus kiadásokat költségtényezőnek, tehát negatív externáliának tekintik, megítélésük szerint a költségvetés káros növelését, hatékonyságvesztést eredményez. (– Extern körülmények)

A szociális piacgazdaság „posztmodern” művelői viszont az etikus környezet megteremtését megtérülő beruházásnak tekintik. Externáliát pozitív előjellel számolják. (+ Extern körülmények)

Mintha ugyanazon externália aszerint kapna pozitív, vagy negatív előjelet, hogy azt antiszociális, vagy szociális piacgazdaság művelői számolják.

- A dolgozatban amellet érveltünk, hogy minden értelmes humán célú befektetés (hrm) – amennyiben az az adott gazdasági program tartalmához lényeges módon kapcsolódik – úgy hozadéka pozitív Extern kiadás, s mint ilyen megtérül. Amennyiben a befektetés folyamatos, úgy a befektetett $T = E$ érték jelen és

jövőértéke kiszámítható. Az etikus tényezők kapitalizációjával és pozitivitásával számolnunk kell.

- A kutatás során sajátos problémákkal is találkoztunk. Mind a gazdasági tervezés, mind az ellenőrzés szembetalálja magát kaotikus viszonyokkal. Humán célú kiadások, etikus tartalmú gazdasági programok megvilágítása közben kaotikus körülményekkel is lehet számolni. Az antiszociális piacgazdaság liberális közgazdászai e tekintetben is veszélyeztetettebbek, mert ők már az etikus programokat is veszélyesnek és gazdaságon kívülinek, tehát kaotikusnak tartják. (Neoliberális iskolák képviselői erre különös félelemmel tekintenek.) A „posztmodern” elmélet a kaotikus viszonyok hatásai ellen nem nyújt teljes védelmet, de legalább természetesnek tartja azt, és pozitív előjellel számol vele. Számol az Intern + Extern körülményeket eltéríteni képes Ljapunov-együttható hatásaival, valamint a sok lépcsős (kvázi végtelen lépcsős) Baxter-Rennie bolyongással.

$$\sim e \leftarrow D \rightarrow e$$

SUMMARY

Our objective with this dissertation was to argue for the necessity of ethical control, its applicability to practice and to prove through a number of historical examples that the whole concept is not without precedents.

The humanities, literature and people in everyday life have always kept and still keep economic and business events under control. Their observations, when made in the language of sociography (i.e. in an emotionally motivated artistic form) or the language of philosophy-ethics (i.e. the humanistic studies) or possibly in the manner of the common man, economics, as an empirical social science, is unable to interpret. Borrowing the remarkable comment of Attila Török: this type of ethics is “self-contained”. (Török. 2000) In our modern age, especially in the last decades of the 20th century, significant changes have occurred; ethics has regained its rights that it lost earlier.

The historical chapters of this paper have hopefully offered convincing evidence that the decisive role of ethics in the planning of economic processes, the conduct of affairs and even their control can be traced back to the dawn of civilisation.

- The planning, management and control of state finances formed a unity even in the earliest stages of civilisation, the rulers and officials doing the organisation recognized that the issues belonging together needed joint handling.
- The unity of planning and control of public finances at the economic-ethical level, as a universal expectation, formed a natural unity.
- The ethical attitude was pushed into the background with the initial accumulation of capital and the appearance of market economy conditions. The ‘laissez-faire’ economic approach did away with it deliberately.
- Roughly parallel with the process of pushing the ethical attitude in the background, in the Age of Enlightenment, the unification of public finance systems was a significant professional initiative in the court of the French Sun King, the Terezian Hapsburg Empire and in some principalities. The former ad hoc systems were replaced and institutionalised.

- The professional demand for ethical control appeared in earnest when it became evident by the end of the 20th century that economic planning and efficient use of public finances could not be accomplished without the involvement of the public at large mainly due to mass media having become a power factor. One of its consequences was the development of monitoring systems. Another one is the systematic harmonisation of planning and controlling. A third consequence – which is the object of investigation of this paper – is that it became evident that the operation of ethical financial systems paying attention to the satisfaction of social needs was a profitable investment.

The demand for an ethical conduct of economic affairs evolved in the advanced market economies as a natural need. It was not natural though for modern economic science to tackle this as a professional challenge as the harmony achieved between planning and control. Building ethical control in economic planning and management was considered as an external, unmanageable factor. The work of experts in the area of public finance control is governed by the rules of Hungarian and international standards. The system of public administration and public finance is governed by innumerable and often contradictory regulations. Not one but several ethical codes are involved in the assertion of social values and expectations. The professional and ethical harmony between planning and control is impeded by the lack of professional and ethical control of planning.

In our dissertation we have made recommendations for the solution of this problem: setting up a uniform professional and ethical system of virtues, standards and ethical content.

- It can be proved in the process of formation, planning and control of public finance systems that those virtues are successful that are able to create harmony between the economic ‘rationality’ and ethical ‘irrationality’, considered otherwise as antagonistically different realms.
- There have always been an endless number of individual, social and professional expectations towards economic life. These virtues can be put into three groups:
HUMANISM – universal human virtues
(like: braveness – wisdom – solidarity – love – protection of nature)
THRIFT – general economic virtues
(like: rationality – efficiency – systematic nature)

TRANSPARENCY and CO-OPERATION – as the virtues of planning and Control

Virtues of TRANSPARENCY: justice – honesty – trust – reliability – credibility – objectivity – secrecy, secret protection – professional competence – integration.

Virtues of CO-OPERATION: professional co-operation – involvement of all stakeholders.

- The most elementary level of ethics required in the control process is the satisfactory ethics as an ethical minimum. It is relatively easy to inquire during control. It must come to light whether the institution under inspection or the institutional unit follows the relevant (!) ethical norms in its activities and, if yes, to what extent. It is measurable whether in the particular case there is a relevant (!) ethical content. In fact, there is. There is no relevant (!) ethical content. (Although they refer to ethical norms but in the given area they cannot be regarded as relevant content.) In fact, there is not.

In case the ethical content (E) prevails: $[e] = 1$

In case the ethical contents is missing: $[e] = 0$

Nevertheless, the ethical content (E) extends to a vast domain $E = e_{a, \dots, z}$. The minimum level of ethical expectations simply means that the inspector requires a relevant value of them.

- It has been proved in the paper that building the ethical content into the economic mechanisms, with well-prepared social programmes, extends beyond their humanist content and constitutes economically profitable investments as well. Their effects can be felt not only in the long but the medium term, too.

The attitude of economists to the ethical content is paradoxical.

‘Liberal’ economists consider ethical expenses as cost items, as negative externalities. In their view, they lead to an unfavourable increase of the budget and result in the loss of efficiency. (- external conditions)

‘Postmodern’ advocates of the social market economy, however, look at the creation of ethical environment as a profitable investment. They count externalities with positive sign. (+ external conditions)

The same external features seem to receive positive or negative signs according to the calculations made by advocates of the antisocial or social market economies.

- In the paper we argued that all reasonable investments into human resources – as long as they are intrinsically connected to the content of the given economic programme – will produce a yield which covers all positive external expenses. In case this investment is continuous, the present and future net value of the invested $T = E$ can be calculated. We calculate with the capitalisation and positive yield of the ethical factors.
- We have encountered several specific problems during our research. Both economic planning and control are confronted with chaotic conditions. These conditions await investments of humanist nature and economic programmes with ethical content as well. In this respect, the liberal economists of antisocial market economy are prone to more danger since they consider ethical programmes threatening and alien to the economy, therefore chaotic. (The neo-liberal schools look at them as particular menace.) Our ‘postmodern’ concept does not provide us with full protection from the effects of the chaotic conditions but, at least, considers them as natural and accounts them with a positive sign. It also counts on the effects of the Ljapunov coefficient capable of diverting the internal + external conditions as well as the multi-step (quasi infinite-step) Baxter- Rennie rambles.

$$-e \leftarrow D \rightarrow e$$

MELLÉKLETEK

M.1. IDÉZETT IRODALOM JEGYZÉKE

- Aiszóposz meséi. (1987) Európa Könyvkiadó.
- Ancsel Éva (1981): Írás az éthoszról. Kossuth Könyvkiadó.
- András Ferenc (2007): Modellek matematikán innen és túl. *Magyar Tudomány*. (11. szám.) 1439-1445. p.
- Angyal Ádám (2008): A felelős vállalat szindróma. *Vezetéstudomány*. (11. szám.) 23-30. p.
- Arisztotelész (1970): Az athéni állam. In: Sarkady János (szerk.): *Gazdasági élet az ókori Görögországban*. Budapest.
- Arisztotelész (1975): Eudemosz etika. Gondolat Könyvkiadó.
- Arisztotelész (1984): Politika. Gondolat Könyvkiadó.
- Arisztotelész (1987): Nikomakhoszi etika. Európa Könyvkiadó.
- Aranykorát éli a pr-szakma. (1996) *Világgazdaság. Havi Menedzserkalauz*. (szeptember 25. szám.)
- Arrow, K.J (1993): Etikai gondolkodás és gazdasági tranzakció. In: *A közgazdaságtan társadalmi és etikai vetületei. Igazságosság és Béke Pápai Tanácsa Konferenciája. Vatikán. 1992*. Egyházfórum.
- ÁSZ (É.n.) – Jelentés a közbeszerzésről szóló törvény 1995.-96.évi végrehajtásának ellenőrzéséről a központi költségvetési szervekről és az elkülönített állami pénzalapokról. In:
<http://www.asz.hu/ASZ/jeltar.nsf/0/A850546AB09EEB43C1256CB100451CCF?OpenDocument> (Letöltés: 2008 május.)
- ÁSZ (2000) – Jelentés az Állami Számvevőszék 2000. évi tevékenységéről. In:
[http://www.asz.hu/ASZ/jeltar.nsf/0/EED7E0D133FC186CC1256CB100439E92/\\$File/0104j000.pdf](http://www.asz.hu/ASZ/jeltar.nsf/0/EED7E0D133FC186CC1256CB100439E92/$File/0104j000.pdf) (Letöltés: 2008 május.)
- ÁSZ (2001) – Jelentés az Állami Számvevőszék 2001. évi tevékenységéről. In:
[http://www.asz.hu/ASZ/jeltar.nsf/0/4290FCFFBE99DB96C1256CB1004109D7/\\$File/0214J000.pdf](http://www.asz.hu/ASZ/jeltar.nsf/0/4290FCFFBE99DB96C1256CB1004109D7/$File/0214J000.pdf) (Letöltés: 2008 május.)

- ÁSZ (2002) – Jelentés az Állami Számvevőszék 2002. évi tevékenységéről. In: [http://www.asz.hu/ASZ/jeltar.nsf/0/4290FCFFBE99DB96C1256CB1004109D7/\\$File/0214J000.pdf](http://www.asz.hu/ASZ/jeltar.nsf/0/4290FCFFBE99DB96C1256CB1004109D7/$File/0214J000.pdf) (Letöltés: 2008 május.)
- ÁSZ – Módszertani Kiadványok. (2004) A számvevőszéki ellenőrzés szakmai szabályai. Állami Számvevőszék kiadványa.
- ÁSZ FEMI (2003/a.): A fekvőbeteg-ellátás 10 éve – egy lehetséges terápia elemei. Augusztus.
- ÁSZ FEMI (2003/b.): A non profit szektor működése és ellenőrzése.
- ÁSZ FEMI (2004): A felsőoktatás finanszírozási rendszere. (Július)
- ÁSZ Tézisek (2007): A közpénzügyek szabályozásának tézisei.
- Baeck, L. (2000): A görög közgazdasági gondolkodás. In: Madarász Aladár (szerk.): *Közgazdaságtani eszmetörténet. Szöveggyűjtemény.* Osiris Kiadó. 239 p.
- Balázs, E. (1976): Bürokratikus monarchia Kínában. In: Étienne Balázs: *Gazdaság és társadalom a régi Kínában.* Európa Könyvkiadó.
- Barát Tamás (1994): Public Relations, avagy hogyan szerezzük és tartjuk meg partnereink bizalmát? Medipen Tanácsadó és Szolgáltató BT kiadása.
- Baráth Tibor (1930): A magyar állam adóügye. 1605-1648. *Századok. Különlenyomata.*
- Báger Gusztáv (2000): Az etika és a klasszikus kapitalista közgazdaságtan. In: Botos Máté: *Gazdaságetika és a gazdasági gondolkodás története.* PPKE JÁK Egyetemi jegyzet.
- Báger Gusztáv – Huff Endre Béla (2002): Az etikum beépülése a gazdaságtudományba. In: *Szolnoki Tudományos Közlemények, VI.* Szolnok
- Báger Gusztáv – Kovács Árpád (2005): Korruptió és számvevőszéki ellenőrzés lehetőségei. *Fejlesztés és Finanszírozás.* (3. szám.)
- Báger Gusztáv – Kovács Árpád (2007): A politikai és gazdasági szféra kapcsolatának néhány vetülete – a minimális konszenzus alapjai. *Pénzügyi Szemle.* 3-4. szám.)
- Báger Gusztáv – Vigvári András (2007): Államreform, közpénzügyi reform. Nemzetközi trendek és hazai kihívások. Tanulmány. *Állami Számvevőszék Fejlesztési és Módszertani Intézet.* 149 p.

- Becker, G.S. (1999): Az emberi viselkedés ökonómiai megközelítése. In: Lengyel Gy. – Szántó Z. (szerk): *Gazdasági rendszerek és intézmények szociológiája*. Aula Kiadó
- Becker, G.S. (2004 /a.): Az emberi tőke elmélete és az egyéni jövedelmek eloszlása egy analitikus megközelítés. In: G.S. Becker: *Válogatott írásai*. Rajk László Szakkollégium.
- Becker, G.S. (2004 /b.): Bűn és bűnhődés. Egy közgazdasági megközelítés. In: G.S. Becker: *Válogatott írásai*. Rajk László Szakkollégium.
- Bekker Zsuzsa (2005)(szerk.): *Közgazdasági Nobel-díjasok. 1969 – 2004*. KJK-Kerszöv Kiadó.
- Bentham, J. (1977): Bevezetés az erkölcsök és a törvényhozás alapelveibe. In: Márkus György (szerk.): *Britt moralisták a XVIII. században*. Gondolat Kiadó.
- Berend T. Iván (2003): A jóléti állam: válság és kiutak. *Magyar Tudomány*. (10. szám.) 1273-1278. p.
- Bertalanffy, Ludwig von (1991): ...ám az emberről semmit sem tudunk. *Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó*.
- Bod Péter Ákos (2008): A gazdasági élet hatékony kormányzásáról. Trendek, elméletek, fejlemények. In: Bod Péter Ákos – Báger Gusztáv (szerk.): *Gazdasági kormányzás*. Aula Kiadó.
- Botos Máté (2000): *Gazdaságetika és a gazdasági gondolkodás története*. PPKE JÁK Egyetemi jegyzet.
- Buzás Sándor (2005): Latin-Amerika. In: Bassa Zoltán – Buzás Sándor – Ludvig Zsuzsa – Majoros Pál – Székely-Doby András – Szigetvári Tamás: *Világgazdasági régiók*. Perfekt Kiadó.
- Callahan, G. (2008): What is an Externality? In: http://www.mises.org/freemarket_detail.aspx?control=367 (Letöltve: 2008 május.1.)
- Cameron, R. (1998): *A világgazdaság története*. Maecenas Könyvkiadó.
- Childe, G. (1959): *A civilizáció bölcsője*. Budapest. 1959.
- Conrad, A.H. – Meyer. J.R. (1958): The Economics of Slavery int he Ante Bellum South. *The Journal of Political Economy*. (Áprilisi szám.) 95-130. p.
- Csaba László (2006): *A felemelkedő Európa*. Akadémiai Kiadó.
- Csaba László (2007): Bemutakozás. *Magyar Tudomány*. (11. szám.) 1495-1496. p.

- Csányi Vilmos (1991): Szerelmes állatok. Gondolat Kiadó.
- Descartes, R. (1980): Értekezés az értelem helyes használatának és tudományok kutatásának módszeréről. In: *Descartes Válogatott filozófiai művek*. Akadémia Kiadó.
- Ellenőrzési Elvek és Standardok. (2004) In: *ÁSZ – Módszertani Kiadványok. A számvevőszéki ellenőrzés szakmai szabályai*. Állami Számvevőszék kiadványa
- Ember Győző. (1989): A kormányzati szervezet. In: *Magyarország története. IV./1.* Akadémia Kiadó.
- Erasmus, R. (1999.): A balgaság dicsérete. Kairosz Kiadó.
- Fekete Emese: Az adott szó ereje. Interjú a Harvardi közgazdással: Michael C. Jensennel. *Figyelő*. (20. szám.)
- Fokász Nikosz (1999): Káosz és fraktálok. Új Mandátum Kiadó
- Fokász Nikosz (2003)(szerk.): Káosz és nemlineáris dinamika a társadalomtudományokban. Typotex Kiadó.
- Földes Gábor (2002.)(szerk.): Pénzügyi jog. Osiris Kiadó
- Frege, G. (1980): Logikai vizsgálódások I-II. *Magyar Filozófiai Szemle*. (1. szám.) 92-123. p.
- Freud, S. (1986): Bevezetés a pszichoanalízisbe. Gondolat Könyvkiadó.
- Friedman, M ((1996): Kapitalizmus és szabadság. Akadémia Kiadó.
- Friedman, M. – Friedman, R. (1998): Választhatsz szabadon. Akadémia Kiadó.
- Gánóczy Sándor (2005): Creatio ex amore. *Vigilia*. (5. szám.) 392-402. p.
- George, H. (1920): Munka, Hit és Föld. Franklin-Társulat.
- Glieck, J. (2000): Káosz. Göncöl Kiadó.
- Grétsy László – Kemény Gábor (2005)(szerk.): Nyelvművelő kézisztár. Tinta Kiadó
- Heller Farkas (1943): A közgazdasági elmélet történet. Gergely R. Könyvkereskedése. (I.k.)
- Hanyecz Lajos (2006): A controlling rendszere. Saldo Kiadó.
- Hésziodosz (2005): Munkák és napok. In: *Hésziodosz: Istenek születése. Munkák és napok*. Európa Könyvkiadó
- Hicks, J.R. (1978 /a.): Érték és tőke. In: J.R. Hicks: *Érték és tőke. A keynesi gazdaságtan válsága*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

- Hicks, J.R. (1978 /b.): A keynesi gazdaságtan válsága. In: J.R. Hicks: *Érték és tőke. A keynesi gazdaságtan válsága*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Hobbes, Th. (1970): *Leviatán, vagy az egyházi és világi állam anyaga, formája és hatalma*. Magyar Helikon Kiadó.
- Holbach, D. von (1978): *A természet rendszere*. Akadémiai Kiadó
- Hóman Bálint (1916): *Magyar pénztörténet*. Magyar Tudományos Akadémia.
- Hóman Bálint (1921.): *A Magyar Királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában*. Budavári Tudományos Társaság.
- Huff Endre Béla (1989): László Ervin rendszerelmélete. *Magyar Filozófiai Szemle*. (1. szám.) 157-162. p.
- Huff Endre Béla (1992): Az ezredforduló, mint gnoseológiai probléma. In: *A magyar filozófusok I. Világtalálkozója. 1st WORLD MEETING OF HUNGARIAN PHILOSOPHERS (augusztus 16-18)* 86-88. p.
- Huff Endre Béla (1993/a): Az ezredforduló, mint gnoseológiai probléma. *Magyar Nemzet*. (június 8. szám.)
- Huff Endre Béla (1993/b.): Volt e egyáltalán posztmodern? *Szellem Kép*. (1. szám.)
- Huff Endre Béla (1999): A multidiszciplináris tudományról és finanszírozásról. *Magyar Tudomány*. (12. szám.) 1508-1511. p.
- Huff Endre Béla (2005): Filantróp Finanszírozási Program. *EU Working Papers*. (1. szám.) 12-55. p.
- Huff Endre Béla (2006): A korrupció gazdasági-etikai tartalma. *ÁSZ FEMI Kézirat*. 127 p.
- Huff Endre Béla (2007/a): A gazdasági és pénzügyi döntések kulturális és gazdaságfilozófiai háttere. Szigorlati dolgozat *NYME GTK. Kézirat*.
- Huff Endre Béla (2007/b.): Transzparencia és állami döntések. *ÁSZ FEMI Kézirat*. 92 p.
- Huntington, S.P. (2002): *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakítása*. Európa Könyvkiadó.
- Iamblikhosz (1970): *Protreptikosz*. In: Sarkady János (szerk.): *Gazdasági élet az ókori Görögországban*. (I.k.)
- INTOSAI (1999) Limai Nyilatkozat az Ellenőrzés Alapelveiről. In: *Állami Számvevőszék. A közpénzek ellenőrzésének nemzetközi dokumentumai /I. Euroatlanti Füzetek*.

- Jaksity György (2005): A pénz könnyelmű természete. Alinea Kiadó.
- Jonas, H.(1999): A felelősségtudat imperatívusza. In: Levy, T. – Susanne Ch. (szerk): *Bioetika*. Dialog Campus Kiadó.
- Kalmár László (1983): A matematika alapjai. 2 /1. Tankönyvkiadó és JATE.
- Kant, I. (1980): Mi a felvilágosodás? In: *A vallás a pusztta ész határain belül és más írások*. Gondolat Kiadó.
- Kant, I. (1991/a): Az erkölcsök metafizikájának alapvetése. In: Kant I.: *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése. A gyakorlati és kritikája. Az erkölcsök metafizikája*. Gondolat Kiadó.
- Kant, I. (1991/b): A gyakorlati ész kritikája. In: Kant I.: *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése. A gyakorlati és kritikája. Az erkölcsök metafizikája*. Gondolat Kiadó.
- Kant, I. (1913): Tiszta ész kritikája. Franklin Társulat.
- Kaposi Márton (2007): Machiavelli életművének egysége és a machiavellizmusok sokfélesége. *Magyar Tudomány*. (10. szám.) 1296-1305. p.
- Keynes, J.M. (1965): A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Keynes, J.M (2000): A békeszerződés gazdasági következményei. Európa Könyvkiadó.
- Kockázatkezelési útmutató. (2008) In: <http://www.2.pm.gov.hu> (Letöltve: 2008 január 22.)
- Koi Gyula (2002): Közszolgálati etika. In: <http://www.lib.uni-corvinus.hu> (Letöltve: 2006. május.)
- Kopátsy Sándor (2000): T.E.T.T. A műveltség társadalma. Kairosz Kiadó.
- Kornai János (1957): A gazdasági vezetés túlzott központosítása. Közgazdasági Kiadó.
- Kornai János (2005): Kenneth Joseph Arrow. In: Bekker Zsuzsa (2005)(szerk.): *Közgazdasági Nobel-díjasok. 1969 – 2004*. KJK-Kerszöv Kiadó.
- Kotler, Ph. – Lee, N. (2007): Vállalatok társadalmi felelősségvállalása. HVG Könyvek.
- Kovács Árpád (É.n.): Pénzügyi ellenőrzés változó erőterben. Perfekt Kiadó
- Kovács Árpáddal készített interjú. (2007/a.) *Magyar Hírlap*. (szeptember 29. szám.)

- Kovács Árpád (2007/b.): Az ellenőrzés rendszere és módszerei. Perfekt Kiadó
- Kuhn, T.S (1984): A tudományos forradalmak szerkezet. Gondolat Könyvkiadó.
- Kühn János (2008): Átláthatatlanul. *Figyelő*. (17. szám.)
- Láng Imre (1996): A merkantilizmustól a gazdasági liberalizmusig. *Világtörténet*. (Tavaszi-Nyári. szám.)
- László Ervin (1986): Zene – rendszerelmélet – világrend. Gondolat Kiadó.
- Machiavelli, N. (1964): A fejedelem. Magyar Helikon.
- Madarász Aladár (2005): Friedrich August von Hayek. In: *Közgazdasági Nobel-díjasok. 1969 – 2004*. KJK-Kerszöv Kiadó.
- Madarász Tiborné – Pólos László – Ruzsa Imre (2005): A logika elemei. Osiris Kiadó.
- Magatartásszabály-gyűjtemény (2004) In: *A számvevőszéki ellenőrzés szakmai szabályai*. ÁSZ – Módszertani Kiadványok.
- Magyar Imre (1983): Belbetegségek elkülönítő diagnózisa. Medicina Könyvkiadó.
- Mandeville, B (1977). Vizsgálódás az erkölcsi erény eredetéről. In: Márkus György (szerk.): *Brit moralisták a XVIII. században*. Gondolat Kiadó.
- Mandeville, B. (1996): A méhek meséje. Kossuth Könyvkiadó.
- Marx, K. (É.n.): Nyersfogalmazvány. Marx és Engels Összes Műve /13. kötet.
- Mártonffy Zsuzsa (2008): CSR a gyakorlatban. Párbeszédre ítélve. *Figyelő*. (46. szám.)
- Mátyás Antal (1999): A korai közgazdaságtan története. Aula Kiadó.
- Menyhay Imre (1998): Adalékok Káin „esti meséjéhez.” Akadémiai Kiadó.
- Menyhay Imre (2001): Bevezetés az általános szociológiába. Nyugat-Magyarországi Egyetem.
- Menyhay Imre (2002): Gazdálkodás, vállalkozás, etika. Akadémiai Kiadó
- Mumford, L. (1986): A gép mítosza. Európa Könyvkiadó.
- Nyerges Bognár Zsuzsanna (2003): Az etika szerepe a pénzügyben. *Pénzügyi Szemle*. (májusi szám.)
- Obadovics Gyula (1998): Gazdaságmatematikai alapok. Perfekt Kiadó.
- Obadovics Gyula – Szarka László (1999): Felsőbb matematika. Scolar. Kiadó.
- Padi Tamás (2007): Három fontos betű: CSR. *Mai Piac*. (7-8. szám.)
- Pach Zsigmond Pál (1985): Európa a 16-17. században. In: *Magyarország Története III /1. kötete*. Akadémia Kiadó.

- Piaget, J. (1988): A viselkedés, mint a fejlődés hajtóereje. Akadémia Kiadó.
- Pierce, Ch.S. (1981): Pragmatizmus és pragmaticizmus. In: Szabó András György (szerk.): *Pragmatizmus*. Gondolat Kiadó
- Pirenne, H. (1983): A középkori gazdaság és társadalom története. Gondolat Kiadó.
- Platon (1984 /a.): Az állam. In: *Platon összes művei. I-III.* Európa Könyvkiadó.
- Platon (1984 /b.): Szókratész védőbeszéde. In: *Platon összes művei. I-III.* Európa Könyvkiadó.
- Pleket, H.W. (1970): Epigraphica. In: Sarkady János (szerk.): *Gazdasági élet az ókori Görögországban*. Budapest
- Plutarkhosz (1970): Arisztidész. In: Sarkady János (szerk.): *Gazdasági élet az ókori Görögországban*. Budapest.
- Polányi Károly (1984): Kereskedelem, piacok és pénz az ókori Görögországban. Gondolat Könyvkiadó.
- Printz János (2002): Költségvetési ellenőrzés. Perfekt Kiadó.
- Ptahhotep intelmei. (1988) In: Wesetzky Vilmos: *Egyiptomi kultúra, egyiptomi bölcsélet Ptahhotep tanításában. Világosság*. (3. szám.)
- R.Várkonyi Ágnes (1985): Gazdaság és társadalom a 17. század második felében. In: *Magyarország története. III /2. kötet*. Akadémia Kiadó.
- Ránki György (1977): Közgazdaság és történelem – a gazdaságtörténet válaszútjai. Akadémiai Kiadó.
- Ranschburg Jenő (2002): Jellem és jellemtelenség. SAXUM Könyvkiadó.
- Riegler, J. (2001): Ökoszociális piacgazdaság. In: Josef Riegler – Anton Moser: *Ökoszociális piacgazdaság*. Agroinform Kiadó
- Rimóczi-Hamar Márta (2003): Horatius, Vergilius és Maecenas. Akadémia Kiadó.
- Romani, M.A. (1990): Egy állam egy birodalom: A Mantovai hercegség pénzügyei I. Józseftől Mária Teréziáig. *Világtörténet*. (Tavaszi – Nyári. szám.)
- Ross, Sir D. (1996): Arisztotelész. Osiris Kiadó.
- Rosser, J.B. (2003): Káoszelmélet és közgazdasági racionalitás. In: Fokasz Nikosz (szerk.): *Káosz és nemlineáris dinamika a társadalomtudományokban*. Typotex Kiadó.
- Russell, B. (1976): A matematika tanulmányozása. In: Russell, B.: *Miszticizmus és logika, és egyéb tanulmányok*. Magyar Helikon Kiadó.
- Russell, B. (1994): A nyugati filozófia története. Göncöl Kiadó.

- Ruzsa Imre (1974): A matematika. Tankönyvkiadó és ELTE.
- Ruzsa Imre (1979): 100 éves a szimbolikus logika. *Magyar Filozófiai Szemle*. (5. szám.) 590-613. p.
- Samuelson, P.A. – Norhaus, W.D.(1999): Közgazdaságtan. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Sarkady János (szerk.)(1970): Gazdasági élet az ókori Görögországban. (I.k.).
- Sárközy Tamás (2006): Államszervezetünk potenciazavarai. HVG
- Schweitzer, A. (1999): Az élet tiszteletének etikája. In: Schweitzer, A.: *Az élet tisztelete*. URSUS Kiadó.
- Sen, A. (1993): Néhány jelenkori gazdasági és társadalmi problémáról. In: *A közgazdaságtan társadalmi és etikai vetületei. Igazságosság és Béke Pápai Tanácskonferenciája. Vatikán. 1992*. Egyházfórum.
- Sen, A. (2003): A fejlődés, mint szabadság. Európa Kiadó.
- Simon, H.A. (1982): A vezetői döntés tudománya. Statisztikai Kiadó Vállalat.
- Simon, H.A. (2004): Az ésszerűség szerepe az emberi életben. Gondolat Könyvkiadó.
- Smith, A. (1977): Az erkölcsi érzelmek elmélete. In: Márkus György (szerk.): *Brit moralisták a XVIII. században*. Gondolat Kiadó.
- Smith, A.(1992): A nemzetek gazdagsága. Kossuth Könyvkiadó.
- Soros György (1999): A globális kapitalizmus válsága. Scholar Kiadó
- Soros György (2004): Az amerikai hatalmi lufi. Scholar Kiadó.
- Spengler, O.(1995): A nyugat alkonya. Európa Kiadó.
- Stein, P. (2005): A római jog Európa történetében. Osiris Kiadó.
- Stiglitz, J. E. (2000): A kormányzati szektor gazdaságtana. KJK-Kerszöv Kiadó.
- Stiglitz, J. E. (2003): A globalizáció és visszasságai. Napvilág Kiadó.
- Szalai Júlia (2007): Nincs két ország ...? Osiris Kiadó
- Szegedi Krisztina (2006): Üzleti etika. Perfekt Kiadó.
- Temesi József (2005): Herbert A. Simon. In: Bekker Zsuzsa (szerk.): *Közgazdasági Nobel-díjasok. 1969 – 2004*. KJK-Kerszöv Kiadó.
- Tóth I. János (2008): Az externáliák új dimenziói. *Magyar Tudomány*. (5. szám.) 593-602. p.
- Török Ádám (2007/a): Joseph E. Stiglitz: A viharos kilencvenes évek c. könyvéről. *Pénzügyi Szemle*. 2007 /2. szám.

- Török Ádám (2007/b.): A „Methodenstreit” és a magyar közgazdaságtudomány. *Magyar Tudomány*. (12. szám.) 1520-1526. p.
- Török Ádám - Györffy Ágnes – Hernádi Ilona (2007): Közbeszerzés, piacműködés és az állami pénzügyi érdekek védelme. *Pénzügyi Szemle*. (1. szám.)
- Török Attila (2000): Racionalitás és etika a gazdasági döntésekben. *Közgazdasági Szemle*. 2000 /11. szám.
- Török Attila. (2002): Üzleti etika. Századvég Kiadó.
- Törzsök Éva (2002): Ausztria agrárgazdasága az Európai Unióban. Mezőgazda Kiadó.
- Túróczi Norbert (2007): Management. Cégek elszámoltathatósága. *Figyelő*. (47. szám.)
- Túróczi Norbert – Zeisler Judit (2008): Látszani kell. Elszámoltathatósági rangsor. *Figyelő*. (45. szám.)
- Vadász János (2006): Köszolgálati reform. A közszoigálat emberi erőforrásainak megújítása. Kossuth Kiadó
- Vásárhelyi Mária (1998): Rejtőzködés, önigazolás, hárítás és egymásra mutogatás.. Közintézmények felső vezetői a korrupcióról. In: Gombár Csaba – Hankiss Elemér – Lengyel László (szerk.): *Írások a korrupcióról*. Helikon Kiadó és Korridor Politikai Kutatások Központja.
- Vigvári András (2007): Úton egy új vagyongazdálkodási paradigma felé. Szabályozási és intézményépítési ajánlások. Magyar Közigazgatási Intézet. (Január. szám.).
- Viner, J.(2000): A hatalom és a bőség, mint a 17-18. századi külpolitika céljai. In: Mészáros Aladár (szerk.) *Közgazdaságtani eszmetörténet*. Osiris Kiadó.
- Vörös László (2002): Az ellenőrzés rendszere és módszertana. Perfekt Kiadó.
- Weber, M. (1982): A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Gondolat Kiadó
- Werbőczy Hármaskönyv. (É.n.) In: *Corpus Juris Hungarici – Magyar törvénytár*. Franklin-Társulat.
- Xenophon (2003 /a): A gazdálkodásról. In: Xenophon *Filozófiai és egyéb írásai*. Osiris Kiadó.
- Xenophon (2003 /b): A bevételekről. In: Xenophon *Filozófiai és egyéb írásai*. Osiris Kiadó.

- Xenophon (2003 /c): Emlékeim Szókratészről. In: Xenophon *Filozófiai és egyéb írásai*. Osiris Kiadó.
- Zalai Béla (1984): A rendszerek általános elmélete. Gondolat Könyvkiadó.
- Zsolnai László (2000.): A döntéshozatal etikája. Kossuth Kiadó
- Zsolnai László (2001): Ökológia, gazdaság, etika. Helikon Kiadó
- Zsolnai László. (2005): Amartya Sen. In: Bekker Zsuzsa (szerk.): *Közgazdasági Nobel-díjasok. 1969 – 2004*. KJK-Kerszöv Kiadó.
- 94 évesen elhunyt Milton Friedman. (2006) *Figyelő*. (47. szám.)

M.2. MÓDSZERTANI MEGFONTOLÁSOK

A klasszikus közgazdaságtan elvárásaival összhangban álló, a tervezéshez és ellenőrzéshez szervesen kapcsolódó módszerek léteznek. Az ellenőrzéstan ezt az INTOSAI szakmai standardokkal csak részben alakította át. A matematikai, számviteli, jogi részek kiegészültek az Etikai Kódexszel (INTOSAI. 1999). Az elvárt szakmai szabályok betartása bizalmat kelt és hitelesíteni képes a munkát. „A függetlenség – objektivitás – pártatlanság” biztosítása ugyanúgy szakmai, mint etikai elvárás. (Gantner. 2003.) A gazdasági tervezővel szemben ugyanezek a komoly elvárások hiányoznak, aminek egyik következménye a módszertani bizonytalanság lehet. Ilyen eseteket szoktak azzal magyarázni, hogy a közpénzügyi tervezés elsősorban politikailag érintett, csak másodsorban szakmai tevékenység. A gazdaságelmélet történetére is rá lehet vetíteni a kérdést, hogy ugyan a klasszikusoknál – Arisztotelésznél és Xenophonnál – akik az oikonomikumnak, mint gazdaságtudománynak nevet adtak, az etikai tartalom elválaszthatatlan része volt, a klasszikus polgári közgazdászok – Mandeville és Smith –, követőik révén kiiktatták társadalmi és etikai tartalmát. A klasszikus módszerek alkalmazása egyet jelentett, és jelent, az etikai tartalom kiiktatásával. Az etika iránti felfokozott várakozások már modern korunk fejleménye. A tervezőt és a közpénzek ellenőrét ez egymáshoz közel hozza, módszertanukat is rokonítja.

- Módszertanilag is helyre kell tenni a közpénzügyek tervezése és az etika viszonyát. Az ellenőrzés és etika, valamint az ellenőrzés és tervezés kapcsolatát, hogy ne lehessen őket egymás ellen hangolni.
- Be kell mutatni a tervezés és ellenőrzés rokon természetét, rámutatva azokra a körülményekre, amikor ekvivalensek, illetve, amikor nem.
- Be kell mutatni, hogy ha a gazdasági tervezés és ellenőrzés módszertanát élesen szétválasztják, az a szakmai munka hatékonyságának rovására történik.
- A tervezést és ellenőrzést egyaránt kielégítő módszertant érdemes úgy bemutatni, hogy az a gazdasági tervezés etikai tartalmának és az ellenőrzés etikai tartalmának egyaránt megfeleljen.¹⁸⁴

¹⁸⁴ Ez a fajta szemlélet nem előzmények nélküli. Nyerges Boglárka Zsuzsanna a tudomány néhány klasszikusának példáján keresztül rámutatott, hogy igény van az etika előtérbe állítására. Polányi Károly, Amitai Etzioni és Piper-Gentile-Parks példáival szemlélteti az etika és a hatékony gazdálkodás összefüggéseit. Lenne út az etika felé, csak meg kell találni. (Nyerges. 2003.) Jaksity György – a maga szellemes stílusával –, példák sokaságát hozta fel a pénz természetében benne lévő etikai tartalom

Jóval szélesebben értelmezett módszertani megfontolásokra van szükség az etikai kontroll és előzményeinek bemutatásakor, mint amit a gazdaságtudomány hagyományosan alkalmaz. A gazdasági matematikai apparátus mellett szükség van pragmatikus filozófiára és a modern rendszerelmélet módszereire, hogy maga a probléma kerülhessen középpontba (Huff. 2007 /a.). Diagnosztikus módszerek alkalmazása nemcsak az orvosi gyakorlatban¹⁸⁵ válik be a terápia előkészítésekor, de a tervezés és ellenőrzés praxisa során is. Az alkalmazott matematikai módszerek¹⁸⁶ mellett a gazdasági és etikai tartalom összehangolásának speciális feladata miatt kap jelentős szerepet a problémamegoldás logikai apparátusa. Az alábbiakban – terjedelmi okok miatt – ezt mutatjuk be.

M.2.1 A problémamegoldás logikai apparátusáról

Logikával a gazdasági matematika hagyományosan nem foglalkozik. A felsőbb matematika is legfeljebb a halmazelmélet részeként említi, de nem fejti ki. Ennek valószínűsíthető oka, hogy a gazdaságtudományokban ritkán kerül elő. Ahol mégis – mint a relációk, azonosságok, következtetések kérdésénél – ott a halmazelméleti megközelítés elégséges. Való igaz, az egyszerűbb logikai problémák átírhatók halmazelméleti problémákká.

A logikai apparátus használata mellett szóló fő érv, hogy a gazdasági és társadalomtudományi, valamint etikai fogalmakat vagyunk képes segítségével kezelni, korrekten lehet fogalmaikat definiálni, és bemutatni egymáshoz való viszonyaikat. Az alkalmazott szimbolikus és matematikai logika apparátusa a problémák leírását megkönnyíti, következtetési műveletek elvégzését segíti.

igazolására. Bizonyára könyvének csevegő jellege akadályozta meg, hogy akár módszertani szempontból is pontosan rámutasson törvényszerűségeire. (Jaksity. 2005.)

¹⁸⁵ Az orvostudományban ezt elkülönítő diagnosztikának nevezik. „Olyan folyamat, melyben az orvos a betegen mutatkozó számos jelenség megfigyelése és ezek összevetése alapján kiválasztja a lehetőségek közül azt, amely egyedül – vagy ha nem is egyedül, de a legnagyobb valószínűséggel – alkalmas a jelenség magyarázatára.” (Magyar. 1983. 13. old.)

¹⁸⁶ Az alkalmazott matematikai módszerek megválasztását a dolgozat témája határozta meg. A számvevőszéki ellenőrzés szakmai szabályaihoz kapcsolt módszertan (ÁSZ – Módszertani Kiadványok. 2004 263-265. old.) (Vörös. 2002. 27-29. old.), és a klasszikus gazdasági matematika (Obadovics. 1998) mellett a nem lineáris adatsorok miatt, a káoszelméleti (Fokász. 1999)(Fokász. 2003) és játékelméleti megközelítés is szükséges.

M.2.1.1 Logikai szimbólumokról

A modern formális logika abban különbözik a klasszikus, az arisztotelészi hagyományokra épülő logikától, hogy egyrészt az újkori matematika ismeretében alakult ki, másrészt logikai szimbólumokat alkalmaz. Az alkalmazott szimbólumok jelkészletét tekintve némi különbség figyelhető meg. A matematikusok általában a tisztán matematikai műveletek kezelésére kidolgozott matematikai logikai jeleket használnak. Ezzel szemben a szimbolikus logika jelkészlete bőségebb, gördülékenyebben képes kezelni a gazdasági tervezés és ellenőrzés gazdasági-etikai problémáit.

- A szimbolikus logika jelrendszerét Gottlob Frege (1848-1925) ún. fogalomírásához lehet visszavezetni (Frege. 1980)(Ruzsa. 1979)¹⁸⁷, melyet Bertrand Russell (1872-1970) korszerűsített.¹⁸⁸ Ezért nevezik Frege-Russell féle jelrendszernek. Russell a szimbolikus logika komolyan vételét javasolta, mert az a matematika, amit nem vele alapoznak meg, „a metafizikai viták homályába” burkolódik. (Russell. 1976. 108-109. old.).¹⁸⁹
- A matematikai logika és a szimbolikus logika jelkészletének különbözősége ellenére természetesen az azonos műveleteket azon logika mentén oldják meg, legfeljebb az alkalmazásuk terepe, és a szimbolikus logika árnyaltabb rendszere tér el.¹⁹⁰
- Fogalmak meghatározása, elkülönítése a modern szimbolikus logika és apparátusa segítségével könnyebb. A gazdasági ellenőrzés és tervezés gazdasági, társadalmi és etikai tartalmának elemzéséhez ez megfelelőbbnek bizonyult.

¹⁸⁷ Az 1879-ben megjelent alaphalmózó a klasszikus kétértékű logika megújítása volt a célja. Azt feltételezte, hogy újításainak eredményeként a fogalmakkal ugyanúgy lehet műveletet végezni, mint a matematika segítségével.

¹⁸⁸ Russell matematikus, logikus, morálfilozófus és filozófiatörténész 1910-1913 között (Whitehead-el közösen jelzett Principia Mathematica című művében) a matematika tudományos és filozófiai alapjait elemezte. Mindent szigorúan logikai alapokra helyezett. Még a halmazelméletre is úgy tekintett, hogy logikai megalapozásra van szüksége. A számosság fogalmát halmazok összességeként értelmezte. „Tiszta matematika” metodológiai is fontos elvárását a logikai fogalmakkal és szimbólumok alkalmazásával elégítette ki. Erre időskori filozófiatörténet könyvében büszkén emlékszik vissza. (Russell. 1994. 677. old.)

¹⁸⁹ Nincs ez másként a gazdasági matematikában. (Huff)

¹⁹⁰ Nem érdemes csodálkozni azon, hogy a halmazelmélet, a matematikai és a szimbolikus logika képes hasonló problémákat azonos módon megoldani, hiszen eltérő jelkészletük ebben nem akadályozzák. Sok esetben egymás számára lefordíthatók.

Például a negáció meghatározása mindegyik esetben ugyanaz. Azért mert más szimbólumot alkalmaznak rá, tartalmi nehézséget nem okoz. Matematikai problémákhoz tradicionálisan a $\neg$ jelet használja a matematikai logika. A Frege-Russell féle szimbolikus logika a $\sim$ jelet használja. Halmazelméleti elemzéshez szintén képes leírni, vagy a Venn-diagram segítségével ábrázolni

A logikai a matematika felől is lehet olvasni és ábrázolni. „Innen és túl.” (András. 2007.)

Jelkészletek összehasonlítása:

6. sz. táblázat. /Matematikai-logikai és szimbolikus-logikai jelkészlet./

Logikai fogalmak:	Matematikai logika jelkészlete	Szimbolikus logika jelkészlete
Negáció	$\neg A$	$\sim A$
Konjunkció	$A \wedge B$	$A \& B$
Alteráció		$A \vee B$
Diszjunkció	$A \vee B$	$A \nabla B$
Kondicionális		$A \supset B$
Implikáció	$A \rightarrow B$	$A \rightarrow B; A \Rightarrow B$
Ekvivalencia	$A \leftrightarrow B; A \Leftrightarrow B$	$A \Leftrightarrow B$
Univerzális kvantor	$\forall x (Ax)$	$\forall x (Ax)$
Egzisztenciális kvantor	$\exists x (Ax)$	$\exists x (Ax)$
Bikondicionális	$A \equiv B$	$A \equiv B$
Modális fogalmak:		Modális szimbólumok:
Szükségszerű		$\Box A$
Lehetséges		$\Diamond A$
Lehetetlen		$\sim \Diamond A$
Esetleges		$\subseteq A$

Még a teljességre nem törekvő felsorolásból is kitűnik, hogy a matematikai logika jelkészlete kevesebb szimbólummal dolgozik.(6. táblázat.) Ez nem azt jelenti, hogy gyengébb lenne, inkább arról van szó, hogy a fogalmak elkülönítésére kevésbé érzékeny. A szimbolikus logikával foglalkozók számára fontos, hogy el legyen különítve az alteráció a diszjunkciótól, noha mindkettőt „vagy”-nak fordítjuk:

$A \vee B$, um: „A vagy B”

Ugyanezen a matematikus szétválasztást ért, amit szimbolikus logika diszjunkcióval jelöl:

$A \nabla B$, um „A és B kizárják egymást”

Az implikáció és kondicionális esetén is érzékenyebb a fogalomhasználatára a szimbolikus logika. Matematikusok számára az implikáció leginkább következésrelációt fejez ki:

$A \rightarrow B$, um. „A -ból következik (belőle levezethető) B”

Kondicionális viszonylatban a levezethetőség kap hangsúlyt. Egy „ha-akkor” relációt fejez ki, ami fogalmilag más, mint amikor azt állítjuk: „következik.”

$A \supset B$, um. „Ha igaz A, akkor igaz B”

M.2.1.2 Ekvivalenciáról és azonosságról

Az ekvivalencia és azonosság mibenlétét azért kell pontosan ismerni, mert a tervezés és ellenőrzés egymáshoz való viszonyát logikailag ez határozza meg.

Ekvivalencia /lat./ egyenértékű.¹⁹¹

A és B ekvivalensek – értsd: logikailag ekvivalensek – amennyiben A logikai értéke és B logikai értéke egyenlő. Az egyenlőségük szerint tehát:

$$A = B$$

Minek utána a fennálló egyenlőség logikai értelemben igaz, logikailag tehát:

$$A \Leftrightarrow B$$

A és B akkor is logikailag ekvivalensek, ha egymásból levezethetők $A \rightarrow B$, akkor is ha egymásból következnek $A \supset B$. Tehát:

$$(A \rightarrow B \ \& \ B \rightarrow A) \rightarrow (A \Leftrightarrow B)$$

$$(A \supset B \ \& \ A \supset B) \supset (A \Leftrightarrow B)$$

Obadovics Gyula a gazdasági matematikát tárgyalva épp csak megemlítette a matematikai logikát.¹⁹² A halmazelméletet tárgyalva róla annyit mond: gyorsabb és pontosabb fogalmazást tesz lehetővé, segítségével tömörebben lehet fogalmazni. „A matematikai szöveg pontos és rövid írásához jól használható a matematikai logika néhány fogalma és jele.” (Obadovics. 1998. 15. old.)

¹⁹¹ Etimológiája is logikai tartalmára utal. Eredetileg: *aequivalens*, ill. *eiusdem pretii*: egyenértékű. Ez került át neolatin nyelvekbe, mint *equivalence* /fr./: Egy/en/értékűség, megfelelés értelemben.

- Ekvivalencia jelentése: egyértelműség, egyenértékűség, kölcsönös // egyenértékűség, kölcsönös megfelelés.
- Ekvivalens jelentése: egyenértékű, egyenlő értékű.

Grétsy László és Kemény Gábor javaslata 3 tényezőket emeltek ki. 1/Egyenlő, azonos értékű, egyenértékű. 2/Egyenértékű valamivel. 3/Megfelelő. (Grétsy – Kemény. 2005)

¹⁹² Amiként Obadovics Gyula gazdasági matematikusként viszonyul a matematikai logikához, jelzi a gazdaságtudományok hozzáállását. Gazdaságmatematika könyve halmazelméleti bevezetőjében említi meg. Tehát a 350 oldalas könyv 1 oldalt szentel rá. (Obadovics. 1998.) Ez nem Obadovics Gyula érdektelenségét jelzi a téma iránt, inkább azt, hogy szerinte a közgazdaságtan módszertana a logikával nem kell foglalkozzon. Más munkáiban a logikának jelentősebb szerepet tulajdonít. A Szarka Zoltánnal közösen írt felsőfokú matematika könyvében szintén a bevezetőben tárgyalja, de azzal a céllal, hogy mintegy a matematikát megalapozza. A halmazelmélettől külön tárgyalja. Beszél ítéletalkotásról, logikai műveletekről, logikai függvényekről. (Obadovics – Szarka.1999) A logikát, mint matematikai logikát, tehát a helyén tárgyalja.

A gazdasági matematika és a logika viszonyára vonatkozóan meg kell jegyezni, hogy a logikatudomány és a matematika igen közel állnak egymáshoz. Szimbólumokat használnak, és formális szemléletet követnek. (Az un. dialektikus, tartalomelvű logika helyét másként kezeljük.) A közgazdaságtan ezért nem távolodhat tőlük el, fundamentális jelentőségük van. A 18. században, amikor Cantor kidolgozta a halmazelmélet módszertanát – P pont geometriai helyzetét, vagy a „számosság” axiomáját – teljes természetességgel nyúlt vissza a formális logika tanításához. Tradicionálisan elfogadottá vált, hogy a halmazelméletnek logikai, a logika tudományának halmazelméleti megalapozást lehet adni. (Kalmár. 1983)(Ruzsa. 1974.)

A logika szerepét q és p relációján keresztül mutatta be. Amennyiben adott két objektum (q, p) milyen feltételek mellett vezethetők le egymásból?

$q \supset p$ („ha q , akkor p ”) logikailag annyit jelent: q logikai állításból következik p .

$q \not\supset p$ logikai jelentése: q -ből nem következik p .

Ugyanez Obadovics jelölésével:

$q \Rightarrow p$

$q \not\Rightarrow p$

A logikai ekvivalencia q és p közötti viszonylatból vezethető le.

$(q \supset p \ \& \ p \supset q) \supset (q \Leftrightarrow p)$

Ruzsa Imre számára nem volt kétséges, hogy a modern szimbolikus logikának matematikát megalapozó szerepe van. Amikor az ekvivalencia és azonosság fogalmak tartalmát tisztázta pontosan tisztában volt vele, hogy meghatározására a korrekt matematika fogalomhasználat miatt van szükség. Számunkra viszont azért, hogy gazdaságmatematikai és gazdasági-etikai szempontjainkat is kielégítve tudjuk használni.¹⁹³

Ekvivalencia reláció

„Olyan kétargumentumú reláció, amely az adott halmazon (mint tárgyalási univerzumon) reflexív, szimmetrikus és tranzitív.” (Madarász – Pólos – Ruzsa. 2005. 199. old.)

Az „ $A \Leftrightarrow B$ ” ekvivalens viszonylatban az ekvivalencia jel két oldala szimmetrikusan két részre tagol. Ezáltal válik A és B jelzett viszonylata reflexívvé, tranzitívvé és szimmetrikussá.

Ekvivalencia, mint logikai ekvivalencia

A és B formulák között, amennyiben viszonyul ekvivalens, úgy kétargumentumú speciális logikai reláció áll fenn közöttük. Azon, hogy A és B logikailag ekvivalens, tehát hogy „ $A \Leftrightarrow B$,” „azt értjük, hogy A -ból és B -ből a bennük szereplő paraméternek bármely

¹⁹³ Ruzsa Imre és szerzőtársai – Pólos László és Madarász Tiborné – matematikusok, és nem közgazdászok. Megállapításaikat gazdasági tartalommal utólag vagyunk kénytelenek ellátni. Az ekvivalencia és azonosság fogalmának tisztázásakor egy logikatudóst a matematikailag is következetes alkalmazás lehetősége, a közgazdászt ennek módszertanba illesztésének lehetősége érdekelt.

szabatos behelyettesítésével azonos intenziójú¹⁹⁴ és ennek folytán azonos igazságértékű mondat keletkezik.” (Madarász – Pólos – Ruzsa. 2005. 205. old.) Igazságértékük ezért igaz (i), vagy hamis (h).

A és összes behelyettesítései: i, h

B és összes behelyettesítései: i, h.

A és B együtt is rendelkeznek igazságtartalommal: i, h.

„ $A \Leftrightarrow B$ ” azáltal jelöl logikailag ekvivalens viszonyt A és B között, mert kölcsönösen levezethetők egymásból:

„ $A \Rightarrow B$ ” & „ $A \Rightarrow B$ ”

az ekképpen bemutatott ekvivalencia kettős kondicionális viszonylatban is igaz:

„ $A \supset B$ ” & „ $A \supset B$ ”

és kettős implikációként is:

„ $A \rightarrow B$ ” & „ $B \rightarrow A$ ”

Amennyiben paramétereinket szabatosan írjuk fel az ekvivalencia jel két oldalára, úgy azonos intenziójú, tehát azonos igazságtartalmú mondatot kapunk. „Ha azt állítjuk, hogy $A \Leftrightarrow B$, azaz, hogy A és B logikailag ekvivalensek, akkor azt állítjuk, hogy A-ból és B-ből azonos intenziójú mondatokat kapunk paramétereik bármely szabatos behelyettesítése révén.” (Madarász – Pólos – Ruzsa. 2005. 55. old.)

$(A \Leftrightarrow B) = A \S \Leftrightarrow B \S$ tehát: A intenziója és B intenziója ekvivalens.

Azonosság¹⁹⁵

A és B akkor azonosak, ha logikailag egyszerre igaz A és igaz B. Tehát:

$A = B$

Már Leibniz is megkülönböztette az „azonosat” és „egybeesőt,” hiszen mást jelentenek:

„ $A=B$ ” vagy „ $A=A$ ” vagy „ $B=B$ ”

¹⁹⁴ Intenzió: logikai értelemben vett jelentés, vagy névvel behelyettesíthető jelöllet. Például, A (államháztartás) intenziója lehet bármely konkrét dolog, név, vagy tárgy, melyet ezek konkrétan jelöl. Államháztartás tervezése, államháztartás etikája, államháztartás ellenőrzése stb. Az A intenzió szimbóluma: A§

¹⁹⁵ Identitas /lat./ azonosság fogalomból vezetjük le logikai jelentését. Idem jelentése ui.: azonos. A fogalom pontos használatát megnehezíti, hogy identitásként pszichológiai jelentést is magára vett. Az identitást, mint logikai azonosságot ezért nem szerencsés használni.

Ha ugyanis igaz, hogy „A=B,” akkor faktuális értéke szerint ugyanazt mondjuk „A=A” esetén is. Ezzel ellentmondás. „Azonosak, vagyis egybeesők azok, amelyek mindenütt helyettesíthetők egymással az igazság megsértése nélkül.” (Leibniz.)

Az azonosság elkülönítése az egybeeséstől teszi lehetővé, hogy az önazonosságból, amely egybeesés is, nehogy helytelen következtetést vonjunk le.

$$(A = B) \rightarrow A = A$$

$$(A = A) \not\rightarrow A = B$$

Az azonosság definitív feltétele, hogy egymásba helyettesíthetők legyenek. A=B azonosság esetén A helyettesíthesse B-t, vagy fordítva: B helyettesíthesse A-t. Belátható, hogy „A=B” implikálja A=A, B=B, B=A azonosságot. Ez azonban nem jelenti, hogy A és B egybeesnének.

Amint A és B viszonylatában kijelentjük, hogy „A=B”-bel, logikailag ugyanezt jelenthetjük ki x és y individuumok esetén, mint „x=y”-al, meg p és q objektumokkal „p=q” esetén is. Ruzsa Imre példája szerint: „Alice azonos a Fehér Királynővel. Akkor és csak akkor igaz, ha a benne szereplő két név a és b egyazon individuumot jelöl.” (Madarász–Pólos–Ruzsa. 2005. 109. old.) Ezek után joggal tehető fel a praktikus kérdés: a gazdasági tervezés és ellenőrzés, valamint gazdasági etikai tartalmukat illetően, fennállnak-e az azonosság kritériumok? Gazdasági tervezés (Ter_G) és gazdasági ellenőrzés (Ell_G), illetve a gazdasági tervezés etikuma (Ter_E) és gazdasági ellenőrzés etikuma (Ell_E) miként viszonyulnak egymáshoz? „Alice” és „Fehér Királynőként,” tehát azonosan, vagy mégsem úgy?

$$\begin{aligned} \text{Ter}_G &= \text{Ell}_G \\ (?) \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} \text{Ter}_E &= \text{Ell}_E \\ (?) \end{aligned}$$

Azonosságuk esetén Ter_G és Ell_G az igazságtartalmuk azonossága okán felcserélhetők lennének, feltéve hogy intenziójuk: Ter_G§ és Ell_G§ is azonos. Logikailag ebből azt a következtetést vonhatnánk le, hogy a tervezés gazdasági tartalma helyett elegendő az ellenőrzés gazdasági tartalmáról beszélni, vagy az ellenőrzés gazdasági tartalma helyett elegendő kifejezni a tervezés gazdaságtanát, hiszen úgyis egymásba helyettesíthetők.

$$\begin{aligned} (\text{Ter}_G = \text{Ell}_G) &= \text{Ter}_G \\ (?) \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} (\text{Ter}_G = \text{Ell}_G) &= \text{Ell}_G \\ (?) \end{aligned}$$

Ez természetesen nonszensz.

A matematikai logika részéről – a gyorsabb fogalmazás okán – előfordul, hogy „A=B” kifejezést ekvivalenciaként értik.¹⁹⁶ A formális, szimbolikus logikában ez elképzelhetetlen. Ezért a tervezés és ellenőrzés gazdasági viszonyát azáltal rögzítjük pontosan, hogy elkerüljük a nonszensz helyzeteket. A tervezést és ellenőrzést, miként a tervezés gazdasági tartalmát is elkülönítjük az ellenőrzés gazdasági tartalmától.

$$\begin{aligned} &\text{Ter}_G \vee \text{Ell}_G \\ \text{Tehát:} & \\ &\text{Ter}_G \neq \text{Ell}_G \end{aligned}$$

A tervezés gazdasági tartalmának (Ter_G) és az ellenőrzés gazdasági tartalmának (Ell_G) intenziója azonos. Hasonlóképpen: a tervezés etikai tartalmának (Ter_E) és az ellenőrzés etikai tartalmának (Ell_E) intenziója azonos. Tehát viszonyuk ekvivalens, de nem azonos.

$$\begin{aligned} &\text{Ter}_G \Leftrightarrow \text{Ell}_G \\ &\text{Ter}_G \neq \text{Ell}_G \\ \text{és} & \\ &\text{Ter}_E \Leftrightarrow \text{Ell}_E \\ &\text{Ter}_E \neq \text{Ell}_E \end{aligned}$$

¹⁹⁶ Egy olyan egyszerű kijelentés, mint: „ $5 \times 3 = 15$,” tehát 3×5 azonos 15-el, matematikailag igaz. Azt is mondhatjuk, hogy amikor ezzel az azonossággal megelégszünk, a logikailag korrekt, de hosszabb fogalmazást spóroljuk meg. Ez egy rövidítés. „Néha, de nem mindig, az „egyenlő” szó az „azonos” szinonimájaként szerepel a matematikában.” (Madarász-Pólos-Rusza. 2005. 110. old.)

Ugyanennek a problémának ismeretelméleti tartalmát, mondván, „az a-priori szintetikus ítélet” is hasonlóan kezelhető, Immanuel Kant vetette fel. Mondván, 3 és 5 tartalmában nincsen benne 15. A 3 és 5 szorzata sem lehet azonos vele. (Kant. 1913. 35-38. old.) Szerinte a 15-ben benne van 3 és 5 szorzata, ahogyan 10 és 5 összege is. Azonosságról tehát semmiképpen nincsen szó, inkább emberi felismerésről, hogy képesek vagyunk ráatalálni arra, ami nyilvánvaló.

M.3. ÁBRÁK ÉS TÁBLÁZATOK JEGYZÉKE

Ábrák:

1. sz. ábra: Közbeszerzési eljárások etikuma, Pareto-egyensúlya.
2. sz. ábra: Standardizált sarkalatos erények rendszere.
3. sz. ábra: A döntési modellek rendszere.
4. sz. ábra: Ljapunov-kitérő modellje.
5. sz. ábra: A végtelen bolyongás első lépései, Baxter–Rennie alapján, etikai megfontolásokkal.
6. sz. ábra: Döntési alternatívák hálózata.
7. sz. ábra: A kormányzat megbízó–megbízott modellje.
8. sz. ábra: Az önkormányzat megbízó–megbízott modellje.
9. sz. ábra: A közpénzügyi rendszer funkcionális modellje.

Táblázatok:

1. sz. táblázat: A Szonda Ipszosz felmérése a magyar emberek jövőképéről.
2. sz. táblázat: Az elemi döntéshozatali rendszer.
3. sz. táblázat: A költségvetési törvénybe foglalt következő évre meghatározott célszámok.
4. sz. táblázat: A tervezett és realizált infláció, és Ljapunov-exponens $H=R/S$ értéke.
5. sz. táblázat: Az etikus és etikátlan döntések kockázati szintje.
6. sz. táblázat: Matematikai-logikai és szimbolikus-logikai jelkészlet.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Köszönöm a Soproni NYME KTK-nak a lehetőséget, hogy a doktori programjának hallgatója lehettem, hogy részese lehettem annak a gondoskodásnak, odafigyelésnek, amiben részesítettek. A Doktori Iskola volt vezetőjének, Gidai Erzsébetnek mindvégig támogató hozzáállását. Neki ezt sajnos személyesen már nem köszönhetem meg. Köszönöm a programban közreműködő tanárain munkáját, opponenseimnek: Menyhay Imrének és Szegedy Krisztinának őszinte és kritikus véleményét, valamint a házi védésen elhangzott inspiráló szavakat. Meg kell köszönjem az ÁSZ FEMI-nek, és munkatársainak a kutatómunkához nyújtott minden lehetőséget. Köszönöm Kerekes Évának és Farmosi László tanár úrnak, hogy segített a dolgozatot olvashatóbb formára hozni. A dolgozat témájából adódik, hogy elkészítését segítettek azok a hallgatóim is, akik a Szolnoki Főiskolán – korábban az Iparművészeti Főiskolán – hasonló tárgykörbe tartozó előadásaimat hallgatták, és gondolataikkal kiegészítették az elhangzottakat.

Külön is köszönöm témavezetőm, Báger Gusztáv munkáját, aki korábban tanár kollegaként a téma iránt felkeltette érdeklődésemet. Támogatta, hogy a közpénzügyek tervezésével ellenőrzésével és etikai problémáival foglalkozzak. A disszertáció elkészítésekor elegendő volt néhány kulcskérdésre rávilágítania ahhoz, hogy az igen széles témát átölelő munkát a helyes mederben maradjon.

Természetesen köszönet illeti családomat, akik a kutatások és a dolgozat elkészítésének éveit nyugodt háttérrel biztosították a munkához.

JOGI NYILATKOZAT NYILATKOZAT

Alulírott Huff Endre Béla jelen nyilatkozat aláírásával kijelentem, hogy az Etikai kontroll és előzményei című

PhD értekezésem

önálló munkám, az értekezés készítése során betartottam *a szerzői jogról szóló 1999. évi LXXVI. tv. szabályait*, valamint a Széchenyi István Gazdasági folyamatok elmélete és gyakorlata doktori Iskola által előírt, a doktori értekezés készítésére vonatkozó szabályokat, különösen a hivatkozások tekintetében.¹⁹⁷

Kijelentem továbbá, hogy az értekezés készítése során az önálló kutatómunka kitétel tekintetében a programvezetőt illetve a témavezetőt nem téveszttem meg.

Jelen nyilatkozat aláírásával tudomásul veszem, hogy amennyiben bizonyítható, hogy az értekezést nem magam készítettem, vagy az értekezéssel kapcsolatban szerzői jogsértés ténye merül fel, a Nyugat-magyarországi Egyetem megtagadja az értekezés befogadását.

Az értekezés befogadásának megtagadása nem érinti a szerzői jogsértés miatt egyéb (polgári jogi, szabálysértési jogi, büntetőjogi) jogkövetkezményeket.

Sopron, 2008-12-01

.....
doktorjelölt

¹⁹⁷ **1999. ÉVI LXXVI. TV. 34.§** (1) A MŰ RÉSZLETÉT – AZ ÁTVEVŐ MŰ JELLEGE ÉS CÉLJA ÁLTAL INDOKOLT TERJEDELEMBEN ÉS AZ EREDETIHEZ HÍVEN – A FORRÁS, VALAMINT AZ OTT MEGJELÖLT SZERZŐ MEGNEVEZÉSÉVEL BÁRKI IDÉZHETI.

36.§ (1) nyilvánosan tartott előadások és más hasonló művek részletei, valamint politikai beszédek tájékoztatás céljára – a cél által indokolt terjedelemben – szabadon felhasználhatók. Ilyen felhasználás esetén a forrást – a szerző nevével együtt – fel kell tüntetni, hacsak ez lehetetlennek nem bizonyul.